

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КИСЕЛЬОВ ВАДИМ КОСТЯНТИНОВИЧ

УДК: 347.919:347.23:347:961

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗГЛЯДУ СУДОВИХ СПРАВ ПРО ПРИПИНЕННЯ ПРАВА
ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

081 – Право

08 – Право

подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ В. К. Кисельов

Науковий керівник –

ГОЛУБЄВА Неллі Юріївна,

доктор юридичних наук, професор

Одеса – 2026

АНОТАЦІЯ

Кисельов В. К. Особливості розгляду судових справ про припинення права власності в умовах воєнного стану. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 08 «Право» за спеціальністю 081 «Право». – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2026.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню теоретичних і практичних проблем припинення права власності та особливостей судового розгляду відповідної категорії цивільних справ в умовах правового режиму воєнного стану. Актуальність теми зумовлена масштабними наслідками збройної агресії Російської Федерації проти України, що супроводжуються значними втратами майна, необхідністю мобілізації ресурсів держави, а також трансформацією правових механізмів втручання у право власності.

У роботі обґрунтовано, що воєнний стан виступає не лише як зовнішній фактор впливу на правовідносини власності, а як особливий правовий режим, що зумовлює системну трансформацію підстав, процедур припинення права власності та гарантій захисту прав власника, а також змінює межі судового контролю за відповідними рішеннями органів публічної влади. Доведено, що традиційні підходи цивільного права, сформовані для умов мирного часу, є недостатніми для належного регулювання відносин, що виникають у зв'язку з примусовим припиненням права власності під час війни. Примусове припинення права власності в умовах правового режиму воєнного стану є винятковим, але об'єктивно необхідним правовим інструментом забезпечення обороноздатності держави, який водночас становить одну з форм легітимного втручання у право приватної власності та потребує підвищених гарантій дотримання принципу пропорційності.

Стверджується, що ключовим аспектом припинення права власності в умовах воєнного стану є співвідношення приватноправових та публічно-правових засад: такі способи як реквізиція, конфіскація, санкції є тими способами припинення права

власності, де публічна влада не лише обмежує, а остаточно усуває приватну автономію власника, адже вони реалізуються в односторонньому владному порядку, часто без попередньої згоди власника і за скороченими процедурами. В умовах воєнного стану саме ці механізми стають основним інструментом мобілізації матеріальних ресурсів державою, що якісно змінює їх правову природу і підвищує ризики порушення конституційних гарантій права власності.

Зроблено висновок, що відмову від права власності не слід зводити виключно до договірної конструкції, оскільки в будь-якому разі договір повинен мати згоду на його вчинення з обох сторін, тоді як відмова власника від права власності – це односторонній правочин, який не має на меті передачу майна конкретному суб'єкту, а скоріше є бажанням не нести будь-яких обов'язків власника. Враховуючи це, запропонована заміна моделі двосторонньої угоди на механізм нотаріально посвідченої заяви власника з одночасним покладенням на органи державної влади або місцевого самоврядування обов'язку прийняти рішення щодо прийняття майна, що забезпечує належний баланс між приватними і публічними інтересами, підвищує правову визначеність та відповідає сучасним умовам.

Стверджується, що відчуження майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності являє собою складний міжгалузевий інститут, що перебуває на перетині конституційного, цивільного, земельного та адміністративного права. Ключовим методологічним підходом є визнання змішаної (публічно-приватної) правової природи відповідних правовідносин. Відчуження земельних ділянок та іншого нерухомого майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності є винятковим способом припинення права приватної власності, який допускається лише за наявності легітимного публічного інтересу, у порядку та на умовах, прямо визначених законом, із дотриманням принципів пропорційності, правової визначеності та повного попереднього відшкодування.

Відзначається, що реквізиція є екстраординарним публічно-правовим способом примусового припинення права приватної власності, що застосовується виключно за наявності визначених законом надзвичайних обставин з метою захисту суспільних інтересів та реалізується в адміністративному порядку спеціально уповноваженими

суб'єктами. Її компенсаційний характер, тимчасовість за своєю природою та розвинена система майнових і процесуальних гарантій власника, зокрема право на повне відшкодування вартості майна, судовий захист і можливість повернення збереженого майна, відмежовують реквізицію від інших форм примусового відчуження та зумовлюють її особливе місце у механізмі балансу публічних і приватних інтересів у праві власності.

Націоналізація та реприватизація мають відмінну правову природу: «націоналізація» є публічно-правовим примусовим припиненням права власності, зумовленим рішенням держави з мотивів публічного інтересу, а «реприватизація» є проявом цивільно-правових механізмів, заснованих на судовому контролі. Запровадження скороченого строку позовної давності на період дії воєнного стану свідчить про зміщення балансу між стабільністю майнових відносин і публічним інтересом, через що держава в умовах війни підвищує інтенсивність контролю за приватизаційними процесами, особливо тими, що відбуваються у кризових умовах.

Припинення права власності за результатом застосування санкцій є результатом поєднання дії двох правових режимів: санкційного режиму, передбаченого Законом України «Про санкції», яким встановлюється можливість застосування санкції у вигляді блокування активів (тимчасове обмеження права користування та розпорядження) та повної конфіскації активів, як виняткового заходу впливу, та правового режиму воєнного стану, який дозволяє державі застосовувати особливі заходи захисту національної безпеки, зокрема щодо обмеження чи припинення майнових прав суб'єктів, що становлять загрозу суверенітету. Санкції, передбачені Законом України «Про санкції», у воєнний період мають обмежений темпоральний характер застосування та трансформуються з політикоправового засобу впливу на інструмент припинення права власності.

Механізм застосування санкцій спрямований на захист державного суверенітету та є прикладом домінування публічного інтересу в умовах правового режиму воєнного стану. Санкційне провадження застосовується до осіб, діяльність яких створює загрозу суверенітету та територіальній цілісності України, у тому числі у воєнний час. Його головною метою є позбавлення таких осіб активів, включаючи

ті, якими вони можуть користуватися опосередковано. Суб'єктами, до яких є застосовними санкції у вигляді конфіскації активів, є не лише фізичні та юридичні особи-нерезиденти, безпосередньо пов'язані з державою-агресором, а й ті, хто опосередковано (через корпоративні структури чи інших осіб) має контроль над активами або здійснює діяльність, що підтримує агресію, тероризм чи загрожує безпеці України. Судова практика поширює санкційні інструменти також і на громадян України, визначальним критерієм для застосування санкцій є характер діяльності особи, а не її громадянство чи форма власності. Це означає, що під санкції можуть потрапити як резиденти, так і нерезиденти, якщо їхні дії прямо чи опосередковано спрямовані на підриг національної безпеки.

На підставі проведеного всебічного аналізу законодавства, сучасних доктринальних положень та судової практики встановлено, що визначення юрисдикції у справах про примусове відчуження майна для суспільних потреб в умовах воєнного стану не може здійснюватися виключно за формальною ознакою наявності публічного інтересу чи участю суб'єкта владних повноважень. Воно потребує комплексної оцінки характеру спірних правовідносин, предмета та підстав позову, а також правових наслідків заявлених вимог. У роботі обґрунтовано, що класичні критерії розмежування юрисдикції (суб'єктний склад, предмет спору та характер спірних правовідносин) залишаються формально незмінними, однак у воєнний період їх зміст наповнюється новим значенням. Примусове припинення права власності, навіть коли ініціюється суб'єктом владних повноважень, не завжди є адміністративно-правовим за своєю природою, оскільки наслідком втручання є зміна або припинення цивільного речового права. Якщо предметом судового захисту є право власності, його припинення, обсяг компенсації чи відшкодування шкоди, то правовідносини набувають цивільно-правової природи, навіть за участю державного органу як сторони.

Удосконалено наукові підходи до визначення меж судового контролю у справах про реквізицію та примусове відчуження майна, доведено недопустимість оцінки судами доцільності військових рішень і необхідність зосередження контролю на перевірці дотримання процедур та принципу пропорційності.

Сформульовано спростовну презумпцію причинно-наслідкового зв'язку між пошкодженням і знищенням майна та бойовими діями: якщо нерухоме майно розташоване на території, яка на момент руйнування входила до переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або перебувало на тимчасово окупованих територіях, презюмується, що руйнування є наслідком збройної агресії. Обов'язок доведення відсутності причинного зв'язку між бойовими діями та пошкодженням майна покладається на сторону, яка заперечує такий зв'язок. У разі неможливості встановлення точної дати знищення майна, майно визнається судом знищеним з найбільш раннього встановленого та підтвердженого доказами факту припинення існування майна.

Стверджується, що обмеження юрисдикційного імунітету у справах про відшкодування шкоди, завданої агресією, виступає наслідком порушення державою-агресором фундаментальних норм міжнародного права. Однак навіть за умови подолання юрисдикційного імунітету ключовою залишається проблема імунітету від примусового виконання, що потребує міжнародної координації компенсаційних механізмів.

Ключові слова: власність, майно, позовне провадження, припинення права власності, правосуддя, судовий захист, судовий розгляд, цивільне право, цивільне судочинство, цивільний процес, реквізиція, конфіскація, санкції, воєнний стан.

SUMMARY

Kyselov V. K. Specific Aspects of Adjudication of Court Cases Concerning Termination of Property Rights under Martial Law. – A Qualifying Scholarly Work presented as a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the field of knowledge 08 «Law», specialty 081 «Law». – National University «Odesa Law Academy», Odesa, 2026.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of theoretical and practical problems of termination of property rights and features of judicial hearing of the corresponding category of civil cases in conditions of the legal regime of martial law. The relevance of the topic is due to the large-scale consequences of the armed aggression of the

Russian Federation against Ukraine, accompanied by significant losses of property, the need to mobilize state resources, as well as the transformation of legal mechanisms for interference with property rights.

The work substantiates that martial law acts not only as an external factor of influence on property relations, but as a special legal regime, which causes a systemic transformation of the grounds, procedures for termination of property rights and guarantees for the protection of the owner's rights, and also changes the boundaries of judicial control over the relevant decisions of public authorities. It has been proven that traditional civil law approaches, developed for peacetime conditions, are insufficient for the proper regulation of relations arising from the forced termination of property rights during wartime. Forced termination of property rights under the legal regime of martial law is an exceptional, but objectively necessary legal instrument for ensuring the state's defense capability, which at the same time constitutes one of the forms of legitimate interference in private property rights and requires increased guarantees of compliance with the principle of proportionality.

It is argued that the key aspect of the termination of property rights under martial law is the relationship between private and public law principles: such methods as requisition, confiscation, sanctions are those methods of terminating property rights, where public authorities not only limit, but finally eliminate the private autonomy of the owner, because they are implemented in a unilateral power order, often without the prior consent of the owner and according to abbreviated procedures. In martial law, these mechanisms become the main tool for mobilizing material resources by the state, which qualitatively changes their legal nature and increases the risks of violating constitutional guarantees of property rights.

It is concluded that the waiver of property rights should not be reduced exclusively to a contractual structure, since, in every instance, when concluding a contract, there must be consent to its execution from both parties, while the owner's waiver of property rights is a unilateral transaction that does not aim to transfer property to a specific entity, but rather is a desire not to bear any obligations of the owner. Taking this into account, it is proposed to replace the bilateral agreement model with a mechanism of a notarized statement of the owner while simultaneously imposing on state authorities or local self-government bodies

the obligation to make a decision on the acceptance of property, which ensures the proper balance between private and public interests, increases legal certainty, and meets modern conditions.

It is argued that the alienation of property for public needs or on grounds of public necessity is a complex interdisciplinary institution located at the intersection of constitutional, civil, land and administrative law. The key methodological approach is the recognition of the mixed (public-private) legal nature of the relevant legal relations. The alienation of land plots and other immovable property for public needs or on grounds of public necessity is an exceptional way of terminating the right to private property, which is allowed only in the presence of a legitimate public interest, in the manner and on the conditions expressly defined by law, in compliance with the principles of proportionality, legal certainty and full prior compensation.

It is noted that requisition is an extraordinary public-law method of forcible termination of private property rights, which is used exclusively in the presence of extraordinary circumstances defined by law in order to protect public interests and is implemented administratively by specially authorized entities. Its compensatory nature, temporary nature and a developed system of property and procedural guarantees of the owner, in particular the right to full compensation for the value of the property, judicial protection and the possibility of returning the preserved property, distinguish requisition from other forms of forced alienation and determine its special place in the mechanism of balance of public and private interests in property rights.

Nationalization and reprivatization have a different legal nature: "nationalization" is a public-law forced termination of property rights, determined by a state decision for reasons of public interest, and "reprivatization" is a manifestation of civil-law mechanisms based on judicial control. The introduction of a shortened statute of limitations for the period of martial law indicates a shift in the balance between the stability of property relations and the public interest, due to which the state in wartime increases the intensity of control over privatization processes, especially those that occur in crisis conditions.

Termination of property rights as a result of the application of sanctions is the result of a combination of two legal regimes: the sanctions regime provided for by the Law of

Ukraine "On Sanctions", which establishes the possibility of applying sanctions in the form of blocking assets (temporary restriction of the right to use and dispose of) and complete confiscation of assets as an exceptional measure of influence, and the legal regime of martial law, which allows the state to apply special measures to protect national security, in particular regarding the restriction or termination of property rights of entities that pose a threat to sovereignty. Sanctions provided for by the Law of Ukraine "On Sanctions" have a limited temporal application during wartime and are transformed from a political and legal means of influence into an instrument of termination of property rights.

The mechanism of application of sanctions is aimed at protecting state sovereignty and is an example of the dominance of public interest in the conditions of the legal regime of martial law. Sanctions proceedings are applied to persons whose activities pose a threat to the sovereignty and territorial integrity of Ukraine, including in wartime. Its main goal is to deprive such persons of assets, including those that they can use indirectly. The subjects to whom sanctions in the form of asset confiscation are applicable are not only non-resident individuals and legal entities directly related to the aggressor state, but also those who indirectly (through corporate structures or other persons) have control over assets or carry out activities that support aggression, terrorism or threaten the security of Ukraine. Judicial practice extends sanction instruments also to citizens of Ukraine, the determining criterion for applying sanctions is the nature of the person's activities, and not their citizenship or form of ownership. This means that both residents and non-residents can be subject to sanctions if their actions are directly or indirectly aimed at undermining national security.

Based on a comprehensive analysis of the legislation, modern doctrinal provisions and judicial practice, it has been established that the determination of jurisdiction in cases of forced alienation of property for public needs in conditions of martial law cannot be carried out solely on the formal basis of the presence of public interest or the participation of a subject of public authority. It requires a comprehensive assessment of the nature of the disputed legal relationship, the subject and grounds of the claim, as well as the legal consequences of the stated claims. The paper substantiates that the classical criteria for delimiting jurisdiction (subject composition, subject of the dispute and the nature of the disputed legal relationship) remain formally unchanged, but during the war period their

content is filled with new meaning. Forced termination of the right of ownership, even when initiated by a subject of public authority, is not always administrative-legal in nature, since the consequence of the intervention is a change or termination of civil property rights. If the subject of legal protection is the right of ownership, its termination, the amount of compensation or reparation for damage, then the legal relationship acquires a civil law nature, even with the participation of a state body as a party.

Scientific approaches to determining the limits of judicial control in cases of requisition and forced alienation of property have been improved, the inadmissibility of the courts' assessment of the expediency of military decisions and the need to focus control on verifying compliance with procedures and the principle of proportionality have been proven.

A rebuttable presumption of a cause-effect relationship between damage to and destruction of property and hostilities has been formulated: if immovable property is located in a territory that at the time of destruction was included in the list of territories where hostilities are (were) being conducted or was located in temporarily occupied territories, it is presumed that the destruction is a consequence of armed aggression. The burden of proving the absence of a cause-effect relationship between hostilities and damage to property lies with the party that denies such a relationship. If it is impossible to establish the exact date of destruction of property, the property is recognized by the court as destroyed from the earliest established and evidence-supported fact of the cessation of the existence of the property.

It is argued that the limitation of jurisdictional immunity in cases of compensation for damage caused by aggression is a consequence of the aggressor state's violation of fundamental norms of international law. However, even if jurisdictional immunity is overcome, the key problem remains immunity from enforcement, which requires international coordination of compensation mechanisms.

Keywords: ownership, property, claim proceedings, termination of property rights, justice, judicial protection, court hearing, civil law, civil proceedings, civil process, requisition, confiscation, sanctions, martial law

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

- 1) Кисельов В. К. Особливості механізму конфіскації активів підсанкційних осіб як підстави припинення права власності в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 6. С. 64-68. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/12>.
- 2) Кисельов В. К. Практика Європейського суду з прав людини у справах щодо знищення майна та припинення права власності в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник*. 2025. № 4. С. 338-248. DOI: <https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2025.26>.
- 3) Кисельов В. К. Особливості судового доказування в окремих категоріях справ про припинення права власності в умовах воєнного стану. *Академічні візії*. 2026. № 51. С. 1-13. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18921918>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

- 4) Кисельов В. К. Проблеми вдосконалення строків розгляду цивільних справ. *Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії : матер. круглого столу (м. Одеса, 27 лист. 2015 р.)* / уклад.: І. В. Андронов, Н. В. Волкова, Р. Ф. Гонгало ; НУ ОЮА, Каф. цив. проц. Одеса : Фенікс, 2015. С. 20-22. URL: <http://hdl.handle.net/11300/4101>.
- 5) Кисельов В. К. Актуальні питання поділу майна, що перебуває у спільній частковій власності. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 18 грудня 2015 року)*. Одеса : Фенікс, 2015. 152 с. С. 30-32. URL: <http://hdl.handle.net/11300/3613>.
- 6) Кисельов В. К. Юрисдикція спорів, пов'язаних із примусовим відчуженням майна у фізичних осіб в умовах правового режиму воєнного стану. *Цивільне судочинство та виконавче провадження в умовах воєнного стану : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 16 грудня 2022 р.)* / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2022. С. 90-95. URL: <https://hdl.handle.net/11300/22983>.

7) Кисельов В. К. Особливості здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.)* / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 652-656. URL: <https://hdl.handle.net/11300/26944>.

8) Кисельов В. К. Застосування реквізиції у сучасних умовах. *Правнича мова в галузі приватного права : матеріали Всеукр. кругл. столу. (м. Одеса, 29 березня 2024 р.)* / упоряд.: І. В. Давидова, А. О. Сурник ; за заг. ред.: Є. Харитонova, І. Давидової ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2024. 88 с. URL: <https://hdl.handle.net/11300/27835>.

9) Кисельов В. К. Особливості розгляду цивільних справ щодо захисту права власності. *Новели цивільного процесуального законодавства: цивільна юрисдикція, процесуальні строки : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 8 квітня 2024 р.)* / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2024. 139 с. С. 85-88. URL: <https://hdl.handle.net/11300/27821>.

10) Кисельов В. К. Деякі питання припинення права спільної часткової власності у судовій практиці. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 травня 2025 р.)* : у 2 т. / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Фенікс, 2025. Т. 2. С. 176-179. URL: <https://hdl.handle.net/11300/30525>.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП	5
Розділ 1. НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ....	14
1.1. Стан наукової розробки проблеми припинення права власності в умовах воєнного стану.....	14
1.2. Цивільно-правові засади припинення права власності в Україні.....	29
1.3. Вплив правового режиму воєнного стану на реалізацію та обмеження права власності.....	46
1.4. Міжнародно-правові засади захисту особи у разі припинення права власності в умовах війни	55
Розділ 2. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ОКРЕМИХ ПІДСТАВ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	73
2.1. Припинення права власності на земельні ділянки та інше нерухоме майно у зв'язку із суспільною необхідністю	73
2.2. Особливості примусового відчуження та вилучення майна шляхом реквізиції в умовах правового режиму воєнного стану	79
2.3. Примусове вилучення об'єктів права власності Російської Федерації та конфіскації активів підсанкційних осіб	95
2.4. Націоналізація як підстава припинення права власності в умовах воєнного стану.....	107
Розділ 3. ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ СПРАВ ЩОДО ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ	114
3.1. Проблеми визначення юрисдикції у справах про припинення права власності в умовах воєнного стану	114
3.2. Проблеми подолання судового імунітету держави-агресора.....	126
3.3. Компенсаційні механізми забезпечення відшкодування за знищені об'єкти нерухомого майна	137
3.4. Особливості судового доказування у справах про припинення права власності	158
ВИСНОВКИ	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	191
ДОДАТКИ	239

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АТО – Антитерористична операція

БТІ – Бюро технічної інвентаризації

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

Закон 2923-IX – Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об’єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» № 2923-IX від 23 лютого 2023 р.

Закон № 1559-VI – Закон України «Про відчуження земельних ділянок, інших об’єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» № 1559-VI від 17 листопада 2009 р.

Закон № 2114-IX – Закон України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» № 2114-IX від 3 березня 2022 р.

Закон № 2116-IX – Закон України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об’єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» № 2116-IX від 03 березня 2022 р.

Закон № 4765-VI – Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» № 4765-VI від 17 травня 2012 р.

Закон № 638-IV – Закон України «Про боротьбу з тероризмом» № 638-IV від 20 березня 2003 р.

ЗК України – Земельний кодекс України

ЗСУ – Збройні Сили України

Інструкція № 164 – Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена Наказом Міністерства оборони України № 164 від 23 березня 2017 р.

КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України

КМУ – Кабінет Міністрів України

Конвенція – Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.

Постанова № 2471-ХІІ – Постанова Верховної Ради України про затвердження Переліку видів майна, що не може перебувати у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України № 2471-ХІІ від 17 червня 1992 р.

РНБО – Рада національної безпеки і оборони України

РФ – Російська Федерація

ЦК України – Цивільний кодекс України

ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Враховуючи сучасні реалії, які супроводжуються безперервними бойовими діями, тимчасовою окупацією частини території держави, знеціненням національної валюти, величезною кількістю знищеного та пошкодженя майна, особливого значення набуває законність застосування будь-яких способів припинення права власності, а також впровадження дієвого механізму відшкодування завданих збитків.

Сучасні умови є дуже складними, оскільки вимагають від законодавства з однієї сторони захистити порушені права громадян, у тому числі що стосуються права власності, а також запровадити відповідні компенсаційні механізми, а з іншої сторони забезпечити фізичний захист суспільства, що вимагає прийняття законодавчих актів, які направлені на зміцнення обороноздатності країни. Реалізація обороноздатності країни вимагає мобілізації значної кількості ресурсів, у тому числі, які перебувають у приватній власності. Останнім часом значно збільшилось застосування такого способу припинення права власності як реквізиція, окрім того, запроваджені законодавчі акти, які дозволяють позбавляти країну-агресора майна в рахунок відшкодування завданих збитків.

Не менш суттєвою є трансформація правового механізму припинення права власності: у «мирній» моделі примусове припинення права власності, як правило, передбачає попередній судовий контроль або принаймні можливість його негайного здійснення, детальну регламентацію оцінки майна та забезпечення рівності сторін у процесі. В умовах воєнного стану процедура стає екстраординарною: рішення про примусове відчуження або вилучення майна може прийматися уповноваженими органами виконавчої влади чи військовим командуванням з огляду на невідкладність оборонних потреб. Судовий контроль при цьому не санкціонує припинення права власності, а відбувається після втручання, оцінюючи його законність і пропорційність; допускається відкладений характер компенсації, зміщення тягара доказування у справах про

відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії, а також застосування пониженого стандарту доказування з огляду на об'єктивну неможливість отримання повного обсягу доказів. У сфері санкційної конфіскації компенсація взагалі не передбачається, що додатково підкреслює відмінність цього інституту від традиційних форм припинення права власності.

Однак на сьогодні відсутнє комплексне дослідження проблематики припинення права власності в умовах воєнного стану, а також особливостями, які виникають під час розгляду судами такої категорії справ, що підтверджує актуальність такої тематики.

У сучасному демократичному суспільстві закріплений принцип непорушності права власності, відповідно до якого жодна особа не може бути позбавлена права власності, крім як у випадках, встановлених законом. Окрім того, практика ЄСПЛ враховує критерії за якими є можливим втручання у мирне володіння майном, а саме: чи ґрунтувалося таке втручання на національному законі, чи переслідувало легітимну мету, що впливає зі змісту зазначеної статті, чи є відповідний захід пропорційним легітимній меті втручання у право.

Використання саме такої змістовної конструкції є вимогою для конкретного рішення, наслідком якого є позбавлення права власності, або будь-які інші обмеження права власності, особливо в умовах режиму воєнного стану.

Теоретичну основу дисертаційної роботи склали наукові праці із цивільного права, земельного права, цивільного процесуального права, адміністративного процесуального права, інших галузей права України українських і зарубіжних учених. Дослідженням питання права власності, а також його припинення присвячені праці багато вчених-цивілістів, серед яких: І. П. Андрушко, Д. М. Білецький, Н. Є. Блажівська, І. Я. Головня, Н. Ю. Голубева, А. Б. Гриняк, О. В. Дзера, А. С. Довгерт, С. О. Короед, В. М. Коссак, Р. В. Крупник, Р. А. Майданик, В. С. Макаренко, З. В. Ромовська, Ю. П. Пацурківський, І. Є. Спасибо-Фатєєва, І. Д. Чаплик та ін. Питанню забезпечення прав і свобод людини в умовах воєнного стану присвячені праці

науковців: О. В. Скрипнюк, О. І. Гавриленко, Г. І. Петрова, Р. І. Мельник, Т. П. Чубко тощо.

Нормативно-правова база дослідження. Нормативно-правову базу дослідження склали положення Цивільного кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України, спеціального законодавства щодо особливостей запровадження воєнного стану та функціонування окремих інститутів в умовах воєнного стану, низка інших нормативно-правових актів, а також міжнародні нормативно-правові акти.

Емпірична база дослідження. Емпіричною базою дослідження є матеріали судової практики, пов'язаної із примусовим припиненням права власності, правові висновки Верховного Суду, рішення Конституційного Суду України, а також правові позиції Європейського суду з прав людини.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема наукового дослідження відповідає науково-дослідному плану кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національного університету «Одеська юридична академія» «Захист прав людини в порядку цивільного судочинства в цифрову еру» на 2021-2025 рр., що є складовою частиною плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Правове та соціальне життя людини в людиноцентристському вимірі в цифрову еру» на 2021–2025 рр. (державний реєстраційний номер 0122U000266).

Мета і завдання дослідження. Мета цього дисертаційного дослідження полягає у розкритті підстав та способів припинення права власності, які пов'язані з впливом воєнного стану, знаходження ефективного способу захисту права власності, враховуючи недопущення свавільного позбавлення права власності.

Для досягнення зазначеної мети у дисертації вирішувалися такі завдання:

- визначити правову природу відносин власності на сучасному етапі розвитку науки цивільного права в умовах воєнного стану;

- визначити поняття припинення права власності та з'ясувати загальні засади припинення права приватної власності в умовах воєнного стану за чинним цивільним законодавством;
- дослідити особливості правовідношення у разі примусового вилучення та відчуження майна, що належить певному суб'єкту на праві власності;
- дослідити порядок відшкодування завданих збитків у разі знищення, пошкодження, а також примусового вилучення та відчуження майна;
- запропонувати вдосконалення процесу розгляду у судовому порядку категорій справ, які пов'язані з тематикою дослідження;
- встановити особливості доказування і доказів, визначити критерії оцінки доказів у справах, пов'язаних із припиненням права власності в умовах воєнного стану;
- проаналізувати сучасну судову практику з розгляду справ, пов'язаних з позбавленням права власності, відшкодуванням збитків, оскарженням дій державних органів, які приймають рішення щодо примусового вилучення та відчуження майна;
- сформулювати пропозиції щодо вдосконалення законодавства, яке регулює порядок розгляду справ, пов'язаних із припиненням права власності в умовах воєнного стану.

Об'єкт дослідження. Об'єктом дослідження виступають цивільні відносини, які виникають у зв'язку з припиненням права власності, також процесуальні правовідносини, що виникають у зв'язку з розглядом судами справ, які пов'язані з припиненням права власності.

Предметом дисертаційного дослідження є розгляд судових справ про припинення права власності в умовах воєнного стану.

Методологічну основу дисертаційного дослідження складає система взаємопов'язаних загальнонаукових та спеціальних методів наукового дослідження, застосування яких забезпечує достовірність знання та вирішення поставлених цілей і завдань.

Під час дослідження були використані такі методи: діалектичний, системно-структурний, аналітико-синтетичний, логіко-юридичний тощо.

Так за допомогою діалектичного методу було виявлено в нормах чинного законодавства України та судовій практиці суперечності, з'ясовані прогалини стосовно застосування примусового припинення права власності в умовах воєнного стану, з'ясовано способи розв'язання цих суперечностей. Застосування методу порівняльно-правового аналізу проведено з метою запозичення досвіду зарубіжних країн, зокрема, через практику ЄСПЛ, виявлення загальних та особливих рис примусового припинення права власності. Метод системно-структурного аналізу було диференційовано особливості застосування примусового припинення права власності залежно від випадків її примусового вилучення та суб'єктів правозастосування. Логіко-юридичний метод дозволив проаналізувати зміст норм чинного законодавства України, виявити недоліки чинних законодавчих актів, та обґрунтувати пропозиції з удосконалення правового регулювання.

Наукова новизна дисертаційної роботи. Новизна полягає в тому, що вперше на дисертаційному рівні проведено комплексний теоретичний та практичний аналіз законодавства, яке регулює правовідносини з примусового припинення права власності, враховуючи його правозастосування саме в період воєнного стану, а також з урахуванням новітньої судової практики.

На підставі проведеного дослідження сформульовані положення, які містять елементи наукової новизни:

вперше:

- в контексті підстав припинення права власності обґрунтовано концепцію воєнного стану як особливого правового режиму втручання у право власності, який не зводиться виключно до застосування спеціального законодавства, а передбачає системну трансформацію елементів правового механізму припинення права власності (підстав, процедур, гарантій, компенсації та судового контролю);

- сформульовано доцільність законодавчого закріплення можливості повернення реквізованого майна (якщо реквізоване майно зберіглося та відпала воєнна необхідність у його використанні) в позасудовому порядку у разі двосторонньої згоди за актом приймання-передачі як особливої реституційної процедури, що не є новим набуттям права власності, а відновленням попереднього правового стану;

- запропоновано концепцію припинення права власності на земельну ділянку внаслідок добровільної відмови власника як двоетапної юридичної конструкції, що поєднує односторонній правочин власника (нотаріально посвідчену заяву про відмову) та обов'язкове владне рішення відповідного органу про прийняття земельної ділянки у державну чи комунальну власність;

- обґрунтовано доцільність застосування пониженого стандарту судового доказування у справах про встановлення факту знищення майна в умовах воєнного стану, який допускає використання сукупності непрямих доказів, а також оцінку обставин, засновану на імовірності, за об'єктивної неможливості отримання вичерпного доказового матеріалу. Сформульовано презумпцію причинно-наслідкового зв'язку між знищенням нерухомого майна та бойовими діями на відповідній території, що обумовлює перерозподіл тягара доказування у спорах про відшкодування шкоди з покладенням обов'язку спростування на сторону, яка заперечує такий зв'язок чи факт знищення майна;

- запропоновано процесуальну модель встановлення факту знищення нерухомого майна в порядку окремого провадження як самостійного засобу захисту права власності в умовах воєнного стану;

- доведено необхідність нормативного закріплення у цивільному процесуальному законодавстві спеціального підходу до визначення дати знищення майна (як найбільш раннього встановленого та підтвердженого доказами моменту припинення існування об'єкта) у разі неможливості встановлення точної календарної дати;

удосконалено:

- тлумачення правової природи санкційної конфіскації активів підсанкційних осіб як особливого інституту припинення права власності, що поєднує елементи цивільно-правового та публічно-правового впливу;

- наукові підходи до визначення меж судового контролю у справах про реквізицію шляхом доведення недопустимості оцінки судами доцільності чи ефективності військових рішень та зосередження судового контролю на питаннях дотримання процедури і принципу пропорційності через механізм подальшої компенсації;

набуло подальшого розвитку:

- розмежування правової природи реквізиції, примусового відчуження для суспільних потреб, санкційної конфіскації та націоналізації в умовах воєнного стану з позиції їх матеріально-правових підстав, компенсаційної моделі та меж судового контролю;

- теза про те, що ключовим аспектом припинення права власності в умовах воєнного стану є співвідношення приватноправових та публічно-правових засад: такі способи як реквізиція, конфіскація, санкції є тими способами припинення права власності, де публічна влада не лише обмежує, а остаточно усуває приватну автономію власника, адже вони реалізуються в односторонньому владному порядку, часто без попередньої згоди власника і за скороченими процедурами. В умовах воєнного стану саме ці механізми стають основним інструментом мобілізації матеріальних ресурсів державою, що якісно змінює їх правову природу і підвищує ризики порушення конституційних гарантій права власності.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в дисертації висновки та пропозиції можуть бути використані у:

науково-дослідній діяльності – для подальшого дослідження теоретичних та практичних питань припинення права власності в умовах воєнного стану;

правотворчій діяльності – для підготовки проектів законів про внесення змін та доповнень до цивільного, цивільного процесуального законодавства

України з метою удосконалення підстав та порядку припинення права власності та виплати справедливої компенсації у разі знищення чи пошкодження майна;

правозастосовній діяльності – при розгляді справ про припинення права власності в порядку цивільного судочинства (Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження у діяльність Пересипського районного суду м. Одеси від 2 квітня 2026 року);

навчальному процесі – при викладанні курсів «Цивільне право», «Цивільний процес», «Розгляд окремих категорій цивільних справ у судах» тощо, підготовці підручників, навчальних посібників, курсів лекцій, практикумів із зазначених дисциплін (Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження у навчальну та науково-дослідну діяльність Національного університету «Одеська юридична академія» від 10 квітня 2026 року).

Апробація матеріалів дисертації. Дисертацію виконано та обговорено на кафедрі цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національного університету «Одеська юридична академія». Теоретичні висновки, сформульовані у дисертації, доповідалися та обговорювалися на всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференціях: круглому столі «Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії» (м. Одеса, 27 лист. 2015 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні» (м. Одеса, 18 грудня 2015 року); всеукраїнській науково-практичній конференції «Цивільне судочинство та виконавче провадження в умовах воєнного стану (м. Одеса, 16 грудня 2022 р.); міжнародній науково-практичній конференції «Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень» (м. Одеса, 19 травня 2023 р.); всеукраїнському круглому столі «Правнича мова в галузі приватного права» (м. Одеса, 29 березня 2024 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції «Новели цивільного процесуального законодавства: цивільна юрисдикція, процесуальні строки» (м. Одеса, 8 квітня 2024 р.);

міжнародній науково-практичній конференції «Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час» (м. Одеса, 16 травня 2025 р.).

Публікації. Основні положення, висновки та пропозиції, що містяться у дисертації, відображено в 3 наукових статтях, які опубліковано у наукових фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, а також у 7 тезах доповідей на науково-практичних конференціях, круглих столах.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, що містять 12 підрозділів, висновків, списку використаних джерел (357 найменувань) і додатків. Повний обсяг дисертації становить 264 сторінки, з яких основний зміст – 187 сторінок.

Розділ 1. НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми припинення права власності в умовах воєнного стану

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну призвело до систематичних порушень прав людини, а також до великої втрати майна, а тому одним із найважливіших питань є відшкодування збитків, завданих порушенням права власника. Населення України є однією з найбільш вразливих категорій, оскільки мільйони людей вимушені покинути власні будинки, оскільки вони або пошкоджені, або зруйновані, а також постійна загроза життю та здоров'ю людей, зводить нанівець всі намагання залишитися проживати за постійним місцем мешкання. У Меморандумі Комісара Ради Європи з прав людини відзначено серйозні та масові порушення прав людини та міжнародного гуманітарного права, спричинені нападом Російської Федерації на Україну, що призвело до катастрофічних наслідків у сфері дотримання прав людини. Характер порушень міжнародного гуманітарного права, включаючи використання російськими військами вибухової зброї великої дальності, касетних боєприпасів і некерованих ракет у густонаселених районах, вказує на можливу кваліфікацію багатьох таких порушень як воєнних злочинів або злочинів проти людяності [271].

В Україні з кожним днем продовжує зростати кількість випадків завдання збитків інфраструктурі країни. Так згідно зі звітом Київської школи економіки (KSE Institute) станом на листопад 2024 року загальна сума прямих задокументованих збитків, завданих інфраструктурі України через повномасштабне вторгнення Російської Федерації, досягло суми у розмірі 170 млрд доларів США [117]. Згідно з даними ДП «Інформаційно-обчислювальний центр Міністерства соціальної політики України» станом на травень 2025 року в Україні офіційно зареєстровано понад 4,6 млн внутрішньо переміщених осіб; майже 12,8 млн заявок було подано на отримання допомоги, в тому числі, і на компенсацію за зруйноване або пошкоджене майно. [45] А за даними

Міністерства розвитку громад та територій України станом на 07 травня 2025 р. в Реєстрі пошкодженого та знищеного майна зареєстровано 848 509 інформаційних повідомлень про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, поданих фізичними особами стосовно об'єктів житлової нерухомості, міністерством обліковується інформація про 146 837 пошкоджених об'єктів нерухомого майна, 52 324 знищених об'єктів нерухомого майна [168, 169]. Вочевидь, такі відомості є фрагментарними і відображають лише кількість осіб, які мали можливість подати відповідні відомості, тоді як повний перелік знищеного або пошкодженого майна навряд чи може бути достеменно встановлений.

Важливою функцією сучасної демократичної держави є забезпечення захисту прав і свобод людини. Відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; Держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [145]. Права і свободи людини є фундаментальними цінностями суспільства, навіть в умовах воєнного стану. Певне обмеження даних прав державою є необхідним заходом з метою збереження конституційного ладу, спрямовані на захист інтересів суспільства, підтримання громадського порядку та безпеки, забезпечення невід'ємних прав громадян, та застосовуватися відповідно до демократичних принципів та принципу верховенства права. В той же час, держава повинна створити надійний механізми захисту прав людини в умовах воєнного стану, можливість застосування судового контролю за діяльністю державних органів. Як вірно зазначав Ю. С. Червоний, захист права власності – це відновлення порушеного права компетентними органами чи самим власником. Звідси випливає, що охорона права власності охоплює всю сукупність заходів, пов'язаних із забезпеченням його належного здійснення до порушення цього права власника, а захистом є заходи, які застосовуються після порушення права власності з метою відновлення порушеного права [353, с. 181].

Під цивільно-правовим захистом права власності Н. Ю. Голубєва розуміє «сукупність передбачених цивільним законодавством засобів, які застосовуються у зв'язку зі зробленими проти цих прав порушеннями і спрямованих на відновлення чи захист майнових інтересів їхніх власників» [15, с. 5].

Законодавче встановлення підстав припинення права власності зумовлене потребами суспільства на тому чи іншому історичному етапі його розвитку. Однак в будь-якому історичному періоді держава залишала за собою право вилучати майно у громадян, спираючись на загальносуспільні інтереси, або з метою забезпечення армії. Лише на початку 1990-х років у радянській науці цивільного права почали поступово вимальовуватися обриси принципово нового для радянської правової системи підходу до оцінки відносин власності. Зокрема, відбулася «реабілітація» приватної власності, намітився значний прогрес у поступовому наближенні розуміння цього інституту до того, що властивий для західної традиції права [69, с. 317]. З проголошенням України суверенною та незалежною державою виникла необхідність у формуванні нової правової системи і, зокрема, оновлення цивільного законодавства. Цивільний кодекс УРСР 1963 р. звісно уже не відповідав новим викликам часу, переходу економіки на ринкові засади, впровадження приватної форми власності та ін. 07 лютого 1991 р. був прийнятий Закон України «Про власність», яким були внесені зміни до Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) в редакції 1963 р. [95].

З ухваленням Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 07 липня 1992 р. за № 2544-ХІІ були внесені зміни до законодавчих актів України, у тому числі і до Закону України «Про власність», та було замінено термін «індивідуальна власність» на «приватна власність» [98]. Подальший розвиток законодавства сприяв закріпленню права приватної власності та зменшенню впливу держави. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 15 грудня 1993 р. № 3718-ХІІІ з ЦК України були виключені певні норми, які надавали право Державі суттєво обмежувати право власності громадян [99].

У Конституції України законодавець закріпив багатоманітність форм власності та свободу економічних відносин, заборону протиправного позбавлення права власності, яке є непорушним [145]. Відповідно до нових конституційних стандартів виникла необхідність у зміні цивільного законодавства, закріпленні інституту права приватної власності: ЦК України 2003 р. створювався на конституційних засадах та принципах, де найвищою соціальною цінністю є людина, її життя, честь і гідність, недоторканість та безпека. Досліджуючи історично-правовий аспект підстав припинення права власності в Україні А. М. Іванов відзначає, що «законодавець обрав демократичний напрямок розвитку цивільного законодавства. ЦК України набагато краще та детальніше регулює майнові і пов'язані з ними особисті немайнові відносини, з огляду на ринкову економіку та розвиток права приватної власності. Таким чином, з прийняттям ЦК України 2003 р. були врегульовані правові відносини припинення права власності, які раніше не регулювались» [120, с. 14].

Однак за понад двадцять років чинності ЦК України накопичено недосконалості у правовому регулюванні, які потребують не фрагментарних, а комплексних змін. У зв'язку із чим Наказом Міністерства юстиції України № 2771/7/1 від 24 липня 2019 р. затверджено персональний склад робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України, а розпорядженням Голови Верховної Ради України від 28 липня 2020 р. № 260 було створено Робочу групу з підготовки законопроекту з рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України. Робочою групою підготовано Концепцію оновлення ЦК України, якою кардинально змінюються підходи до речевого права. Дотичними до тематики даного дисертаційного дослідження є пропозиції авторів щодо відмови від цивільно-правової конфіскації за рішенням суду в дохід держави за рішенням (у разі визнання судом недійсним правочину, який було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства) як наслідку системного перегляду фундаментальних підходів до інституту цивільно-правової відповідальності, адже «наразі ст. 228 ЦК

фактично «реанімувала» ст. 49 ЦК УРСР 1963 р., від якої розробники ЦК принципово відмовилися, замінивши механізм цивільноправової конфіскації застосуванням реституції із можливим стягненням збитків та компенсації моральної шкоди (ст. 216 ЦК України)» [146, с. 12]. Однак в цілому у пропозиціях, винесених для громадського обговорення, перелік підстав припинення права власності та їхнє правове регулювання не зазнали змін [206].

Розроблена Концепція викликала гостре обговорення та породила низку ґрунтовних досліджень як в цілому, так і в розрізі окремих цивільно-правових інститутів. Серед таких робіт можна відзначити колективну монографію «Оновлення Цивільного кодексу України: формування підходів» за редакцією А. С. Довгерта, Є.О. Харитонова (2020 р.), у якій в цілому схвально відзначають, що «проведення рекодифікації ЦК України за сучасним «європейським сценарієм» потребує логіка подальшої трансформації суспільства, зокрема, формування правдивої й ефективної ринкової економіки, як невід’ємної складової громадянського суспільства, та євроінтеграційна спрямованість всіх компонентів суспільства» [194, с. 11]. У колективній монографії «Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу» за редакцією Н. С. Кузнєцової (2021 р.), до авторського колективу якої увійшли автори Концепції оновлення ЦК України, очікувано позитивно відзначено напрями рекодифікації. Рекодифікація ними розглядається не як «переписування» кодексу, а як еволюційне оновлення збереженням фундаментальних засад приватного права: диспозитивності, автономії волі, рівності сторін, неприпустимості свавільного втручання у приватну сферу, водночас автори підкреслюють, що чинний ЦК України має значний нереалізований регуляторний потенціал, який не вичерпано, а тому рекодифікація має бути зваженою та поетапною [282, с. 6-11].

Натомість інша частина науковців, переважно представників господарсько-правового блоку, серйозно критикують Концепцію, особливо в частині скасування Господарського кодексу України та розширення публічно-правових засад регулювання приватно-правових відносин. Науково-

експертним висновком до Концепції оновлення Цивільного кодексу України за редакцією В. А. Устименка (2021 р.) демонструється стримано-критична, а подекуди негативна позиція; стверджується, що «Концепція оновлення ЦК України містить істотні ризики суцільної дестабілізації правових засад господарської діяльності та судової практики застосування господарського законодавства. Реалізація Концепції створить перешкоди для виконання Угоди про асоціацію України з ЄС та Угоди про співробітництво із Великою Британією» [187, с. 77]. Автори висновку не заперечують потребу вдосконалення цивільного законодавства, однак не підтримують рекодифікацію в запропонованому форматі через ігнорування господарсько-правової специфіки.

Результати обговорення пропозицій з рекодифікації втілилися у Проект Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) за № 14394 від 22 січня 2026 р. [277], який не пропонує суттєвих змін у питаннях припинення права власності в умовах воєнного стану, що ставить під питання, чи здатна буде модель оновленого цивільного законодавства ефективно регулювати припинення права власності в умовах воєнного стану, масового знищення майна, реквізиції та санкцій, залишаючи це на врегулювання спеціальним законодавством.

Інститут права власності є головним інститутом цивільного права. Правовідносини власності є причиною та результатом усіх інших майнових відносин, регульованих цивільним правом. Дослідженням питання права власності, а також його припинення праці багато вчених-цивілістів, серед яких: Н. Ю. Голубєва [7, 74, 76, 78], В. М. Коссак [150, с. 131-137], В. В. Луць [184], В. С. Макаренко [173, с. 549], Р. А. Майданик [342], О. М. Олешко [193], З. В. Ромовська [309], Ю. П. Пацурківський [198, с. 453-459], О. В. Погрібна [201], І. Є. Спасибо-Фатєєва [264; 314; 315] та ін. Питанню забезпечення прав і свобод людини в умовах воєнного стану присвячені праці науковців: О. В. Скрипнюк, О. І. Гавриленко, Г. І. Петрова, Р. І. Мельник, Т. П. Чубко та ін.

В розрізі тематики дисертаційного дослідження увагу привертають наукові доробки у сфері окремих підстав припинення права власності, які є притаманними періоду воєнного часу. У дисертаційному дослідженні Є. П. Суєтнова «Відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності» (2012 р.) автором проведено історико-правовий аналіз становлення та розвитку правового регулювання відчуження земельних ділянок, що дало змогу виокремити основні етапи його еволюції та простежити зміну підходів до співвідношення публічних і приватних інтересів у земельних відносинах, обґрунтовано юридичну природу відчуження земельних ділянок як явища змішаного характеру, в якому поєднуються публічно-правові та приватноправові елементи. Досліджуючи форми, елементи та порядок компенсації за відчуження земельних ділянок, зокрема співвідношення грошової та натуральної компенсації, автором наголошується на пріоритетності натуральної компенсації порівняно з грошовою, незважаючи на практичну незручність [318, с. 166].

В іншій дисертації на тему «Відчуження земельних ділянок для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності як підстава припинення права власності на земельну ділянку» (2015 р.) І. Я. Головня робить протилежний висновок, за яким переважною при відчуженні земельних ділянок має бути грошова компенсація, а відшкодування в натуральній формі може здійснюватися лише за згодою власника [73, с. 171]. Значну увагу приділено аналізу законодавчої концепції суспільних потреб і мотивів суспільної необхідності як підстав примусового відчуження, а також визначенню кола суб'єктів і об'єктів відповідних правовідносин. Авторка від ширшого до вужчого проводить співвідношення понять публічного, державного та суспільного інтересів, які не є тотожними, а поняття суспільної потреби та суспільної необхідності через категорію суспільного інтересу.

Слід також відзначити і дисертаційне дослідження Р. В. Крупника «Охорона та захист майнових прав власника (володільця) у разі примусового вилучення земельної ділянки: цивільно-правовий аспект» (2021 р.), у якому

розглядаються і питання, пов'язані із особливостями судового розгляду відповідної категорії справ: доцільності внесення позивачем на депозитний рахунок суду вартості майна та всіх інших пов'язаних із вилученням збитків, що відповідає конституційній гарантії попередньої компенсації за позбавлення особи права власності; форми та способи судового захисту прав власника, підстав участі прокурора тощо [159]. Н. Б. Москалюк в дисертаційному дослідженні «Теоретичні та практичні проблеми права державної власності та його реалізації» (2021 р.) серед спеціальних підстав набуття державою права власності розглядає і націоналізацію, обґрунтовуючи висновок про необхідність легалізації процесу націоналізації, реприватизації як підстав набуття права державної власності через розширення змісту ст. 353 ЦК України [183].

Г. О. Сластнікова акцентує увагу на доцільності досудового врегулюванні спорів шляхом медіації та здійснення адміністративних процедур оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо відчуження майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності, визначаючи медіацію як найбільш ефективний способом вирішення публічно-правових спорів про примусове вилучення (відчуження) майна з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб [313, с. 27, 170]. Такий підхід відображає сучасні тенденції розвитку публічного права та ідею «доброго врядування», відповідно до якої конфлікти щодо примусового відчуження майна мають вирішуватися з мінімізацією конфронтації між державою і власником. Однак непоширеність медіації в цілому ставить питання про можливість її проведення у такій категорії справ, адже значна частина ключових питань (наявність суспільних потреб, доцільність та допустимість відчуження, коло об'єктів відчуження) взагалі не є предметом компромісу. Для суб'єкта владних повноважень медіація не забезпечує процесуальних переваг порівняно з судовим розглядом, створює ризики виходу за межі компетенції або звинувачень у перевищенні повноважень чи нецільовому використанні коштів з метою оплати послуг медіатора чи завищенні розміру компенсації.

Реквізиція, як одна з підстав оплатного примусового припинення права власності, була предметом наукових розвідок низки вчених: У. Б. Андрусів, А. Б. Гриняка, Д. М. Білецького, В. І. Крата, В. О. Кучера, І. Д. Чаплик та ін. С. О. Короед у своїх публікаціях розглядав питання стягнення з держави компенсації за використання майна громадян у військових цілях [148], способів захисту прав власників мобілізованого (примусово відчуженого) майна [149], а також повноваження військового командування на прийняття рішень щодо примусового відчуження такого виду майна як грошові кошти (як готівкових, так й безготівкових) [147, с. 85]. Р. В. Павлюк у своєму дослідженні основну увагу зосереджує на примусовому відчуженні корпоративних прав, які посвідчуються акціями, акцентуючи на основній проблемі, яка полягає у тому, що держава має право примусово відчужувати у власність 100% акцій акціонерного товариства, що перевищує достатню кількість акцій для здійснення ефективного управління підприємством [196, с. 20]. А. А. Остапенко відзначає відсутність нормативного закріплення об'єктів примусового відчуження майна в умовах воєнного стану, що дає певну свободу розсуду державі, що може спричинити подальші суперечки щодо законності реквізиції такого майна, а тому пропонує закріпити вичерпний перелік майна, яке не може бути примусово відчужене в умовах воєнного стану, включивши в перелік, зокрема, акції акціонерних товариств як різновид майнових прав [195, с. 38]. Окремими питанням примусового відчуження та вилучення майна під час воєнного стану присвячені праці І. Ф. Літвінової, В. С. Голуха [170].

Питання санкційної політики та конфіскації активів осіб, що створюють загрозу національній безпеці, останнім часом набули широкого висвітлення у науковій та експертній літературі. Зокрема, дослідження механізмів цивільної конфіскації представлено в роботах І. В. Яковюка та А. Ю. Туренка, які акцентують увагу на трансформації концепції відповідальності в контексті міжнародної безпеки та ефективності санкційних заходів. Сучасна наукова думка (дослідження Р. А. Абдуллаєва, С. О. Гриненка, Д. В. Кирилюка, О. В. Сковчиляс-Павлів, Є. В. Смітюха та ін.) підтверджує доцільність

впровадження механізмів санкційної конфіскації в умовах збройного конфлікту, однак зосереджує увагу на політико-правовому вимірі нетипових засобів позбавлення власності особи. Однак у приватно-правовій площині слід наголошувати на необхідності забезпечення балансу між захистом національних інтересів і дотриманням стандартів прав людини [126, с. 64]. Крім матеріального аспекту реалізації права власності, важлива також і її процесуальна складова: право на судовий захист входить до переліку прав, що захищаються Європейською конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція) [143]. Отже, провідною є роль саме судів у здійсненні захисту порушених прав, хоча інші допустимі форми захисту не забороняються.

Особливого значення здійснення належного захисту права власності набуло з лютого 2022 року внаслідок повномасштабного військового вторгнення Російської Федерації на територію нашої держави і запровадження правового режиму воєнного стану, що зумовлює порушення прав не тільки державою-агресором, а й необхідність здійснення виправданого пропорційного втручання у правомочності власника державою Україна. Відповідно до ч. ч. 1, 2 ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. № 389-VIII правосуддя на території, на якій введено воєнний стан, здійснюється лише судами, скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється [109]. Поняття «правовий режим» уперше з'явилося на початку 50-х років XX століття та уведене в науковий обіг академіком А. В. Венедиктовим. Загальнотеоретичне осмислення цієї категорії розпочалося у 80-х роках XX століття, коли почала формуватися наукова концепція правового режиму, активно вивчалася його юридична природа, сутність і зміст [91, с. 74].

Формування спеціального правового режиму є закономірним етапом розвитку правової системи. У процесі нормативного регулювання законодавець стикається з обмеженістю універсального підходу, який не завжди забезпечує ефективне та справедливе врегулювання різних груп суспільних відносин. Недостатність системності або чіткості застосування загальних норм зумовлює

потребу у встановленні винятків та спеціальних правил. «Такий особливий порядок (інструмент) регулювання окремих суспільних відносин має комплексний підхід, який фактично базується на загальних правилах і нормах в існуючій правовій системі, але одночасно має деякі особливості в регулюванні, які можуть включати особливий суб'єктивний склад, особливий склад об'єктів права, особливі методи взаємодії конкретних видів суб'єктів із об'єктами права, особливу систему правових гарантій (юридична відповідальність за порушення особливого статусу), особливі механізми правового регулювання (норми, юридичні факти, правовідносини, правозастосування, акти реалізації прав та обов'язків) тощо» [152, с. 25].

Останнім часом з'являються наукові дослідження, які присвячені дослідженням правового режиму воєнного стану. Так, С. В. Лисенко у своїй статті «Обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану: міжнародно-правові аспекти» досліджує питання обмеження прав і свобод людини під час воєнного стану, зокрема з точки зору міжнародного права. [167, с. 90]. В. А. Тихий у своїй роботі «Проблеми реалізації прав людини під час воєнного стану в Україні» розглядає практичні аспекти забезпечення прав людини в умовах воєнного стану [323, с. 35]. А. І. Куртов, С. М. Іващенко, С. В. Гашенко у статті «Особливості правового режиму воєнного стану в Україні» проводять аналіз механізму запровадження воєнного стану, розглядають питання мобілізації, трудової повинності, а також механізмів контролю та запобігання зловживанням владою під час дії воєнного стану [162, с. 123-129].

Фундаментальне значення воєнного стану як особливого правового режиму має прояв у переліку надзвичайних повноважень компетентних органів публічної влади (адже воєнний стан за своєю внутрішньою правовою природою власне і становить організаційно-управлінську реакцію держави на виникнення збройної загрози її життєво важливим інтересам і найвищим конституційним цінностям, тобто йдеться саме про надзвичайну подію та відповідний надзвичайний, особливий, тимчасовий правовий режим), до яких в українській конституційно-правовій моделі воєнного стану відносять, серед іншого, і

примусове відчуження майна, що перебуває у приватній чи комунальній власності для потреб держави; вилучення у підприємств, установ та організацій навчальної та бойової техніки, вибухових, радіоактивних речовин і матеріалів, сильнодіючих хімічних та отруйних речовин; у разі порушення вимог або невиконання заходів правового режиму воєнного стану вилучення у підприємств, установ та організацій усіх форм власності, окремих громадян електронного комунікаційного обладнання, телевізійної, відео- та аудіоапаратури, комп'ютерів, а також у разі потреби інших технічних засобів зв'язку [70]. С. В. Кулик підкреслює, що «якщо розглядати як приклад сутнісного змісту спеціального правового режиму воєнного стану обсяг можливих обмежень, встановлений у чинному українському законодавстві, то можна констатувати їх загальну відповідність існуючому світовому досвіду, але при цьому можна виокремити деякі особливості, такі, як наприклад, неможливість передавання повноважень судів іншим органам або неможливість створення надзвичайних судів, не передбачених законодавчими нормами про судочинство та судоустрій» [160, с. 100].

Проблематика забезпечення прав та свобод людини, а також їх захисту в умовах війни є надто актуальною у сучасних реаліях. Аналіз проблемних аспектів понять «баланс», «справедливість» та «пропорційність» зустрічається в роботах І. П. Андрушко [47], Н. Є. Блажівської [53], С. П. Погребняка [200], О. І. Чепіс [345] та інших. Дослідження, у яких здійснено аналіз взаємозв'язку публічного та приватного інтересів у різних галузях права. Наприклад, «Категорія «інтерес» у конституційному праві: питання теорії та практики» І. П. Андрушка (2014 р.) [47], «Методологічні засади охоронюваних законом інтересів у приватному праві» І. В. Венедіктової (2011 р.) [59]. Як слушно підкреслює О. В. Макух, термін ««баланс інтересів» є не визначеним, і становить собою оціночне поняття, оскільки наразі у будь-якому правовому акті не названо критерії для його окреслення» [174].

Право на захист може здійснюватися через різні механізми захисту прав. У юридичній літературі розрізняють форми захисту прав, способи, заходи й

засоби захисту. Форма захисту є видом юридичної діяльності, у межах якої здійснюються охоронні правовідносини. Виділяють безпосередню, управлінську, судову й міжнародну форми захисту прав громадян [51, с. 83]. М. Т. Гаврильців справедливо зазначає, що «судова форма захисту є вищою, як зазначає порівняно з іншими, несудовими засобами, формою захисту суб'єктивних прав, свобод і законних інтересів, яка забезпечує усім зацікавленим особам максимум процесуальних гарантій. Тому право на судовий захист є засобом забезпечення передбаченої законом можливості людини звертатися до органів правосуддя щодо захисту її прав і законних інтересів. Своєю чергою, правосуддя як функція судової влади посідає особливе місце в системі гарантій захисту прав, свобод та законних інтересів, а доступ до нього є невід'ємною складовою права на звернення до суду та необхідною передумовою його реалізації». [67, с. 162].

В той же час, закріплення обов'язку держави захищати права і свободи людини є недостатнім, без створення відповідних умов, що сприяють втіленню даного напрямку діяльності. Для забезпечення ефективного захисту прав і свобод людини судом, необхідна стійка політика, яка реалізуються виконавчою владою у належному фінансуванні судової влади, а законодавча влада повинна забезпечити прийняття нормативних актів, які чітко регламентують правовідносини усередині суспільства. З цього приводу А. Кожевнікова у своїй роботі зазначає, що «кожен громадянин повинен мати можливість вільно вибрати спосіб захисту своїх порушених прав. До того ж, він має бути впевнений у тому, що держава гарантує рівну можливість скористатися цими способами захисту. Це є передусім і викликом самій державі тримати оборону, стримувати військову агресію та водночас здійснювати захист прав та свобод своїх громадян. В іншому разі прагнення України до демократії, свободи, законності, рівності, гуманізму, правової держави, виражене в конституційних нормах і принципах, залишиться лише декларацією про наміри» [139, с. 233].

Європейська комісія за демократію через право (Венеційська комісія) наголошує, що «у кожному разі повинен бути можливим судовий розгляд

законодавчих актів органів влади під час надзвичайного стану, особливо рішень щодо застосування надзвичайних повноважень, а не лише щодо введення такого стану. Прийняті органами влади під час надзвичайних станів рішення є типовими односторонніми адміністративними актами та діями і тому суди повинні їх переглядати. Навіть якщо певні рішення підлягали негайному виконанню, потрібно дозволити їхній судовий перегляд опісля. У разі порушення з боку урядових чиновників прав людини судова система повинна забезпечувати людям ефективний захист. Суди мають здійснювати контроль таким чином, щоб заходи, які порушують права людини, не виходили (загалом чи в окремих справах) за рамки законності та за межі того, що чітко передбачено для подолання надзвичайної ситуації, і не порушували невід'ємних прав. Право на розгляд справи в суді з питань, пов'язаних із законністю надзвичайних заходів, має бути захищене незалежністю судової влади. Змістовний судовий розгляд надзвичайних заходів незалежними судами зобов'язує уряд надати переконливі підтвердження того, що заходи узгоджуються з принципами необхідності та співрозмірності» [87]. Отже, суд повинен здійснити захист прав відповідно до існуючої законної процедури, з метою гарантування реалізації процесуальних прав.

Хоча ідея балансу гілок державної влади обмежує можливості для належної реалізації права на справедливий суд в умовах війни, сучасні виклики роблять належне здійснення правосуддя в умовах цих перешкод практично неможливим. Тим не менш, проблеми доступу до правосуддя не можуть замінити саму концепцію захисту прав людини. Тому ідея більш гнучкого підходу та ширших дискреційних повноважень судової влади має дати підстави для повного захисту прав людини [34, с. 237]. Як правильно зазначає Р. В. Іванюк, «за умов збройного конфлікту саме національна судова система відіграє суттєву роль у подоланні безпрецедентних викликів, пов'язаних із захистом прав людини, чому значною мірою сприяє імплементація практики ЄСПЛ національними судами України, що дає можливість застосувати європейські стандарти з прав осіб, постраждалих від збройного конфлікту» [121, с. 24].

Отже, забезпечення державою діяльності судових інституцій є запорукою захисту народу України та національних інтересів, оскільки саме судова влада має можливість забезпечити справедливий баланс між інтересами держави та суспільства. В умовах дії правового режиму воєнного стану держава повинна забезпечити реальну доступність до правосуддя, але й при цьому, забезпечити необхідні умов для роботи суддів. Наша країна демонструє всьому світу, що в умовах військової агресії, продовжується здійснення правосуддя, отже забезпечено право на справедливий суд. Саме завдяки існуванню системи правосуддя є наявні умови для захисту прав, можливості оскарження дій державних органів, пов'язаних з примусовим відчуження майна, конфіскацію та інших дій, що обмежує право власності.

Істотною є роль суду та цивільного судочинства у захисті права власності, проте слід системно дослідити, як змінюється баланс між приватною автономією та публічним інтересом в умовах воєнного стану, адже в умовах війни припинення права власності часто відбувається поза класичними цивільно-правовими конструкціями (через органи військового управління, адміністративні рішення, спеціальні закони).

Таким чином слід констатувати, що в останніх наукових дослідженнях воєнний стан не концептуалізується як особливий правовий режим, що якісно трансформує підстави, межі та процедури припинення права власності. Розробка наукової проблематики у вищенаведених дослідженнях фактично залишається в межах цивільного права «мирного» часу, тоді як специфіка екстраординарного режиму воєнного стану лише згадується. Це свідчить про прогалину у формуванні спеціальної доктрини припинення права власності саме в умовах війни, а самої лише адаптації загальних положень цивільного права до надзвичайних обставин видається недостатнім. Таким чином, наявна прогалина у науковому осмисленні гібридної природи правовідносин, де припинення права власності в умовах воєнного стану одночасно має цивільно-правовий, адміністративний і конституційний виміри.

1.2. Цивільно-правові засади припинення права власності в Україні

Право власності – фундаментальне суб’єктивне право, яке пов’язано з самою сутністю людської природи. В Конституції України висвітленню, закріпленню і гарантуванню права власності присвячено декілька статей.

В юридичній літературі розрізняють поняття власності та права власності. Поняття «власність» є багатозначним та його використовують у будь-якої діяльності, як у побуті, так і у філософії, та інших галузях людського знання. Власність і право власності – це взаємопов’язані, але різні поняття. Власність як економічна категорія характеризує відносини між людьми щодо привласнення матеріальних благ, виражає ставлення людини до речі як до своєї. Право власності – це юридична категорія, яка закріплює та охороняє ці відносини, надаючи власнику певні права щодо його майна (володіння, користування, розпорядження). Тому для власності як суспільних відносин характерне протиставлення між людьми з приводу речей, в силу якого одна особа або група осіб ставиться до певних речей «як до своїх», а всі інші особи ставляться до цих речей як до чужих [346, с. 64].

В юридичній літературі також існує точка зору, що немає необхідності проводити розмежування між власністю в економічному розумінні та правом власності як юридичною категорією. Так, Ю. П. Пацурківський вважає, що немає необхідності зосереджувати увагу на особливостях категорії «власність в економічному змісті», тому що вона може бути успішно замінена «володінням», добре відомою категорією цивільного права, оскільки «власність в економічному розумінні» та «володіння» за своїм змістом фактично збігаються [197, с. 63]. Наука цивільного права розглядає право власності у двох значеннях – об’єктивному та суб’єктивному. Суб’єктивний зміст передбачений нормами об’єктивного права та наділяє особу чи групу осіб на власний розсуд володіти, користуватися і розпоряджатися приналежним їм майном у межах установлених законом, а також вимагати відповідного поведіння від усіх третіх осіб. Об’єктивний зміст являє собою сукупність правових норм, що регулюють відносини володіння, користування і розпорядження власником за його розсудом

приналежним йому майном і можливість власника вимагати визначеного поводження від всіх інших осіб [341].

О. В. Дзера розглядає це право в об'єктивному і суб'єктивному розумінні. Право власності в об'єктивному розумінні – це сукупність правових норм, які встановлюють і охороняють належність матеріальних благ конкретним суб'єктам, у тому числі визначають підстави та умови виникнення і припинення у них такого права щодо цих благ. До цього визначення, на наш погляд, доцільно було б додати, що правові норми визначають не лише підстави та умови, а й порядок виникнення і припинення у них такого права. Право власності в суб'єктивному значенні – це передбачене і гарантоване законом право конкретного суб'єкта – власника (громадянина, колективного утворення, держави) здійснювати володіння, користування, розпорядження та інші можливі правомочності щодо належного йому майна на свій розсуд і з будь-якою метою, якщо інше не передбачено законом [336, с. 300-301, 304-305].

Право власності на сучасному етапі можна трактувати як концепцію «соціального лібералізму», що знаходить свій прояв: 1) у багатоманітності проявів (видів, типів, форм) права власності; 2) в утвердженні принципу рівноправності всіх власників; 3) у розумінні приватної власності як природного права людини, яке, поза волею свого носія може відчужуватися лише у випадках, які прямо передбачені законом; 4) у поступовому переході від абсолютного до обмеженого характеру права власності у зв'язку з зростанням соціальної функції власності (власність зобов'язує – ч. 3 ст. 13 Конституції України) [133, с. 139].

Отже право власності існує лише щодо об'єктів матеріального та/або нематеріального світу, і пов'язується з можливістю за своїм розсудом володіти, користуватися і розпоряджатися цими об'єктами, а інших осіб зобов'язує визнавати права та утримуватись від будь-яких дій, що посягають на такі права. В той же час, право власності не може існувати на об'єкти, які не існують, а також може бути припинено у зв'язку із знищенням або переходом цих об'єктів до інших суб'єктів. В юридичній літературі під припиненням права

власності розуміється абсолютна і безповоротна втрата правового зв'язку між власником і належної йому на праві власності річчю в результаті дії або настання різних юридичних фактів (угод, рішень суду, юридичних вчинків, подій, неправомірних дій учасників цивільних правовідносин, правомірного використання і споживання майна) [331, с. 7].

Термін «припинення» в праві взаємопов'язаний із поняттям правовідносин (наприклад, припинення суб'єктивних прав, обов'язків, відповідальності, договорів, повноважень), і лише інколи вживається в значенні припинення суб'єкта (наприклад, юридичної особи) [350, с. 234]. В такому випадку припинення – це активна дія, з якою пов'язується існування речі у матеріальному світі, тобто припинити можливо лише те, що існує. Виникнення речових прав, а також їх припинення пов'язано з певними юридичними фактами. Підставами припинення права власності є юридичні факти, з якими закон пов'язує припинення цього права, тобто правоприпиняючі факти. А. В. Коструба вважає, що «правоприпиняючі юридичні факти можна розглядати з точки зору двох притаманних їм форм. По-перше, вони є власне юридичними фактами, спрямованими на припинення прав, обов'язків і правовідносин, а по-друге – властивістю певних життєвих обставин, які знайшли своє відображення в моделях, закріплених у нормах права. Правоприпинення можна вважати здатністю тих чи інших обставин викликати наслідки, передбачені в нормі права» [155, с. 164].

Найбільш поширеним у наукових джерелах є підхід до класифікації правоприпиняючих юридичних фактів залежно від наявності й характеру вольового елемента. Так, відповідно до вказаного критерію, юридичні факти поділяють на: 1) дії, тобто обставини, що залежать від волі людини, і 2) події – обставини, які виникають та існують незалежно від волі людини [335]. Є. О. Харитонов виокремлює юридичні факти, з якими пов'язано припинення права власності: правочини з відчуження майна чи трата коштів; використання майна, в результаті чого воно повністю використовується; знищення або викидання майна власником; примусовий продаж чи вилучення майна в

передбачених законом випадках; загибель майна в результаті стихійного лиха чи протиправних дій третіх осіб; придбання майна проти волі власника добросовісним набувачем [330, с. 74].

Залежно від наведених критеріїв виділяють форми припинення права власності:

а) добровільне (за волею власника), яке реалізується шляхом відчуження власником свого майна або відмовою від нього, знищенням, припинення юридичної особи за рішенням її учасників або органу юридичної особи, уповноваженого на це установчими документами тощо;

б) примусове (проти волі власника або без її врахування), яке відбувається шляхом припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі; викупу пам'яток історії та культури; викупу нерухомого майна, земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю; звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника; реквізиції; конфіскації; припинення юридичної особи за рішенням суду, а також в інших випадках, встановлених законом тощо;

в) з об'єктивних причин, що не залежать від волі осіб, на виникнення та перебіг яких неможливо вплинути (знищення майна в результаті стихійного лиха, смерть власника тощо) [131].

Н. С. Кузнецова поділяє підстави припинення права власності на такі, що залежать від волі власника (угоди з відчуження майна або витрат грошових коштів; користування майном, внаслідок якого це майно повністю споживається; знищення або викидання майна власником), і такі, що не залежать від волі власника (примусовий продаж або примусове вилучення майна у випадках, передбачених законом; загибель майна внаслідок стихійної події або протиправних дій інших осіб; набуття майна проти волі власника добросовісним набувачем) [263, с. 140-141].

Також підстави примусового припинення права власності можна поділити на відплатні (відчуження), тобто ті, за якими особі відшкодовується

вартість речі, право власності на яку припиняється, а також безвідплатні (вилучення) – ті, за якими власник позбавляється речі без жодної компенсації.

У чинному ЦК України питанню припинення права власності відведено главу 25, а підстави припинення права власності передбачені у ст. 346 ЦК України: 1) відчуження власником свого майна; 2) відмови власника від права власності; 3) припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі; 4) знищення майна; 5) викупу пам'яток культурної спадщини; 6) примусового відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону; 7) звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника; 8) реквізиції; 9) конфіскації; 10) припинення юридичної особи чи смерті власника; 11) визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. Окрім того, ч. 2 цієї статті передбачено, що право власності може бути припинене в інших випадках, встановлених законом [339]. Наприклад, до специфічних підстав припинення права власності можна віднести припинення права спільної часткової власності при поділі майна, виділу частки, що належить кожному зі співвласників, із спільного майна, в інших випадках здійснення правомочності розпорядження одним з співвласників чи декількома з них часткою в праві власності на загальне майно, що належить їм [347, с. 249; 125, с. 176].

В юридичній літературі виділяють також і способи припинення права власності, оскільки переважна більшість цивілістів вважають за доцільне розмежувати поняття підстав та способів припинення права власності. В. І. Борисова вважає, що «поняття підстав та способів не слід ототожнювати: підставами набуття права власності (які йменуються ще титулами власності) є наприклад, договір купівлі-продажу, заповіт, рішення суду; способами набуття права власності є передання речі, державна реєстрація правочину або права тощо. Для договорів, які потребують нотаріального посвідчення та у певних випадках державної реєстрації, факт їх укладення служить не тільки підставою, а й способом набуття права власності» [337, с.433].

О. С. Харченко підкреслює, що «спосіб припинення права власності є ширшим за змістом поняттям ніж його підстава, адже, як зазначає дослідниця, спосіб припинення права власності має одночасно визначати як підставу виникнення чи припинення права власності як юридичний факт, так і її якісну характеристику (наприклад, оплатність чи безоплатність відповідного договору, відчуження майна на аукціоні, на біржі тощо). Таким чином дослідниця резюмує, що підстава виникнення чи припинення права власності базується на юридичному факті, який забезпечує виникнення суб'єктивного права, а спосіб вказує як на відповідний юридичний факт так і на його певну якісну характеристику чи умову реалізації». [331, с. 38]. Д. М. Білецький розмежує вищевказані поняття, а саме, що «підстава припинення права приватної власності – це правоприпиняючий юридичний факт або їх сукупність, що згідно законодавства є достатньою умовою для припинення права приватної власності, а способом припинення права власності є правовий механізм припинення означеного права. Певним підставам припинення права власності відповідають конкретні способи його припинення» [52, с. 11].

Необхідно також відрізнити добровільне відчуження та примусове відчуження майна. Добровільне відчуження свого майна відбувається за волею власника шляхом укладення цивільно-правових правочинів, відповідно до умов яких відбувається перехід права власності до нового власника. Примусове відчуження є перехід права власності на майно на користь інших суб'єктів у примусовому порядку, що здійснюється на підставі, яка передбачена чинним законодавством [185, с. 314]. Отже важливою умовою є те, що відчуження майна здійснюється власником за власною волею, незалежно від будь-якого періоду, а також за умов, які сам обирає власник. Однак в період воєнного стану виникли певні обмеження щодо реалізації права власника на відчуження майна.

Припинення права власності за волею власника може бути здійснено у разі відмови від права власності. Так, згідно ст. 347 ЦК України особа може відмовитися від права власності на майно, заявивши про це або вчинивши інші дії, які свідчать про її відмову від права власності [339]. Відмовляючись від

права власності, знищуючи річ, відчужуючи за цивільно-правовими договорами, споживаючи її, власник здійснює правомочності розпорядження та користування тобто реалізує різні елементи змісту суб'єктивного права власності фактично здійснює його. У результаті таких дій право власності припиняється. Суб'єктивне право може бути реалізовано фактичними та юридичними діями. Наприклад, використання речі власником, її знищення треба розуміти як фактичні дії, а відчуження майна іншій особі розглядається як юридична дія [198, с. 458]. В такому випадку важливе те, що власник бажає відмовитись від права власності не з метою отримання будь-якої компенсації, а безоплатно та без бажання передати право власності на це майно конкретній особі. Саме це відрізняє таку підставу припинення права власності від відчуження майна шляхом укладення цивільно-правових договорів.

Статтею 142 Земельного кодексу України (далі – ЗК України) передбачено можливість відмовитись від права власності на земельну ділянку на користь держави або територіальної громади. Однак в цьому випадку передбачається, що органи державної влади повинні узгодити прийняття у власність земельної ділянки, а також земельна ділянка переходить до державної та комунальної власності на підставі нотаріально посвідченої угоди [119]. Такий підхід формально відтворює цивільно-правову модель двостороннього правочину, однак не відповідає правовій природі добровільної відмови від права власності: добровільна відмова від права власності є одностороннім волевиявленням власника, спрямованим на припинення належного йому суб'єктивного речового права, а не на встановлення нового договірної зв'язку. Таке волевиявлення є проявом абсолютного права власника розпоряджатися своїм майном, у тому числі шляхом припинення права власності шляхом відмови від нього, що не потребує зустрічного волевиявлення іншої особи для досягнення правового результату. Вимога ж нотаріального посвідчення саме «угоди» про відмову від права власності на земельну ділянку фактично трансформує односторонній акт у двосторонню процедуру, залежну від поведінки іншої сторони. Хоча для державної реєстрації припинення права

власності на закінчений будівництвом об'єкт чи об'єкт будівництва у зв'язку з відмовою власника від права власності достатньо засвідченої нотаріально заяви власника (співвласників) [268].

Виникає питання щодо наслідків, якщо відповідний державний орган або орган місцевого самоврядування відмовиться приймати у власність земельну ділянку, або власник після подання відповідної заяви не з'явиться до нотаріуса для посвідчення угоди. В даному випадку включення положення ст. 142 ЗК України обов'язку нотаріального посвідчення угоди про прийняття у власність земельної ділянки є надмірним тягарем для особи, яка бажає відмовитись від власності. Вважаємо, що буде вірним змінити редакцію ч. 1 ст. 142 ЗК України та передбачати, що «припинення права власності на земельну ділянку у разі добровільної відмови власника землі на користь держави або територіальної громади здійснюється за його нотаріально посвідченої заявою до відповідного органу», при цьому ч. 2 ст. 142 ЗК України необхідно викласти у наступній редакції «Органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування після отримання нотаріально посвідченої заяви власника про відмову від права власності на земельну ділянку, зобов'язані прийняти рішення щодо прийняття у власність земельної ділянку». Нотаріальне посвідчення заяви про відмову виконує не лише функцію автентифікації волевиявлення, а й гарантійну функцію захисту публічного інтересу, стабільності земельного обороту та достовірності викладених і ній даних. При цьому моментом припинення права власності на земельну ділянку у разі добровільної відмови слід вважати її складання та вчинення нотаріусом відповідних реєстраційних дій незалежно від прийняття чи неприйняття рішення органом публічної влади після отримання нотаріально посвідченої заяви власника, що виключає дискреційність у прийнятті або неприйнятті земельної ділянки, оскільки така заява породжує публічно-правовий обов'язок завершити процедуру переходу права. Необхідно підкреслити, що обов'язок приймання у власність земельної ділянки, від якої відмовився власник, покладається на відмовний державний орган або місцевого самоврядування, виходячи з положень ст. 13 Конституції України [145], згідно

положень якої земля є об'єктом права власності Українського народу, від імені якого права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією.

Отже не слід зводити відмову від права власності до договірної конструкції, оскільки в будь-якому разі договір повинен мати згоду на його вчинення з обох сторін. Необхідно виходити з того, що відмова власника від права власності – це односторонній правочин, оскільки не має на меті передачу майна конкретному суб'єкту, а скоріше є бажанням не нести будь-яких обов'язків власника. Запропонована заміна моделі двосторонньої угоди на механізм нотаріально посвідченої заяви власника з одночасним покладенням на органи державної влади або місцевого самоврядування обов'язку прийняти рішення щодо прийняття земельної ділянки забезпечує належний баланс між приватними і публічними інтересами, підвищує правову визначеність та відповідає сучасним умовам.

В умовах воєнного часу багато громадян бажають передати своє майно на потреби Збройних Сил України (далі – ЗСУ), тобто мають бажання не тільки передати у користування певне майно, а взагалі відмовитись від майна на користь ЗСУ. Така передача відбувається шляхом звернення з відповідною заявою до обласної державної адміністрації, що передбачено Порядком обліку, зберігання, оцінки конфіскованого та іншого майна, що переходить у власність держави, і розпорядження ним, затверджено Постановою Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) від 25 серпня 1998 р. № 1340 зі змінами, внесеними Постановою КМУ від 16 вересня 2022 р. № 1043 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо передачі майна для задоволення потреб функціонування держави в умовах воєнного стану» [254] встановлено, що тимчасово, на період воєнного стану в Україні, за рішенням керівника обласної військової адміністрації майно, зазначене у підпунктах 1, 3, 5, 6, 8, 12-15 пункту 1 цього Порядку, може бути безоплатно передано Збройним Силам, Національній гвардії, СБУ та іншим військовим формуванням, державним органам, установам (організаціям), які утримуються за рахунок бюджетних коштів, для потреб

оборони держави, забезпечення національної безпеки, відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України». Необхідно відзначити, що пп. 14 пункту 1 цього Порядку, визначає товари, від яких власники відмовилися на користь держави. У даному положенні відсутнє правове визначення «товару», хоча цей термін у більшості законодавчих актів визначають як «будь-яку продукцію, призначену для продажу» [322]. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16 квітня 1991 р. № 959-ХІІ товар - «будь-яка продукція, послуги, роботи, права інтелектуальної власності та інші немайнові права, призначені для продажу (оплатної передачі)» [102]. Але і транспортні засоби, а також нерухоме майно також можуть віднесені в якості товарів у залежності від правовідносин, які виникають між учасниками цивільного обороту. Отже обласні адміністрації мають право передати товар на потреби ЗСУ у зв'язку з відмовою власника. Всі інші варіанти фактично передбачають оформлення договору дарування, адже неможливо безпосередньо передати майно на користь ЗСУ за власною ініціативою, оскільки такі випадки можливо лише у випадках примусового відчуження (вилучення майна).

Так, Порядком відомчої реєстрації та ведення обліку транспортних засобів Збройних Сил України, який затверджений постановою КМУ від 30 вересня 2009 р. № 1032 [207] не передбачено можливості реєстрації транспортного засобу у ЗСУ на підставі відповідної заяви власника транспортного засобу про відмову від права власності на користь військової частини. Пунктом 27 Положення про військово-транспортний обов'язок, затвердженого постановою КМУ від 28 грудня 2000 р. № 1921 передбачено, що «залучення під час мобілізації транспортних засобів і техніки оформляється відповідним актом приймання-передачі за затвердженою формою [205]. Окрім того, у Порядку державної реєстрації (перереєстрації), зняття з обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів, мотоколясок, інших прирівняних до них транспортних засобів та мопедів», який затверджено постановою КМУ від 7 вересня 1998 р. № 1388 [208] (далі –

Порядок № 1338) не передбачені реєстрація, а також зняття з реєстраційного обліку транспортних засобів у разі добровільної відмови від права власності на транспортні засоби на користь ЗСУ.

Вважаємо, що є необхідність у внесенні змін до вищевказаних нормативних актів, а саме передбачити можливість реєстрації транспортних засобів за ЗСУ на підставі відповідного акту приймання-передачі у разі відмови власника від права власності на транспортні засоби на користь ЗСУ. При цьому з метою дотримання підтвердження даних про власника автомобіля та посвідчення його особи, оформлення такої заяви та акту приймання-передачі може здійснюватися у відповідних сервісних центрах МВС.

Отже у п. 8 Порядку № 1338 необхідно додати до переліку документів, що підтверджують правомірність придбання транспортних засобів, їх складових частин, що мають ідентифікаційні номери, є оформлені в установленому порядку: акт приймання-передачі транспортних засобів, оформлений на підставі заяви власника транспортного засобу про відмову від права власності на транспортний засіб на користь Збройних Сил України, які оформлені сервісних центрах МВС. В такому порядку значно скоротиться процес переходу права власності на транспортні засоби до ЗСУ та звільнить від сплати вартості нотаріальних послуг. Окрім того, необхідно дозволити право обирати конкретний підрозділ ЗСУ для передачі транспортного засобу, оскільки дана обставина у більшості випадків є вирішальною.

Постановою Верховної Ради України від 17 червня 1992 р. № 2471-ХІІ затверджено Перелік видів майна, що не може перебувати у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України (далі – Постанова № 2471-ХІІ) [199]. Відповідно до змісту Переліку, до майна можна віднести зброю, боєприпаси (крім мисливської і пневматичної зброї), бойову і спеціальну військову техніку, ракетно-космічні комплекси, вибухові речовини й засоби вибуху, ракетне паливо, а також спеціальні матеріали та обладнання для його виробництва, бойові отруйні речовини, наркотичні, психотропні, сильнодіючі отруйні

лікарські засоби (за винятком отримуваних громадянами за призначенням лікаря), протиградові установки, державні еталони одиниць фізичних величин, спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації. В той же час, громадяни можуть набувати права власності на певні види майна при наявності спеціального дозволу, тобто це стосується вогнепальної гладкоствольної мисливської зброї, вогнепальної мисливської нарізної зброї, газових пістолетів, револьверів і патронів до них, холодної зброї та пневматичної зброї, об'єктів, що перебувають на державному обліку як пам'ятки історії та культури, радіоактивні речовини.

Необхідно відзначити, що якщо громадяни набули право власності на вищевказане майно, то відповідне майно не може бути відчужено або бути об'єктом спадщини. В повсякденному житті є багато випадків набуття права власності на мисливську зброю у порядку спадкування. Однак для користування даною зброєю та її зберігання необхідно отримати відповідний дозвіл. У разі, якщо такий дозвіл спадкоємець не отримає, він зобов'язаний її відчужити. У разі продовження її зберігання без отримання спеціального дозволу це може привести до притягнення до адміністративної відповідальності та конфіскації відповідно до ст. ст. 190, 191 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

У сучасних умовах багато військової техніки та зброї може бути знайдено громадянами, а тому виникає питання, які права та обов'язки виникають між громадянами та державою, чи громадяни набувають право користування або право власності на неї, чи є обов'язок її передати відповідними державним органам, а також отримати за неї певну грошову компенсацію. Так, за даними ЗМІ в українців може бути від 2 до 5 мільйонів одиниць незадекларованої зброї, але підрахувати точну кількість неможливо. Йдеться про зброю, знайдену на деокупованих територіях або видану Силами оборони на початку повномасштабного вторгнення РФ [180]. Відповідно до ст. 348 ЦК України якщо з підстав, що не були заборонені законом, особа набула право власності на майно, яке за законом, який був прийнятий пізніше, не може їй належати, це

майно має бути відчужене власником протягом строку, встановленого законом. Якщо дане майно не було відчужено власником у встановлені законом строки, то за рішенням суду на підставі заяви відповідно органу державної влади воно підлягає примусовому відчуженню, але його колишньому власникові передається сума виторгу з вирахуванням витрат, пов'язаних з відчуженням майна.

3 березня 2022 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» № 2114-IX [101] (далі – Закон № 2114-IX, який регламентує участь цивільних осіб у захисті України та порядок користування зброєю і боєприпасами, що можуть бути отримані або знайдені у період воєнного стану. Положення ст. 1 Закону № 2114-IX визначають право громадян України, також іноземців та особи без громадянства (цивільних осіб), які на законних підставах перебувають на території України отримати вогнепальну зброю і боєприпаси до неї відповідно до порядку та вимог, з метою відсічі та стримування збройної агресії РФ та/або інших держав. При цьому, держава передає зброю та боєприпаси у користування, зберігаючи право власності на неї. Законом визначено обов'язок цивільних осіб, які знайшли вогнепальну зброю, її основні частини або боєприпаси до неї, негайно повідомити Національну поліцію України про такий факт та впродовж 24 годин передати їх до органів Національної поліції України в будь-який зручний спосіб для подальшої здачі чи декларування або вказати на їх місцезнаходження для подальшого вилучення. Закон № 2114-IX визначає можливість залишення у користуванні цивільних осіб знайденої частини зброї та боєприпасів шляхом її декларування, за виключенням певних видів озброєння та боєприпасів; військова техніка також підпадає під положення закону, як і інша зброя і боєприпаси, що не можуть перебувати у власності цивільних осіб.

Положенням Закону № 2114-IX вогнепальна зброя і боєприпаси до неї, що не підлягають декларуванню, вилучаються в установленому порядку органами Національної поліції України, а отже фактично на цивільних осіб

покладається обов'язок переданої вищевказаного озброєння відповідним державним органам. Статтею 3 Закону № 2114-IX передбачено можливість набувати право власності цивільним особам на знайдену та задекларовану вогнепальну зброю, після спливу трьох місяців з дня її здачі для перевірки до органу Національної поліції України. Однак право власності на знайдену та задекларовану вогнепальну зброю може бути набуто тільки з урахуванням законодавства про дозвільну систему органів внутрішніх справ [101]. Законом № 2114-IX встановлені також певні обмеження у набутті права власності і на знайдену та задекларовану вогнепальну зброю, а саме у разі яка така зброя не відповідає вимогам, встановленим законом до фізичних осіб для набуття права власності на вогнепальну зброю; зброя не підлягає декларуванню; зброя належить іншій фізичній або юридичній особі, у тому числі є державною власністю; вогнепальна зброя відноситься до видів вогнепальної зброї, що не може перебувати у власності фізичної особи [101].

Процедури декларування знайденої зброї та боєприпасів не створюють автоматично права власності, а встановлюють порядок їх контролю і тимчасового перебування у цивільної особи, із можливістю надалі набувати право власності лише за чітких законодавчих умов. Отже за даним законом передбачено не приватноправове набуття права власності (як знахідки), а екстраординарне публічно-правове надання зброї державою для виконання певної функції (оборони). З моменту отримання зброя перебуває у володінні та користуванні особи в силу закону: це узгоджується з підходами, де держава тимчасово делегує обов'язки користування зброєю, зберігаючи суттєві ознаки державної власності над таким майном протягом дії воєнного стану і доки відповідно до закону не припиниться такий правовий режим.

Вважаємо положення Закону № 2114-IX, яке забороняє отримати у власність зброю, що належить іншій фізичній або юридичній особі, у тому числі є державною власністю, підлягає більшому регламентуванню. Дійсно, якщо неможливо встановити колишнього власника або користування зброї, то в такому випадку відсутні обмеження у набутті права власності на зброю. Однак,

якщо буде встановлено, що дана зброя належала військовим формуванням РФ, то чи встановлюється обмеження у набутті права власності на таку зброю. В цьому випадку необхідно виходити з того, що дання зброя, може також бути класифікована як «військовий трофей». Міжнародне гуманітарне право визначає військові трофеї як захоплене у противника озброєння, військову техніку, інше військове майно, яке може використовуватись стороною, що їх захопило.

В Україні поняття «військового трофею» визначено, у Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, яка затверджена Наказом Міністерства оборони України від 23 березня 2017 р. № 164 (далі – Інструкція № 164) [122]. Відповідно до п. 12 Інструкції № 164 «військові трофеї – захоплене у противника озброєння, військова техніка та інше військове майно, яке може використовуватися стороною, що їх захопила», отже підкреслено, що військові трофеї належать державі, а не окремим військовослужбовцям. Відтак, такі норми можливо кореспондувати і до будь-якої військової техніки та озброєння, яке перебуває на території України без законних підстав.

Вважаємо, що будь-яка військова техніка, озброєння, боєприпаси та ін. пов'язане майно, що може бути використано у військових цілях, яке належить військовим формуванням іноземних держав та перебуває на території України без погодження з відповідними державними органами, є власністю держави України. У цьому випадку держава набуває на вищевказане майно з моменту його фактичного перетинання державних кордонів України.

В той же час, визначити, чи була зброя саме «військовим трофеєм», тобто отримана в результаті захоплення її у противника озброєння, або ввезена на територію України іншим протиправним шляхом, наприклад, у разі контрабандного переміщення інколи встановити важко. Отже саме відповідні органи Національної поліції під час отримання декларації про знайдену зброю, та в процесі її перевірки, повинні вирішити питання про можливість її залишення у користуванні цивільних осіб або примусове вилучення.

Однак сам факт набуття цивільними особами право власності на знайдену зброю відповідно до вимог Закону № 2114-IX не може гарантувати, що у майбутньому до них не може бути пред'явлені вимоги про припинення права власності на неї, наприклад, у разі встановлення власника такої зброї, або встановлення невідповідності інформації під час декларування.

Серед підстав припинення права власності ст. ст. 346, 349 ЦК України визначають знищення майна [339], проте стаття не надається визначення поняття «знищення майна» та випадків, на які поширюється ця норма, а тому фактично зазначена норма поширюється на всі випадки знищення майна, незалежно від причин настання такого результату. Згідно з Великим тлумачним словником української мови, знищення, знищувати – це припиняти існування кого, чого-небудь, руйнувати, псувати, скасовувати, ліквідувати [58, с. 472].

Верховний Суд у Постанові від 17 січня 2019 р. у справі № 708/254/18 дійшов висновку, що «умовами для припинення права власності на знищене нерухоме майно згідно з вимогами статі 349 ЦК України, є наявність встановленого факту знищення майна, а також відповідної заяви власника майна про внесення змін до державного реєстру. Документами, які підтверджують знищення майна, можуть бути матеріали технічної інвентаризації, що засвідчують факт знищення майна, довідки органів внутрішніх справ України, акт про пожежу, офіційні висновки інших установ або організацій, які відповідно до законодавства уповноважені засвідчувати факт знищення майна тощо» [235].

С. О. Погрібний вказує, «що міжнародно-правові документи визначають дві підстави обмеження (а саме – позбавлення проти волі власника) права власності. Перша з них – формальна, яка полягає в тому, що будь-який випадок позбавлення права власності проти волі його суб'єкта має бути передбачений законом. Друга підстава – матеріальна, за якої в законі може бути передбачена тільки така підстава позбавлення власника його права, яка зумовлена превалюючими інтересами суспільства [203, с. 234]. Необхідно відзначити, що повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну призвело до

систематичних порушень прав людини, а також до великої втрати майна, а тому одним із найважливіших питань є відшкодування збитків, завданих порушенням права власника. Отже, припинення права власності у цивільному праві охоплює широкий спектр підстав: від добровільних (відчуження, відмова від права) до примусових (викуп для суспільних потреб, звернення стягнення, конфіскація тощо). Проте аналіз наукових джерел, здійснений у підрозділі 1.1, демонструє, що більшість традиційних способів припинення права власності функціонують у відносно стабільних, «мирних» правопорядках, а окремі з них невід’ємно пов’язані з надзвичайними правовими режимами, зокрема воєнним станом. Ключовим аспектом припинення права власності є співвідношення приватноправового та публічно-правового начал. У цьому аспекті такі способи як реквізиція, конфіскація, є тими способами припинення права власності, де публічна влада не лише обмежує, а остаточно усуває приватну автономію власника. На відміну від інших підстав, вони реалізуються в односторонньому владному порядку, часто без попередньої згоди власника і за скороченими процедурами. В умовах воєнного стану саме ці механізми стають основним інструментом мобілізації матеріальних ресурсів державою, що якісно змінює їх правову природу і підвищує ризики порушення конституційних гарантій права власності.

Такі екстраординарні способи здійснюються в умовах обмеженого судового контролю або його відтермінування; пов’язані з проблемами компенсації, її розміру, строків і реальності отримання; створюють ситуацію, коли втручання у право власності може бути формально легальним, але сумнівним з точки зору пропорційності та справедливого балансу з урахуванням практики Конституційного Суду України та ЄСПЛ щодо допустимості втручання у право власності.

На відміну від інших підстав припинення права власності, які навіть у воєнний час мають поодинокий характер, реквізиція, конфіскація і примусове вилучення застосовуються масово і системно; безпосередньо впливають не лише на окремих власників, а на економічну стабільність, довіру до держави;

породжують значний масив судових спорів, які будуть актуалізовані вже після завершення воєнного стану. Знищення майна як підстава для припинення права власності та подальше відшкодування шкоди опосередковує й інші проблеми, пов'язані із захистом порушеного права – належне визначення юрисдикції визначення відповідача і обрання ефективного способу захисту, виконання судового рішення. Таким чином, серед усіх способів припинення права власності саме ці форми найбільше потребують доктринального аналізу відповідності стандартам верховенства права, про що опосередковано свідчить і аналіз наукової літератури у підрозділі 1.1.

1.3. Вплив правового режиму воєнного стану на реалізацію та обмеження права власності

З 24 лютого 2022 р. для України змінились умови існування суспільства, виникли суттєві обставини, які вплинули на правовідносини щодо права власності. На превеликий жаль, кожного дня втрачаються об'єкти нерухомого та рухомого майна, спричиняються значні пошкодження, що призводять до суттєвих майнових втрат. Власність втрачає свою оборотоздатність, оскільки інколи власники не мають можливості реалізувати свої права, враховуючи як законодавчі обмеження, а так само дії третіх осіб, особливо країни-агресора. Мати на праві власності певні об'єкти є не тільки благо, а й велика відповідальність, що супроводжується великим ризиком їх втрати. Втрата власності може бути не тільки внаслідок знищення майна у разі військових дій, але і пов'язана з можливістю її вилучення з метою забезпечення обороноздатності країни, тобто реквізиції.

В Україні забезпечення прав і свободи людини є однією з найважливіших функцій держави, є важливим аспектом побудови правової держави, як демократичного суспільства. Держава повинна створювати правові, соціальні, а також економічні умови, які реально забезпечують права і свободи людини. Важливим аспектом дослідження є встановлення позитивних обов'язків держави щодо гарантування вільного використання власником його прав, а так

само і відповідальності суспільства перед державою. Відповідно до ч. 4 ст. 13 Конституції України держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Згідно ч. 2 ст. 41 Конституції України ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним. Частина 3 ст. 41 Конституції України визначає, що примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану [145].

У ст. ст. 319, 326 ЦК України також закріплений принцип непорушності права власності [339]. Однак неможливо стверджувати, що непорушність права власності є абсолютною, оскільки у законодавстві передбачається можливість відступу від принципу непорушності права власності, а особа може бути позбавлена права власності або обмежена у його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом. В умовах воєнного стану певні права і свободи громадян можуть бути обмежені з метою забезпечення оборони і безпеки країни і такі обмеження є необхідним елементом взаємовідносин між громадянами та державою. Однак ці обмеження повинні бути пропорційними та тимчасовими, а також повинні бути контрольованими.

Так, у Рішенні Конституційного Суду України від 5 червня 2019 р. № 3-р(І)/2019 вказано, що «право власності не є абсолютним, тобто може бути обмежене, однак втручання у це право може здійснюватися лише на підставі закону з дотриманням принципу юридичної визначеності та принципу пропорційності, який вимагає досягнення розумного співвідношення між інтересами особи та суспільства. При обмеженні права власності в інтересах суспільства пропорційними можуть вважатися такі заходи, які є менш обтяжливими для прав і свобод приватних осіб з-поміж усіх доступних для застосування заходів» [296]. Однак, як вірно зазначає Р. А. Майданик, принцип

«справедливої рівноваги (балансу)» не вимагає обов'язкового досягнення «соціальної справедливості» у кожній справі: достатньо досягти розумного співвідношення між метою та засобами, що використовуються. Якщо на особу покладається «значний індивідуальний тягар, то справедливого балансу не знайдено» [172, с. 43].

Концепція позитивних зобов'язань держави згадується у роботі Л. Дюгі «Конституційне право. Загальна теорія держави» (1908 р.), в підрозділі якої «Позитивні зобов'язання держави» висловлюється позиція, за якою крім того, що держава не може вчинювати певних дій, є дії, які вона повинна вчиняти; є позитивні зобов'язання, які покладаються на неї; є закони, які вона повинна видавати... Передовсім, держава має надати всім безкоштовно мінімум освіти... Держава має видавати закони, які сприяють праці; має забезпечити лікування хворим [89]. В подальшому дослідженням позитивних зобов'язань держави займалися В. Г. Буткевич, М. В. Буроменський, В. Н. Денисов, С. В. Шевчук, Г. О. Христова та ін. Позитивний обов'язок держави полягає у тому, що вона повинна забезпечити захист права власності, а також компенсацію для постраждалих від збройного конфлікту. В такому випадку необхідно встановити чіткий та прозорий механізм реалізації прав постраждалих осіб на компенсацію, можливість негайного доступу до правосуддя з метою оскарження дій або бездіяльності державних органів.

Позитивні та негативні зобов'язання держав-членів Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція) впливають із ст. 1 Конвенції, яка покладає на держави – сторони Конвенції зобов'язання додержувати поваги до прав людини [143]. Г. О. Христова виділяє з цього положення три складові: «обов'язок поважати відповідні права, обов'язок захищати ці права, обов'язок реалізувати відповідні права. Перша складова має негативний характер, що зобов'язує держави утриматися від втручання у права, а дві наступні мають позитивний характер, коли на державу покладається обов'язок здійснити певні дії. Варто зазначити, що дуже часто неможливо провести межу між позитивними та негативними зобов'язаннями держави у

конкретних справах. Наприклад, коли держава вважається винною за розрив сімейних зав'язків у результаті усиновлення через те, що, з одного боку, національне законодавство не забезпечило біологічному батькові достатній захист (тобто вона не виконала своїх позитивних зобов'язань), з другого — держава в особі своїх компетентних органів сама була стороною в юридичній процедурі усиновлення (тобто всупереч своїм негативним зобов'язанням утруtilась у реалізацію права на повагу до сімейного життя)» [332, с. 36].

ЄСПЛ провів різницю між основними зобов'язаннями сутнісного (субстанційного, матеріального) характеру і процедурними, а критерій відмінності на думку А. Ю. Бадида та В. В. Лемака, проведений на підставі очікувань від держави: «сутнісні зобов'язання — це основні заходи, які необхідні з боку держави для повного здійснення гарантованих прав людини, наприклад, встановлення державою відповідних правил, які регулюють втручання з боку поліції, або правил, які забороняють жорстоке поводження або примусову працю тощо. Процедурні зобов'язання полягають у встановленні державою внутрішніх процедур, які спрямовані на забезпечення більш ефективного захисту осіб, яке вимагає в кінцевому рахунку достатніх засобів для порушених прав людини» [49, с. 250; 12, с. 16-17].

Системний аналіз практики ЄСПЛ дозволив Г. О. Христовій виділити: обов'язок держави створити «національну правову рамку», насамперед національне законодавство, яке забезпечує ефективний захист прав людини; обов'язок держави забезпечувати інформування та консультування осіб стосовно порушень прав і свобод, що гарантуються Конвенцією; обов'язок реагувати на порушення прав людини, проводити ефективне розслідування «гідних довіри» (тобто обґрунтованих) скарг щодо серйозних порушень прав, гарантованих Конвенцією; обов'язок забезпечувати індивідів ресурсами, щоб запобігати порушенню прав, гарантованих Конвенцією; обов'язок запобігати порушенням прав, гарантованих Конвенцією, та захистити від таких порушень [333, с. 26].

А. Ю. Бадида та В. В. Лемах пропонують визначити наступні позитивні зобов'язання держави в сфері права людини, а саме, «створення законодавства,

яке б втілювало принципи права та спеціалізовані норми національних конституцій та Конвенції; усунення «правових перешкод» у законодавчому регулюванні в сфері прав людини; підтримання інфраструктури правопорядку; здійснення державною конкретних адміністративних заходів; вирішення комплексних суспільних проблем, які окреслені ЄСПЛ як «структурні проблеми» певної держави, які наявні у «пілотних рішеннях» [49, 251]. В. І. Ковтун та М. С. Ковтун підкреслюють, що «одним з інструментів забезпечення виконання зобов'язань держави у сфері прав людини є моніторинг дотримання прав людини. Це означає, що держава повинна регулярно оцінювати свої зобов'язання у сфері прав людини та вживати відповідних заходів для їх виконання. Зобов'язання держави у сфері прав людини також передбачають заборону втручання держави у сферу свободи особистості та поваги до прав людини» [18, с. 39].

Крім того, будь-які обмеження прав людини під час воєнного стану повинні здійснюватися лише у виключних випадках, виключно на основі закону, переслідувати легітимну мету та бути прямо пропорційним до суспільної необхідності. Суддя Конституційного Суду України В. В. Лемак виклав цікаву окрему думку за результатами постановлення Рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 р. № 1-р(П)/2022, в якій зазначив наступне: «Під час війни неприпустимим є різке протиставлення публічного (державного) інтересу, відповідних конституційних цінностей, з одного боку, та поваги до індивідуальних прав людини, з іншого боку, як це нерідко бувало в мирні часи. Під час війни найбільше має виявлятися сприйняття того, що публічний інтерес (наприклад, оборона, національна безпека), в якому акумулюються індивідуальні права і свободи людини. Наприклад, обмеження пересування громадян (комендантська година, блокпости) чи навіть вилучення для потреб оборони майна громадян спрямоване на захист найбільш засадничих прав і свобод людини – права на життя, їх гідності і свободи (наприклад, захист від діяльності диверсійно-

підривних груп ворога). Такий підхід підтверджується не тільки теоретично, а й суворими реаліями оборонної війни в Україні» [192].

Як правило, механізм захисту прав людини в правовій державі включає: конституційно-судовий механізм (конституційний суд); судовий захист (суди загальної юрисдикції); омбудсмена (уповноваженого з прав людини); адміністративні дії органів виконавчої влади; діяльність неурядових правозахисних організацій; законний самозахист особою своїх прав тощо [320, с. 192]. В умовах воєнного стану цей механізм зазнає трансформації та диверсифікації, оскільки військова влада бере на себе відповідальність за контроль над збройними силами та забезпечення безпеки держави і громадян [85, с. 19]. Вважаємо вірною думку Т. П. Пошиванюка, який підкреслив «що за умови неправомірного встановлення обмежень прав та свобод людини, питання забезпечення захисту цих прав та свобод ще більше актуалізується, адже виникає необхідність не тільки вироблення механізму забезпечення захисту прав та свобод, які неправомірно обмежуються, але й механізму контролю за правомірністю встановлених законодавцем обмежень та їх відповідності гостроті ситуації, що склалася» [261, с. 7].

Конституційний Суд України у рішенні № 24-рп/2008 від 16 жовтня 2008 р. підкреслив, що відповідно до Конституції України та загальновизнаних принципів і норм міжнародного права визнання, дотримання і захист права власності є обов'язком держави, держава встановлює як необхідні ті заходи втручання у право власності, які дають змогу досягти легітимної мети з дотриманням принципів правомірного втручання; законодавець має визначити співмірну міру адміністративної відповідальності для досягнення легітимної мети, а суди – забезпечувати індивідуалізацію такої відповідальності залежно від обставин справи [297]. Отже, держава повинна забезпечувати захист права власності будь-яких суб'єктів права власності, а будь-які втручання у право власності має бути лише у межах законодавства та відповідати легітимній меті з урахуванням балансу інтересів держави та суспільства.

У практиці ЄСПЛ сформульована позиція, що навіть у випадку втрати контролю над певною частиною території, держава все одно не звільняється від виконання своїх позитивних зобов'язань. Так у справах «Катан та інші проти Молдови» та Ілашку та інші проти Молдови та Росії», Європейський Суд з прав людини визнав, що навіть наявність ефективного контролю РФ над Придністровською Молдавською Республікою не звільняє Молдову від виконання своїх позитивних зобов'язань за Європейською Конвенцією та Протоколами до неї [283; 284]. В умовах повномасштабного вторгнення частини території України перебуває у окупації, але це не звільняє державу від необхідності вживати необхідні заходи щодо виконання своїх позитивних зобов'язань з приводу захисту прав власників, яким належать об'єкти права власності, що залишились на окупованій території. У юриспруденції сформовано «концепт конституційно-правової відповідальності, який ґрунтується на ідеї, що громадянське суспільство не може існувати там, де відсутня відповідальність носіїв державно-владних повноважень. Якщо сила закону охороняється не лише силою державного примусу, а й відповідальністю громадян, то значно більшою мірою вона вимагає відповідальності вищих посадових осіб держави та інших суб'єктів, наділених народом владними повноваженнями. Звідси й з'являється виняткове політико-правове значення конституційно-правової відповідальності як інституту, що гарантує свободу, справедливість, верховенство права у сфері політико-правових відносин» [68, с. 27].

Отже, держава повинна створити ефективний механізм відшкодування збитків, постраждалим від військових дій, а також забезпечити швидкий доступ до правосуддя з метою можливості оскарження дій органів державної влади, у разі неправомірних дій або бездіяльності органів державної влади. Необхідно також зазначити, що збройний конфлікт спричинив евакуацію людей з територій, які перебували у зоні безпосереднього проведення військових дій, а також багато людей були вимушені змінити місця проживання, у зв'язку з окупацією.

Однак неможливо обмежитись дослідженням тільки обов'язків держави перед суспільством, а їй необхідно виходити з того, що кожен член суспільства також має певні зобов'язання перед державою. Конституція України виходить з принципу, за яким кожна людина має обов'язки перед суспільством, а це, в свою чергу, забезпечує вільний і всебічний розвиток усіх особистостей, держави і суспільства у цілому, що відповідає існуючим міжнародним стандартам [145]. Відповідно до ст. 29 Загальної декларації прав людини, яка прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. «Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки їй можливий вільний і повний розвиток її особи. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» [92].

Відповідно до ст. 64 Конституції України «в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень» [145]. Такі обмеження можуть стосуватись недоторканості житла, таємниці листування, свободи думки і слова, свободи зібрань, права на освіту тощо, а також це стосується реалізації права володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю. В той же час, такі обмеження повинні застосовуватись тільки на підставі Закону, забезпечивши баланс між потребами держави та правами громадян. Держава повинна застосувати такі обмеження з урахуванням міжнародно-правових норм, не спричиняючи дискримінації окремих осіб чи груп населення.

Як слушно підкреслює Х. М. Маркович, обмеження прав людини потрібно відмежовувати від порушення прав людини, оскільки це дві різні категорії. Обмеження прав людини відбуваються, коли держава або інші суб'єкти обмежують використання окремих прав людини в певних ситуаціях із законними цілями, такими як забезпечення безпеки, захисту громадського порядку, охорони здоров'я, а також захисту прав та свобод інших осіб або

інтересів суспільства загалом. Обмеження прав людини постійно пов'язані з певними умовами і повинні бути пропорційними до об'єктивних цілей, яких вони мають досягти. Водночас, порушення прав людини завжди перебуває поза межами дозволеного. [177, с. 98].

Згідно із ч. 1 ст. 22 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» № 3543-XII від 21 жовтня 1993 р. громадяни зобов'язані: надавати в установленому порядку під час мобілізації будівлі, споруди, транспортні засоби та інше майно, власниками яких вони є, Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, силам цивільного захисту з наступним відшкодуванням державою їх вартості в порядку, встановленому законом [105].

В умовах воєнного стану держава зобов'язана мобілізувати всі доступні їй ресурси для посилення своєї обороноздатності та відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України (Рішення Конституційного суду України у справі про посилення соціального захисту військовослужбовців № 1-р(П)/2022 від 6 квітня 2022 р. [292]. Отже громадяни зобов'язані передавати своє майно Збройним Силам України, іншим військовим формуванням або Оперативно-рятувальній службі цивільного захисту під час мобілізації, і це не вважається порушенням їх прав. У постанові у справі № 757/64569/16-ц Велика Палата Верховного Суду дійшла висновку, що саме по собі тимчасове використання військовослужбовцями ЗСУ майна позивачки, підпорядковане виконанню як Збройними Силами України, так і позивачкою як громадянкою України конституційних обов'язків (ст. ст. 17, 65 Конституції України), не може бути діянням, яким позивачці завдана моральна шкода. За іншого підходу виконання конституційного обов'язку (ч. 1 ст. 65 Конституції України) кожним громадянином зумовлювало б завдання йому моральної шкоди, що не відповідає суті виконання цього обов'язку [214].

Отже існування демократичного суспільства обумовлено взаємними права та обов'язками, як держави а так саме і громадян. У Конституції України й відповідних законах України передбачений механізм, що дає змогу забезпечити реалізацію конституційних прав. В той же час, в умовах воєнного

стану держава має право тимчасово обмежувати певні конституційні права з метою забезпечення обороноздатності держави, захисту життя та майна громадян, але це зумовлює зворотній обов'язок громадян надавати відповідним органам державної влади певне майно, з наступною грошовою компенсацією. Запровадження правового режиму воєнного стану зумовлює не лише застосування спеціальних нормативно-правових актів, що регулюють окремі аспекти примусового припинення права власності, а й формування якісно нового режиму втручання у сферу приватноправових відносин, що охоплює підстави, процедури, гарантії, компенсаційні моделі та форми судового контролю. Саме така системність змін дозволяє говорити про становлення особливого режиму втручання у право власності, який функціонує поряд із загальною моделлю цивільно-правового регулювання та має самостійні характеристики. Якщо у «мирних» умовах підстави припинення права власності мають чіткий і вичерпний характер, то в умовах воєнного стану вони набувають ширшого, часто оціночного змісту: категорії «суспільна необхідність», «потреби оборони», «забезпечення національної безпеки» стають правовими підставами, які дозволяють державі оперативно реагувати на зовнішні загрози. У цьому контексті підстава втручання перестає бути суто приватноправовою категорією і набуває публічно-правового, безпекового виміру. А деякі підстави, навпаки, набувають ознак політично-правових заходів (конфіскація активів держави-агресора, санкційні заходи).

1.4. Міжнародно-правові засади захисту особи у разі припинення права власності в умовах війни

Захист права власності в сучасних умовах неможливий без оновлення міжнародно-правових стандартів. Війна в Україні продемонструвала необхідність перегляду підходів до відповідальності держав-агресорів, удосконалення механізмів компенсації, розширення інструментів міжнародного контролю та посилення ролі міжнародних судових інституцій. Комплексність системи міжнародних стандартів захисту власності вимагає їхньої інтеграції на

національному рівні. С. Мурат наголошує на тому, що міжнародна практика, зокрема практика ЄСПЛ, відіграє вирішальну роль у формуванні універсальних стандартів регулювання і захисту цього права. У сучасний період однією з найактуальніших тенденцій у доктрині права власності та міжнародній юриспруденції є розвиток міжнародно-правового інституту захисту права власності у двох напрямках – як міжнародного інституту прав людини та як чинника модернізації національного інституту права власності [24, с. 12]. Право власності розглядають не лише як традиційний інститут приватного права, але й як універсальну соціально-правову цінність, невід’ємну складову системи прав людини, а захист права власності становить один із ключових пріоритетів будь-якої правової держави. В сучасний період цей інститут виходить за межі національної юрисдикції та набуває міжнародно-правового змісту.

Укорінений в нормах міжнародного права інститут права власності здебільшого охоплює права фізичних осіб та юридичних осіб приватного права, захищаючи їх від неправомірних дій держав: саме у такому контексті закріплено захист права власності у ст. 17 Загальної декларації прав людини, прийнятій і проголошеній резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р., та ст. 1 Першого протоколу Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий 16 грудня 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН, хоч і не декларує права мирно володіти майном, крізь призму інших прав (рівності, недискримінації тощо) закладає підстави для реалізації такого прямо не позначеного права [181].

У Резолюції Генеральної Асамблеї Організації Об’єднаних Націй № 45/98 від 14 грудня 1990 р. наголошується на необхідності забезпечення поваги до права кожної людини володіти власністю. Крім того, державам пропонується забезпечити належну процесуальну та інституційну базу у цьому відношенні, спрямовану на захист права кожної людини володіти майном як одноосібно, так і спільно з іншими і права не бути довільно позбавленим свого майна [42]. Підтверджується, що згідно зі ст. 30 Загальної декларації прав людини ніщо в

Декларації, включаючи право кожної людини володіти майном, не може бути витлумачене як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або здійснювати дії, спрямовані на знищення проголошених свобод. Отже, не існує обов'язкового універсального міжнародного договору, який би на глобальному рівні комплексно регулював захист права власності. Враховуючи це Генеральна Асамблея ООН у 1974 році прийняла Хартію економічних прав і обов'язків держав. Цей документ був ухвалений в контексті обговорення нового міжнародного економічного порядку та мав на меті встановити принципи регулювання економічних відносин між державами.

Однак особливу сферу міжнародних стандартів захисту права власності становлять міжнародні акти, застосовні під час збройних конфліктів. Їхня специфіка полягає в тому, що в таких умовах не стоїть питання забезпечення пропорційного втручання і справедливо обмеженого захисту права власності: вищеперераховані міжнародні акти прямо передбачають або можливість зменшення обсягу гарантованих прав, або можливість відступу країн від своїх зобов'язань «під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації». Натомість акти міжнародного гуманітарного права гарантують той найнижчий стандарт захисту, який держави, в тому числі й держава-агресор, не можуть переступити.

В окремій площині знаходиться захист права власності на тимчасово окупованих територіях активних бойових дій. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. забороняє знищення окупаційною державою рухомого чи нерухомого майна, що є індивідуальною або колективною власністю приватних осіб чи держави, або інших громадських установ чи соціальних або кооперативних організацій, за винятком випадків, коли це є необхідним для проведення воєнних операцій; забороняються. Забороняються пограбування та репресалії стосовно осіб, які перебувають під захистом, та їхнього майна забороняються [144]. У ст. 53 Женевської конвенції, на відміну від ст. 23 Гаазької конвенції, мова йде лише про заборону знищення,

не вказуючи заборону захоплення. Крім цього, інтернованим дозволяється залишити при собі речі власного користування, а гроші, чеки, цінні папери тощо, коштовні речі можуть бути відібрані лише відповідно визначеній процедурі, про що видається розписка. Інтернованим надаються засоби для того, щоб вони мали змогу розпоряджатися своєю власністю, за умови, що це відповідає умовам інтернування та закону, який можна застосувати.

Як зазначає Г. О. Іордек, у ч. 3 ст. 52 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. [86], встановлено презумпцію цивільного об'єкта у випадку неможливості чіткого розрізнення, чи є об'єкт цивільним або ж воєнним. Така норма містить перелік майна, яке є об'єктом права на мирне володіння майном: місце відправлення культу, житловий будинок, інші житлові будови, школа тощо. Зауважуємо, що такий перелік наведений у нормі для прикладу, тобто не є вичерпним. Більше того, все вказане є об'єктами нерухомого майна, однак, при цьому, ніде не встановлено обмеження, що цивільними об'єктами є виключно об'єкти нерухомого майна [123, с. 316]. Ст. 8 Римського Статуту Міжнародного Кримінального Суду під військовим злочином розуміється грубе порушення Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., а саме будь-яке з таких діянь проти осіб або майна, що охороняються згідно з положеннями відповідної Женевської конвенції, серед іншого широкомасштабне знищення і привласнення майна, що не викликане військовою необхідністю і вчинене незаконно та безглуздо.

Досвід війни в Україні продемонстрував критичну слабкість чинної системи міжнародного гуманітарного права, яка виявилася неефективною у протидії сучасним викликам гібридних конфліктів. І якщо на глобальному рівні комплексне міжнародно-правове регулювання захисту права власності відсутнє, на регіональному рівні для України правовий простір заповнено положенням Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, практикою ЄСПЛ, а також набувають все більшого значення акти ЄС. У сукупності ці джерела формують багаторівневу систему

стандартів, яка доповнює національне законодавство України й сприяє його гармонізації з європейськими підходами. Насамперед, ст. 1 Першого протоколу до Конвенції містить універсальну формулу захисту права власності, що охоплює три окремі, але взаємопов'язані елементи: мирне володіння майном, позбавлення майна та контроль за використанням власності. Така структура дозволяє ЄСПЛ гнучко реагувати на різноманітні моделі втручання держави у право власності – від експропріації до прихованих форм регулювання, які можуть впливати на економічну цінність майна. ЄСПЛ сформував деталізовані критерії оцінки правомірності втручання держави: законність, наявність легітимної мети, а також пропорційність, що передбачає справедливий баланс між загальним інтересом і вимогами захисту прав особи. Застосовуючи ці критерії, ЄСПЛ неодноразово наголошував на необхідності передбачуваності національного законодавства, стабільності правового режиму та недопущенні надмірного тягара для власника.

Як слушно зазначає М. І. Козюбра, «в умовах правової держави заборона надмірного державного втручання у свободу особи розглядається як аксіоматична вимога: держава має право обмежувати права людини тільки тоді, коли це дійсно необхідно, і тільки в такому обсязі, в якому її заходи будуть розмірними переслідуючій меті. Іншими словами, у цій сфері проголошується та діє принцип пропорційності (розмірності, або адекватності). В основу цього принципу покладена ідея, згідно з якою загальний інтерес, яким керується держава, не може бути таким, що придушує свободу окремої особи» [140, с. 166].

Згідно з п. 39 рішення ЄСПЛ у справі «Серявін та інші проти України» «будь-яке втручання органу влади у захищене право не суперечитиме загальній нормі, викладеній у першому реченні частини першої статті 1, лише якщо забезпечено «справедливий баланс» між загальним інтересом суспільства та вимогами захисту основоположних прав конкретної особи. Питання щодо того, чи було забезпечено такий справедливий баланс, стає актуальним лише після того, як встановлено, що відповідне втручання задовольнило вимогу законності

і не було свавільним» [293]. Згідно з п. 50 рішення ЄСПЛ у справі «Щокін проти України» (заяви № 23759/03 та № 37943/06) визначається, що «перша та найважливіша вимога статті 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод полягає в тому, що будь-яке втручання публічних органів у мирне володіння майном має бути законним. Крім того, позбавлення власності можливе тільки «на умовах, передбачених законом» [294].

Принцип «пропорційності» (principle of proportionality) вимагає співрозмірного обмеження прав і свобод людини для досягнення публічних цілей. Органи влади повинні не покладати на громадян зобов'язання, котрі перевищують межі необхідності, які впливають із публічного інтересу, для досягнення цілей. На думку Б. Шлоера, «критерієм оцінки щодо цієї вимоги є принцип можливості, тобто здатність адресата виконати те, що вимагається законом. При цьому йдеться як про юридичну можливість (можливість виконати законними шляхами), так і про фактичну можливість (об'єктивна можливість виконати певний обов'язок)» [351, с. 11-12].

Окрім того, незалежно від легітимності мети втручання держава повинна забезпечити можливість судового контролю за діяльністю її органів та можливість захистити свої права у суді. Право на судовий захист самостійно гарантується Конвенцією в ст. 6, а також в ст. 13, але відсутність процесуальних гарантій може послужити підставою для визнання порушення ст. 1 Першого Протоколу. Так, у рішенні Європейського суду у справі «Druzstevni Zalozna Pria and others v. Czech Republic» наголошено, що «будь-яке втручання у право на безперешкодне користування майном, має супроводжуватися процедурними гарантіями, які забезпечують зацікавленій фізичній чи юридичній особі розумну можливість ефективного оскарження вжитих проти нього заходів... Втручання у майнові права заявника не супроводжувалось достатніми гарантіями від свавілля і тому не було законним» [316].

Разом з тим, у сучасних умовах значного впливу права Європейського Союзу все більш актуальним стає питання взаємодії стандартів Європейської конвенції та норм *acquis* ЄС. Хоча ЄС формально не є стороною Конвенції, його

законодавство опосередковано інтегрує стандарти захисту власності через Хартію основних прав ЄС, судову практику Суду ЄС, директиви та регламенти у сферах конкуренції, цифрових ринків, захисту інвестицій тощо. Вплив цих джерел на Україну посилюється в контексті реалізації Угоди про асоціацію та процесу поступової інтеграції до внутрішнього ринку ЄС. Таким чином, регіональний рівень міжнародно-правового регулювання створює для України комплексний, багатокomпонентний нормативний простір, який заповнює наявну прогалину глобального регулювання та забезпечує підвищені стандарти захисту права власності. Цей простір водночас є динамічним і таким, що вимагає системного синхронізованого розвитку національного законодавства з урахуванням практики ЄСПЛ та еволюції права ЄС.

Як відзначає колектив науковців на чолі з Н. А. Праховнік, в Україні запроваджено підхід, за яким не запроваджено суттєвих обмежень, накладених державними органами на громадян, а також на їхні права, однак застосовуються спеціальні процедури, які змінювали порядок надання певних послуг громадянам під час здійснення ними своїх громадянських прав. Такий підхід дозволив захистити майнові права фізичних осіб, що дозволило уникнути виникнення негативних наслідків для приватних структур. Однак, у контексті використання міжнародного досвіду, доцільно було б розробити спеціальний інститут, який би забезпечував захист громадянських прав на територіях, що перебувають під окупацією. [32, с. 71-72].

Розглядаючи взаємозв'язок між правами людини і власністю, це означає встановлення однаковості застосування норм у галузі прав людини з урахуванням специфіки національних тлумачень для досягнення такого результату, який дозволить людям, які проживають у різних державах з різними правовими системами, однаково і належним чином користуватися своїм правом власності, а також мати можливість захисту цього права і на національному, і міжнародному рівнях. Причому щодо останнього в аспекті захисту права власності під час воєнних дій найбільш важливими є положення гуманітарного права [319, с. 124]. Проте це також породило низку правових та етичних

викликів, серед яких: пошук балансу між необхідністю захисту національної безпеки та забезпеченням прав і свобод громадян; адаптація застарілих норм міжнародного права до умов гібридної війни; вдосконалення національного законодавства для інтеграції міжнародних стандартів. В українському контексті підстави порушення конвенційного права на майно є набагато ширшими, нова форма збройної агресії на європейському континенті ще не зустрічалася впродовж існування Європейської конвенції та не знайшла відображення у практиці ЄСПЛ. Загарбницькі дії Росії та підконтрольних їй квазі-державних утворень не тільки призвели до формування численної кількості знищених об'єктів нерухомого майна, а й породили ситуацію правової невизначеності прав на нерухоме майно, яке на окупованих територіях було знищено, різним чином відчужено або експропрійовано. Як вірно зазначає О. В. Даниленко, «внаслідок війни правова система України зазнала карколомної трансформації шляхом фрагментації на різні правопорядки, що почали діяти на її території: 1) правопорядок території активних бойових дій; 2) правопорядок окупованої території; 3) правопорядок держави Україна» [84, с. 67].

У низці рішень ЄСПЛ досліджував питання захисту права власності в умовах активних бойових дій, окупації (ключовими з яких є «Грузія проти Росії II» та «Україна проти Росії (щодо Криму)»). Якщо раніше Суд у справі щодо Криму розглядав конвенційні порушення в обставинах статичної окупації, а відтак визнав ефективний контроль Росії над окупованими територіями, то у справі «Грузія проти Росії II» за обставин активних бойових дій Суд не виявив ефективного контролю над територіями, а відтак і власної юрисдикції щодо розгляду справи в умовах збройного протистояння та бойових дій між ворожими військовими силами, які прагнуть встановити контроль над територією в контексті хаосу.

Питання експропріації майна ЄСПЛ почав розглядати ще в міждержавній справі «Україна проти Росії (щодо Криму)» (заяви № 20958/14 та 38334/18), у якій Суд встановив, що протягом розглянутого періоду існувала системна кампанія масштабної експропріації/націоналізації майна цивільних осіб та

приватних підприємств у Криму, яка призвела до остаточної передачі права власності, а таке втручання становило позбавлення майна у значенні першого пункту статті Першого протоколу. Однак не зважаючи на те, що оскаржуване втручання мало правову основу в законодавстві Російської Федерації, безпосередньо або через регуляторні акти місцевої влади Криму, як похідні від російського законодавства, російське законодавство не може розглядатися як «закон» у значенні Конвенції, і що будь-які окремі дії, що становлять оскаржувану практику, повинні розглядатися з посиланням на вимоги українського, а не російського, законодавства. На думку ЄСПЛ, навіть якщо не брати до уваги такий висновок, «російське законодавство» у цій сфері все одно не відповідало критерію якості закону з огляду на те, що відповідні нормативні акти зазнавали частих змін, які підривали правову визначеність та гарантії від свавілля, не містили критеріїв для націоналізації, вимог інформування власника майна та процедури оскарження, а приватне майно було націоналізовано без жодної компенсації. З огляду на це, Суд вважав, що адміністративна практика експропріації без компенсації майна цивільних осіб та приватних підприємств порушувала ст. 1 Першого протоколу до Конвенції [14].

При цьому Україна неодноразово подавала відповідні повідомлення до Генерального секретаря Ради Європи впродовж 2015–2021 років під час проведення Антитерористичної операції на сході України, та починаючи із 2022 року, у зв'язку із оголошенням на території України воєнним станом [27, 28, 116].

Після повномасштабного вторгнення Раду Європи було поінформовано про запровадження в Україні воєнного стану, норми законодавства, які діють під час цього режиму, заходи, які можуть бути застосовані уповноваженими органами під час дії режиму воєнного стану, а також наведено перелік статей Конвенції та Додатків до неї, від яких допускається відповідний відступ, а саме: ст. ст. 3, 8(3), 9, 12, 13, 17, 19–27 Пакту, а також ст.ст. 4 (3), 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16 Конвенції, ст. ст. 1, 2, 3 Додаткового протоколу до Конвенції, ст. 2 Протоколу № 4 до Конвенції, а в подальшому такі відступи продовжувались [79, с. 189, 191-]

193; 29; 30]. Остання нота, яка інформувала про продовження від відступу від зобов'язань, передбачених ЄКПЛ, датована 2 лютого 2026 р. [35]. Однак це не означає, що особа втрачає право на конвенційний захист: в будь-якому випадку відступ від зобов'язань має бути суворо обумовлений гостротою кризи у державі.

Наразі ключовим для України є рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі «Україна та Нідерланди проти Росії» (заяви № 8019/16, № 43800/14, № 28525/20, № 11055/22), яким сформульовано підходи до оцінки ситуацій щодо порушення конвенційних прав Росією у період з 11 травня 2014 р. по 16 вересня 2022 р., коли держава-відповідач перестала бути Високою Договірною Стороною Конвенції, та кардинально змінено підхід, встановлюючи юрисдикцію Суду щодо порушень, допущених в активній стадії збройної агресії [13].

Це одноголосне рішення (крім одного із несуттєвих питань) без окремих думок дає чіткий сигнал про єдність Суду у питаннях збройної агресії Росії проти України. Як зазначає Ізабелла Різіні, це рішення «залишить тривалий слід у міжнародному праві та слугуватиме основоположним документом для історичного запису конфлікту на сході України» [37]. Оскільки справа має широку фактологічну та правову базу, а загальний контекст подій є загальновідомим, зосередимось на висновках ЄСПЛ щодо порушення права на мирне володіння майном за ст. 1 Першого протоколу до Конвенції.

Перш за все, Суд «відступив» від своєї попередньої практики щодо застосування Конвенції в умовах активних бойових дій, у так званому «тумані війни». Хоча про це прямо і не зазначено, підхід, раніше висловлений у справі «Грузія проти Росії II», Судом не був застосований. Раніше Суд дотримувався позиції, що події в період активної фази бойових дій не підпадають під юрисдикцію РФ, адже «у випадку військових операцій, включаючи, наприклад, збройні напади, бомбардування або обстріли, які здійснюються в ході міжнародного збройного конфлікту, взагалі не можна говорити про «ефективний контроль» над тим чи іншим районом. Сама реальність збройного протистояння і бойових дій між ворожими збройними силами, які прагнуть встановити контроль над місцевістю в умовах хаосу, означала, що жодного

контролю над місцевістю не було. Це також виключало будь-яку форму «влади і контролю державного агента» над особами».

Натомість у справі «Україна та Нідерланди проти Росії» з огляду на кричущий та безпрецедентний характер справи, Суд мав «переосмислити здійснення власної юрисдикції згідно зі статтею 32 щодо тлумачення та застосування Конвенції», та врахувавши, що більшість Договірних сторін прямо посилалися на «свою підтримку відповідальності за всі порушення міжнародного права», Суд не обмежував свій розгляд фактами порушень за винятком активних бойових дій, як у справі «Грузія проти Росії II», а встановив юрисдикцію РФ щодо осіб, які постраждали від її військових нападів. Суд також врахував, що цілями Росії було «не що інше, як знищення України як незалежної суверенної держави шляхом анексії української території та підпорядкування решти України російському впливу та контролю», цілі, які «повністю суперечать мирному проекту Ради Європи, заснованому на демократії, правах людини та верховенстві права». Як зазначила Ж. Соммардал, «хоча Суд не в змозі скасувати російську агресію проти України, він прагнув поставити конвенційне право на правильний бік історії. Завдяки переглянutoму підходу до юрисдикції та розширеному тлумаченню Конвенції у світлі міжнародного гуманітарного права, ця справа є потужним сигналом і прецедентом на майбутнє. Ця справа є зразковим прикладом Суду в гармонійному застосуванні Конвенції як частини міжнародного публічного права» [38].

На відміну від обставин справи «Грузія проти Росії II», «масштабні, стратегічно сплановані військові атаки, скоєні російськими військами на суверенній території України між 2014 і 2022 роками, здійснені з навмисним наміром та безперечним наслідком встановлення влади та контролю, не маючи ефективного контролю, над територіями, інфраструктурою та людьми в Україні, повністю суперечать будь-якому поняттю хаосу». У цьому відношенні важливо, що більшість залучених до розгляду справи Високих Договірних Сторін у своїх заявах як треті сторони посилалися на підтримку відповідальності за всі порушення міжнародного права Російською Федерацією

та на зусилля щодо притягнення Російської Федерації до відповідальності відповідно до чинних міжнародно-правових норм.

Практика Суду продемонструвала, що конкретні положення міжнародного гуманітарного права не замінюють гарантії Конвенції в ситуаціях збройного конфлікту. Швидше, вони використовуються як інструмент тлумачення при визначенні обсягу гарантій прав людини в таких ситуаціях. У контексті Конвенції немає жодних обставин, за яких міжнародне гуманітарне право застосовуватиметься до повного виключення гарантій прав людини, передбачених Конвенцією. Це логічно випливає з послідовної позиції Суду, що навіть у ситуаціях міжнародного збройного конфлікту гарантії, передбачені Конвенцією, продовжують застосовуватися. Відтак, вилучення майна (як у формі експропріації, так і у формі грабежу і мародерства) мають розглядатися не тільки у світлі Конвенції, а й міжнародного гуманітарного права. І якщо згідно з міжнародним гуманітарним правом мародерство заборонено за будь-яких обставин, приватна власність не підлягає конфіскації, привласнення певного майна державою-окупантом допустиме за певних умов: окупаційна армія може заволодіти лише грошима, фондами та цінними паперами, які виключно є власністю держави, складами зброї, транспортними засобами, виробничими запасами та, загалом, всією рухомою власністю держави, що може бути використана для військових дій (ст. 46, 53 IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі) [11]. Як зазначається, «Страсбурзький суд обрав цей новий підхід після «переосмислення» своєї інституційної ролі у світлі переломного моменту, яким стало повномасштабне вторгнення Росії в Україну, моменту, який ставить під серйозний виклик європейській системі прав людини» [37].

Зокрема, судом наголошено, що лише окремі особи, групи осіб та юридичні особи, які кваліфікуються як «неурядові організації», можуть бути носіями прав за Конвенцією, а враховуючи специфічний характер Конвенції як договору з прав людини та нагадуючи, що навіть у міждержавних справах саме особа в першу чергу «страждає» від порушення Конвенції, Суд підтвердив, що

держава або будь-яка юридична особа, яку слід розглядати як урядову організацію, не можуть бути носіями прав за Конвенцією. Відтак, юрисдикція не поширюється на вирішення питання про порушення прав на майно компаній енергетичної, залізничної, транспортної інфраструктури, медичних закладів тощо.

Щодо крадіжок та мародерства Суд зазначає, що мародерство заборонено за будь-яких обставин згідно з міжнародним гуманітарним правом. Таким чином, незалежно від будь-яких ймовірних правових підстав для таких дій, не можна стверджувати, з огляду на положення міжнародного гуманітарного права, що експропріація, здійснена російськими та контрольованими Росією збройними силами у формі мародерства для приватного користування, була здійснена в «умовах, передбачених законом», переслідувала законну мету в загальних інтересах або була розумно пропорційною цій меті

Хоча міжнародне гуманітарне право дозволяє за суворих умов привласнення певного майна державою-окупантом, будь-які заходи, вжиті відповідно до міжнародного гуманітарного права, повинні бути предметом більш конкретних положень держави-окупанта, які відповідають вимозі «якості закону», властивій поняттю «законності». Щодо експропріації майна, здійсненої на основі офіційних документів, прийнятих де-факто владою «ДНР» та «ЛНР» та російською військовою адміністрацією на окупованій території, Суд зазначив, що Уряд-відповідач не надав як доказів офіційних документів та не надав жодних заяв щодо дійсності будь-яких таких заходів з точки зору міжнародного гуманітарного права, не вказав жодних допустимих за міжнародним гуманітарним правом підстав, що була здійснена або передбачена будь-яка виплата компенсації, або що була запроваджена будь-яка процедура для реєстрації вжитих заходів щодо конфіскацій майна та забезпечення подальшої виплати компенсації, а акти «ДНР» та «ЛНР» не можуть вважатися такими, що становлять «закон» для цілей оцінки вимоги законності Судом.

В розумінні ст. 53 Конвенції про захист цивільного населення під час війни знищення майна заборонено, окрім випадків, коли воно є абсолютно

необхідним для військових операцій, а оскільки випадки знищення майна відбувалися на території, яка вже перебувала під ефективним контролем держави-відповідача, немає жодної очевидної причини, чому ці дії могли бути «абсолютно необхідними для військових операцій». У будь-якому випадку, докази свідчать про навмисне знищення приватного майна агентами держави-відповідача, тому визнав, що знищення майна не було здійснено в «умовах, передбачених законом» у значенні ст. 1 Першого Протоколу до Конвенції.

Як у справі «України проти Росії (щодо Криму)», так і у справі «України та Нідерланди проти Росії», враховуючи характер багатьох виявлених порушень, Суд вважає, що питання призначення компенсації стосовно близько 9,5 тисяч індивідуальних заяв ще не готове до вирішення. Крім того, Суд вважає, що будь-яке майбутнє рішення, винесене стосовно Уряду-заявника України у цій справі відповідно до ст. 41 Конвенції, повинно належним чином враховувати створення Реєстру збитків, який має стати першим компонентом майбутнього міжнародного механізму компенсації і буде створено окремим міжнародним документом у співпраці з Україною.

Принципи щодо реституції житла та майна біженців та переміщених осіб № E/CN.4/Sub.2/2005/17 від 28 червня 2005 р., ухвалені Комісією з прав людини ООН, відомі також як «Принципи Пінейру» проголошують, що «Усі біженці і переміщені особи мають право на повернення їм будь-якого житла, землі та / або майна, якого вони були свавільно або незаконно позбавлені, або на отримання компенсації за будь-яке житло, землю та / або майно, які фактично не можуть бути повернуті, згідно з рішенням незалежного, безстороннього трибуналу. Держави повинні надавати явну перевагу праву на реституцію як кращому засобу юридичного захисту у разі переміщення і як одному з ключових елементів відновного правосуддя»... «Усі біженці і переміщені особи мають право на повну і ефективну компенсацію як невід'ємну частину процесу реституції. Компенсація може надаватися в грошовій або натуральній формі. З метою дотримання принципу відновного правосуддя, держави повинні забезпечити, щоб засіб юридичного захисту у вигляді компенсації

використовувався лише в тих випадках, коли реституція фактично не є можливою, або коли постраждала сторона свідомо і добровільно погоджується на компенсацію замість реституції, або коли умови домовленого мирного врегулювання передбачають поєднання реституції з компенсацією» [33].

Резолюцією Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1708 (2010) «Вирішення майнових питань біженців і внутрішньо переміщених осіб» від 28 січня 2010 р. держави учасниці закликали «гарантувати вчасне й ефективне відшкодування втраченого доступу та прав на житло, землю й майно, залишені біженцями або ВПО, не очікуючи на результати переговорів щодо вирішення збройних конфліктів або статусу певної території; переконатися, що таке відшкодування має форму реституції шляхом підтвердження юридичних прав біженців і переміщених осіб на їхнє майно й відновлення їхнього безпечного фізичного доступу до такого майна та володіння ним. Якщо реституція неможлива, має надаватися належна компенсація, яка відбувається через підтвердження попередніх юридичних прав на майно та надання коштів і речей, які мають відповідне співвідношення до їхньої ринкової вартості або через інші форми справедливого відшкодування» [278]. Інша проблема, на яку звертається увага – «вторинна окупація» за якою житло осіб, які покинули місця свого постійного проживання і фактично стали внутрішньо переміщеними особами, заселяється іншими особами: «у такому разі може утворитись «ефект доміно», який полягає в тому, що повернення титульного власника майна вимагає, щоб власність була звільнена «вторинним окупантом», який, в свою чергу, теж вже може не мати власного житла через обставини, які, власне, і спричинили внутрішнє переміщення» [262, с. 240].

Отже, сфера реалізації компенсаційних заходів розподілена між Україною та Росією: якщо Україна реалізує політику по законодавчому врегулюванню компенсаційного механізму, то механізми відшкодування шкоди з РФ поки виглядають примарними, що і зумовило паузу у вирішенні Європейським судом з прав людини цього питання. Натомість, Україні також слід бути послідовною у вже запроваджених механізмах.

Важливість цього питання впливає з прийняття пілотного рішення ЄСПЛ у справі «Manushaqe Puto and Others v. Albania» (заяви № 604/07, 43628/07, 46684/07 та 34770/09), яке хоч і не стосується компенсаційних механізмів внаслідок бойових дій, однак окреслює стандарти відповідності Конвенції встановлення державою виплати компенсації замість реституції майна, яке було експропрійовано [16]. В цій справі було констатовано системну проблему Албанії, пов'язану із застосуванням законів про власність 1993 та 2004 років, які неодноразово змінювались та були спрямовані на повернення власникам майна, яке було експропрійоване, націоналізоване або конфісковане за часів комуністичного режиму, а у разі неможливості відновлення первісного майна - надання компенсації. Однак через фрагментарність законодавства про власність, постійні зміни правил реституції майна строки виплати відшкодувань відкладалися. Надаючи вказівки вимог загальних заходів, ЄСПЛ визначив певні міркування, які необхідно враховувати:

а) необхідність уникнення частих змін законодавства та ретельного з'ясування всіх правових та фінансових наслідків перед внесенням будь-яких подальших змін до нього, оскільки це неминуче сприятиме відсутності правової визначеності;

б) ЄСПЛ побачив необхідність запровадження ретельно розробленої та чіткої схеми призначення компенсацій, яка повинна бути позбавлена громіздких процедур, а також визначення належних форм компенсації, передбачених законодавством. Спрощення механізму компенсації суд вбачав за доречне втілити у відсутності будь-якої потреби для позивача порушувати окреме виконавче провадження щодо остаточного рішення; своєчасних діях державних органів, які мають виконувати рішення за власною ініціативою;

в) ЄСПЛ хоч і відзначив наявність різноманітних видів та форм компенсації, зазначив, що найбільш затребуваною була грошова, але заявники, яким майно було частково повернуто, не мали права на її отримання, а максимальна сума виплати була еквівалентна вартості 200 кв. м., рішення про компенсацію не враховували моральну шкоду, завдану в результаті затримки

виконання рішень. З огляду на ці недоліки та навантаження на державний бюджет, спричинене фінансовою компенсацією, ЄСПЛ вважав за необхідне «переглянути методи виплати фінансової компенсації» за прозорими критеріями, які враховують розвиток земель та коливання ринку. Крім того, Суд закликав органи влади, у першочерговому порядку, почати використовувати інші альтернативні форми компенсації, передбачені Законом про власність 2004 року, що мало б полегшити навантаження на бюджет, та/або запровадити інші методи компенсації. Також Суд наголосив на необхідності максимальної прозорості та ефективності в процесі прийняття рішень щодо виду компенсації, що присуджується, особливо з метою підвищення довіри громадськості. У зв'язку з цим він вважав вкрай важливим, щоб рішення органів влади містили чіткі та достатні причини та щоб вони могли бути оскаржені в суді у разі незгоди;

г) ЄСПЛ наголосив на важливості законодавчого встановлення реалістичних строків щодо кожного етапу процесу, оптимізації ресурсів (шляхом об'єднання різних установ, щоб уникнути дублювання та зменшити операційні витрати). Утворення будь-яких нових структур не повинно розглядатися як ще один рівень процесу, а має бути повністю виправданим.

Тим не менш, рішення у цій та у подальших подібних справах не обов'язково означають, що єдиним способом компенсації внаслідок порушення права власності згідно зі ст. 1 Першого протоколу, є здійснення відшкодування на основі реальної ринкової вартості. Як вірно зазначається, «відновлення або компенсація постраждалим власникам майна, яке було зруйноване або пошкоджене внаслідок триваючої збройної агресії, має важливе значення для соціально-економічного відродження країни. Водночас необхідно враховувати багато важливих факторів, зокрема: ефективний розподіл коштів з урахуванням пріоритетності у задоволенні потреб як держави в цілому, так і окремих фізичних та юридичних осіб – власників, володільців або користувачів майна...» [36, с. 262].

Як було визнано у Висновку *amicus curiae* Венеціанської комісії, все ще можна було б виправдати послаблення підходу до надання компенсації (та відмову від зобов'язання щодо реституції) в рамках прав за Європейською конвенцією та, зокрема, статтею 1 Протоколу № 1, однак за умови, якщо будь-яка зміна підстави для компенсації не є рівнозначною повному припиненню відшкодувань через потенційні бюджетні витрати. Держава може відійти від раніше обраної схеми компенсацій за умови переконливого обґрунтування соціально-економічної мети, що переслідується, що є цілком актуальним і для економічної ситуації в Україні [129, с. 238-246].

Важливим є розкриття поняття обмеження прав і свобод особи, яке наводять В. В. Лазарєв та Т. М. Малиновська зазначаючи наступне: «обмеження основних прав і свобод особи являє собою правомірне, цілеспрямоване кількісне та (або) якісне применшення у процесі правореалізації тих можливих моделей поведінки (правомочностей), які складають основне право (свободу) особи, з боку інших осіб. Воно має виключно законний, тимчасовий, цільовий, недискримінаційний, суспільно корисний характер і полягає у звуженні обсягу і змісту фундаментальних потенційних можливостей особи» [165, с. 72].

Враховуючи те, що припинення права власності на майно поза волею власника спричиняє негативні наслідки для звичайних громадян, на сьогодні актуальними стають законодавчі ініціативи та нововведення, які мають безпосередньо або опосередковано забезпечувати правове регулювання цих дій та усунення негативних наслідків. Принцип непорушності права приватної власності встановлено на конституційному рівні, тому застосування таких підстав припинення власності, як примусове відчуження та вилучення майна, повинно мати чітке, повне і конкретне законодавче обґрунтування, а також визначення державних органів, які їх будуть застосовувати. А компенсаційні механізми в умовах воєнного стану повинні бути збалансовані не тільки інтересами власника, а й інтересами обороноздатності держави, її економічними можливостями.

Розділ 2. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ ОКРЕМИХ ПІДСТАВ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

2.1. Припинення права власності на земельні ділянки та інше нерухоме майно у зв'язку із суспільною необхідністю

Одним зі способів припинення права власності є припинення права власності на земельні ділянки та інше нерухоме майно у зв'язку з суспільною необхідністю. Вказаний спосіб припинення права власності застосовувався ще до початку запровадження особливого періоду в Україні, однак актуалізувався саме в умовах воєнного стану. Так, згідно ч. 1 ст. 351 ЦК України право власності на житловий будинок, інші будівлі, споруди, багаторічні насадження може бути припинене за згодою власника у разі викупу земельної ділянки, на якій вони розміщені, для суспільних потреб чи за рішенням суду в разі її примусового відчуження з мотивів суспільної необхідності з обов'язковим попереднім і повним відшкодуванням їх вартості [339]. Частиною 1 ст. 146 ЗК України передбачено, що викуп земельних ділянок для суспільних потреб, які перебувають у власності фізичних та юридичних осіб, здійснюється у випадках та в порядку, встановлених законом [119].

Правові відносини у сфері примусового припинення права власності на земельні ділянки та інше нерухоме майно у зв'язку з суспільною необхідністю регулюються Законом України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» № 1559-VI від 17 листопада 2009 р. (далі – Закон № 1559-VI) [94]. Так, викуп земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна для суспільних потреб – передача земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у власності фізичних або юридичних осіб, за їх згодою у державну чи комунальну власність для задоволення суспільних потреб шляхом укладення договору купівлі-продажу чи іншого правочину у порядку, встановленому законом. Різниця між поняттями «суспільна необхідність» та «суспільна

потреба» полягає у принципових розбіжностях здійснення процедури викупу, а саме наявність суспільної необхідності надає право на примусовий викуп земельної ділянки, тобто згода власника не потрібна, але застосовується тільки за рішенням суду. В той же час, викуп земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, для суспільних потреб, у зв'язку із суспільною потребою можливий за згодою власника та реалізовується шляхом укладення договору купівлі-продажу. Є. О. Липницька зазначає, що «основною спільною ознакою понять «суспільна потреба» та «суспільна необхідність» є наявність загальнодержавного інтересу або інтересу територіальної громади, а основною відмінністю – порядок відчуження земельної ділянки, оскільки суспільна необхідність дає можливість відчужити ділянку у власника примусово, незалежно від його згоди, тоді як за наявності суспільної потреби допускається викуп земельної ділянки, належної її власнику за його згодою» [166, с. 80].

Окрім того, якщо застосувати порівняльний аналіз абз. 1 та абз. 2 ч. 3 ст. 4 Закону № 1559-VI, можна дійти висновку, що примусове відчуження земельних ділянок, яке застосовується у випадках відсутності згоди особи на викуп, на відміну від викупу земельних ділянок, який застосовується при наявності згоди суб'єкта права власності на землю, може застосовуватись лише як виняток. Отже, у разі неотримання згоди власника земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, з викупом цих об'єктів для суспільних потреб зазначені об'єкти можуть бути примусово відчужені у державну чи комунальну власність лише як виняток з мотивів суспільної необхідності та виключно під розміщення об'єктів, названих у вищезгаданій ст. 15 Закону № 1559-VI. Вимога про примусове відчуження земельної ділянки із мотивів суспільної необхідності є основною і її задоволення тягне за собою необхідність задоволення вимоги про примусове відчуження житлового будинку, яка є похідною від вимоги про примусове відчуження земельної ділянки із мотивів суспільної необхідності, однак відчуження житлового будинку можливе лише

за дотримання умов, визначених Законом № 1559-VI, зокрема щодо надання рівноцінного житла або повного відшкодування [239].

При цьому класифікація суб'єктів процедури відчуження у науковій літературі не знайшла одностайного утвердження: Є. П. Суєтнов поділяє суб'єктів на три групи: суб'єкти, які здійснюють відчуження; суб'єкти, на користь яких воно здійснюється; суб'єкти, щодо яких здійснюється вилучення [318, с. 153-154]. Натомість, А. Б. Наконечний серед суб'єктів правовідносин з примусового відчуження земельних ділянок додатково виділяє суб'єктів, які ініціюють примусове відчуження [186, с. 44]. Тоді як М. І. Нівня до класифікації Є. П. Суєтнова пропонує включити таких суб'єктів примусового відчуження як інвестор та головний виконавець, які можуть бути поєднані в одній особі. Інвестором є фізична чи юридична особа, що бажає інвестувати в суспільно необхідний проект, а головним виконавцем має бути юридична особа або фізична особа-підприємець, яка здійснює діяльність, що пов'язана з реалізацією відповідних проектів, та володіє інформацією про особливості реалізації проекту, що має велике значення для вирішення питання доцільності примусового відчуження [191, с. 46-47].

Вихідним для наукової оцінки запропонованих підходів є положення про те, що примусове відчуження земельних ділянок та іншого нерухомого майна для суспільних потреб або з мотивів суспільної необхідності є складним багатоетапним процесом, у межах якого поєднуються владні дії, що призводять до приватноправових наслідків, а суб'єкти цих правовідносин виконують різні за правовою природою функції (ініціювання, прийняття владного рішення, реалізація рішення, оскарження тощо). Отже, науково обґрунтованою може вважатися лише така класифікація, яка відображає функціональну роль суб'єктів у механізмі примусового відчуження, а не лише їх формальну участь у правовідносинах. Пропозиція М. І. Нівні щодо включення до класифікації інвестора та головного виконавця відображає ускладнення сучасних моделей примусового відчуження, зумовлене залученням приватного капіталу до реалізації суспільно необхідних проектів та передачею значної частини

підготовчих і технічних функцій недержавним суб'єктам. Водночас інвестор і головний виконавець не здійснюють владних повноважень і не є суб'єктами припинення права власності в матеріально-правовому сенсі, що не дозволяє ототожнювати їх із класичними суб'єктами примусового відчуження, а їхня участь у процедурі не є обов'язковою чи вирішальною.

Підстави викупу земельної ділянки для суспільних потреб передбачено в ст. 7 Закону № 1559-VI, тоді як вичерпний перелік підстав примусового відчуження з мотивів суспільної необхідності передбачено в ст. 15 Закону № 1559-VI. Є. П. Суєтнов вважає, що «визначення «суспільної необхідності» не може бути доцільним та раціональним, адже, оцінювальні поняття об'єктивно не можуть мати повного і беззаперечного визначення. Саме посилаючись на даний факт є важливим визначення законодавцем конкретного переліку підстав для примусового відчуження земельних ділянок та об'єктів, що на них розташовані» [321, с. 24]. Однак деякі науковці вважають, що визначення в законодавстві повного переліку потреб є досить ризикованим, адже не можна передбачити всі ситуації майбутнього, а постійне внесення змін до законодавства може призвести до упущення часу на врегулювання складної ситуації, а згодом і до неефективності ухваленого законодавства [80, с. 162]. Такі ж підходи щодо невиключного переліку підстав вилучення земельних ділянок закріплені і в іноземних правопорядках, що, вочевидь, спрямоване на забезпечення реагування на динамічно змінювані потреби.

Деякі ж країни взагалі розглядають «суспільні потреби» настільки широко, що дозволяють викупити чи вилучати земельні ділянки, які могли б використовуватися більш ефективно, використовуючи викуп як інструмент для укрупнення земельних ділянок з метою сприяння оновленню міст та залучення комерційних інвестицій у райони, де будівлі та інфраструктура суттєво погіршилися. У таких випадках стверджується, що забудова приносить користь ширшій громадськості, створюючи економічне зростання та робочі місця, а також збільшуючи податкову базу, що, у свою чергу, дозволяє уряду покращити надання державних послуг [5, с. 12].

В. В. Воловик виділяє наступні умови для примусового припинення права власності на земельні ділянки або інші об'єкти нерухомого майна у зв'язку з суспільною необхідністю: «неможливість розміщення об'єкта, потреба в якому існує у суспільства або територіальної громади, на землях державної або комунальної власності, яка полягає або у фізичній неможливості (відсутність земель державної або комунальної власності) або неможливість викликана екологічними факторами (можливість спричинення негативних екологічних наслідків); якщо розміщення таких об'єктів на інших земельних ділянках безпосередньо завдасть значних матеріальних збитків або спричинить негативні екологічні наслідки відповідній територіальній громаді або суспільству в цілому, тобто якщо будівництво цих об'єктів передбачається здійснити із застосуванням оптимального варіанта їх розміщення та будівництва з урахуванням економічних, технологічних, соціальних, екологічних та інших чинників» [66, с. 41].

При цьому чіткого розмежування компетенції між органами місцевого самоврядування та органами державної влади, як слушно зауважує Ю. В. Туцький, немає, «однак враховуючи принцип взаємовиключності повноважень органів місцевого самоврядування та державної влади, а також присутність особливого характеру суспільних потреб, які можуть бути підставою викупу, у повноваженнях кожного зі викупувачів, вважаємо, даний принцип зберігається» [325, с. 101]. Відтак слід виходити із належності інтересу – держави чи територіальної громади, а також можливості реалізації такого інтересу відповідним суб'єктом (ст. ст. 8, 9 Закону № 1559-VI).

Важливою гарантією непорушності права власності є судовий порядок вилучення та відчуження майна всупереч волі власника, оскільки в абсолютній більшості випадків воно відбувається в судовому порядку. На думку О. М. Клименко, «діяльність судових органів стосовно примусового відчуження об'єктів права приватної власності варто розглядати в сенсі реалізації державою позитивного конституційного обов'язку щодо

забезпечення належної охорони прав приватного власника, до якого застосовують такі виняткові обмеження» [134, с. 109].

Проаналізувавши вказане може дійти висновку, що викуп земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна для суспільних потреб є договірним способом припинення права власності на земельну ділянку, а застосування примусового відчуження земельної ділянки має відбуватись тільки в судовому порядку. Спори, які виникають з вилучення земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у державній та/або комунальній власності, а також спори щодо відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності, підлягають розгляду в порядку адміністративного судочинства.

В той же час, похідні вимоги, які пов'язані з процедурою вилучення земельних ділянок або відчуження земельних ділянок можуть бути розглянути судами господарської та цивільної юрисдикції.

Отже, у сучасній українській правовій доктрині відчуження майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності розглядається як складний міжгалузевий інститут, що перебуває на перетині конституційного, цивільного, земельного та адміністративного права. Ключовим методологічним підходом є визнання змішаної (публічно-приватної) правової природи відповідних правовідносин. Відчуження земельних ділянок та іншого нерухомого майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності є винятковим способом припинення права приватної власності, який допускається лише за наявності легітимного публічного інтересу, у порядку та на умовах, прямо визначених законом, із дотриманням принципів пропорційності, правової визначеності та повного попереднього відшкодування. Вимога про примусове відчуження земельної ділянки, яка розглядається в порядку адміністративного судочинства, є основною матеріально-правовою вимогою, тоді як відчуження розміщених на ній об'єктів нерухомого майна має похідний характер і допускається виключно за умови

дотримання спеціальних гарантій захисту прав власника, зокрема щодо надання рівноцінного житла або повного відшкодування його вартості.

2.2. Особливості примусового відчуження та вилучення майна шляхом реквізиції в умовах правового режиму воєнного стану

Особливого значення примусове припинення права власності набуває саме в умовах правового режиму воєнного стану, оскільки Держава вимушена якнайчастіше застосовувати примусове відчуження з метою забезпечення обороноздатності. Однак реквізицію не варто ототожнювати із примусовим відчуженням майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності, оскільки вони є самостійними підставами примусового припинення права власності. Реквізиція є способом набуття права винятково державної власності і може бути застосована як до права приватної власності, так і комунальної власності, що відповідно буде підставою для їх припинення. В той же час, відчуження для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності може бути способом припинення права приватної власності та одночасно підставою виникнення як державної, так і комунальної власності. В даному випадку є слушною думка І. В. Спасибо-Фатєєвої, що «примусове відчуження майна в умовах правового режиму воєнного стану має своїм наслідком припинення права власності через примусове відчуження майна, яке відбувається без згоди власника, а тому становить один із випадків втручання в право власності особи» [314, с. 520]. У. Б. Андрусів та В. М. Коссак зазначають, «що в умовах сьогодення, з метою забезпечення безпеки державних та суспільних інтересів, особливого значення набуло застосування такої правової конструкції як реквізиція, що опосередковує відносини припинення права власності поза волею власника» [151, с. 171].

Правове регулювання примусового відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану наведене у ЦК України, Законі України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» № 4765-

VI від 17 травня 2012 р. [108], Законі України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21 жовтня 1993 р. № 3543-XII [105], Порядку погодження рішень військового командування про примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану, який затверджено Наказом Міністерства оборони України від 14 жовтня 2024 р. № 685 [210], а також в інших нормативно-правових актах.

Згідно ч. 3 ст. 321 ЦК України примусове відчуження об'єктів права власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього та повного відшкодування їх вартості, крім випадків, встановлених ч. 2 ст. 353 цього Кодексу, якою визначені випадки застосування реквізиції: в умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості [339], при цьому наявність обтяження (застави) на рухоме майно не є перешкодою для його примусового відчуження на потреби оборони в умовах воєнного стану, заставодержатель набуває переважне право на задоволення своїх вимог із суми відшкодування, що належить до виплати колишньому власнику (боржнику) [232].

Ст. 17 Закону України «Про оборону України» передбачено, що в умовах воєнного стану відповідно до закону допускається примусове вилучення приватного майна та відчуження об'єктів права приватної власності громадян з наступним повним відшкодуванням їх вартості у порядку та терміни, встановлені Кабінетом Міністрів України. Так само і у ч. 1 ст. 22 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» встановлено, що громадяни зобов'язані надавати в установленому порядку під час мобілізації будівлі, споруди, транспортні засоби та інше майно, власниками яких вони є, ЗСУ, іншим військовим формуванням, оперативно-рятувальній службі цивільного захисту з наступним відшкодуванням державою їх вартості в порядку, встановленому законом. Отже, надання громадянами під час мобілізації їхнього майна вищезазначеним суб'єктам передбачає виключно порядок

наступного відшкодування державою вартості такого майна. Додатково слід звернути увагу і на неможливість націоналізації та реквізиції іноземних інвестицій Державою, за винятком випадків здійснення рятівних заходів у разі стихійного лиха, аварій, епідемій, епізоотій, що передбачено ст. 9 Закону України «Про режим іноземного інвестування» [112], однак неможливість реквізиції встановлена лише за надзвичайних обставин у мирний час (однак не під час дії воєнного стану), отже норми спеціального закону в умовах особливого правового режиму превалюють над нормами законів мирного часу [243].

Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» № 4765-VI від 17 травня 2012 р. (далі – Закон № 4765-VI) визначає механізм передачі, примусового відчуження або вилучення майна для потреб держави в період дії воєнного чи надзвичайного стану у юридичних та фізичних осіб, територіальних громад, а також нерозподілених земельних ділянок, невитребуваних земельних часток (паїв) та особливості передачі в користування таких земельних ділянок [108]. Отже вищевказаний Закон № 4765-VI передбачає дві форми позбавлення права власності це примусове відчуження майна та вилучення майна.

Згідно п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону № 4765-VI Різницею між примусовим відчуженням майна та вилученням майна є те, що перше передбачає можливість отримання власником компенсації, а вилучення майна проводиться без компенсації. Окрім того, примусове відчуження майна стосується майна, яке перебуває у приватній чи комунальній власності, а об'єктом вилучення є майно державної форми власності, на яке державні підприємства, державні господарські об'єднання мають права господарського відання або оперативного управління, в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану. При цьому, як свідчить судова практика, індивідуально визначеним майном можуть бути і корпоративні права як самостійний об'єкт цивільних прав [243].

Реквізиція є підставою припинення права приватної власності на майно поза волею власника, а її метою є забезпечення безпеки громадян, зміцнення

обороздатності держави. У доктрині реквізиція розглядається як примусове оплатне відчуження майна державою у власника при існуванні надзвичайних обставин на підставі та в порядку, визначеному законом, за умови попереднього і повного відшкодування його вартості або без такого [157].

І. Д. Чаплик визначає певні ознаки реквізиції: «по-перше, передумовами її застосування можуть слугувати лише ті обставини, що визначені законом; по-друге, здійснюється у встановленому законом порядку; по-третє, може застосовуватись у разі попереднього та повного відшкодування вартості реквізованого майна; по-четверте, можливість наступного відшкодування реквізованого майна у порядку винятку; по-п'яте, за наслідками застосування – виникнення права державної власності на реквізоване майно або його знищення; по-шосте, гарантованість власникові права вимоги повернення збереженого реквізованого майна за умови повернення одержаних за нього коштів; по-сьоме, забезпечення права на судовий захист інтересів власника реквізованого майна, зокрема при оцінці його вартості» [344, с. 386]. В. М. Коссак та У. Б. Андрусів вказують на ознаки реквізиції: покликана задовольняти суспільні інтереси; здійснюється за умови настання чи ймовірності настання надзвичайних обставин; проводиться в адміністративному, а не судовому порядку; спеціальний суб'єкт, уповноважений на прийняття рішення про примусове відчуження; є підставою виникнення права державної власності та припинення права приватної власності; має оплатний характер (попереднє або наступне відшкодування вартості); після припинення надзвичайних обставин колишній власник наділений правом вимоги повернення реквізованого майна, якщо воно збереглося [151, с. 174].

Обидва з вищенаведених підходів збігаються щодо ключових характеристик реквізиції, хоча характеризують її з різних кутів зору: І. Д. Чаплик приділяє більшу увагу процесуальним та майновим гарантіям власника, а В. М. Коссак та У. Б. Андрусів зосереджуються на публічно-правовій природі реквізиції і виразніше підкреслюють адміністративний механізм її реалізації та спеціальний суб'єктний склад. Отже, підсумовуючи, можна зробити

висновок, що реквізиція є екстраординарним публічно-правовим способом примусового припинення права приватної власності, що застосовується виключно за наявності визначених законом надзвичайних обставин з метою захисту суспільних інтересів та реалізується в адміністративному порядку спеціально уповноваженими суб'єктами. Її компенсаційний характер, тимчасовість за своєю природою та розвинена система майнових і процесуальних гарантій власника, зокрема право на повне відшкодування вартості майна, судовий захист і можливість повернення збереженого майна, відмежовують реквізицію від інших форм примусового відчуження та зумовлюють її особливе місце у механізмі балансу публічних і приватних інтересів у праві власності. Таким чином, в умовах воєнного стану реквізиція сприяє обороноздатності країни, проте повинна здійснюватися відповідно до закону, забезпечуючи при цьому дотримання справедливого балансу між державними та суспільними інтересами і правами фізичних та юридичних осіб.

Припинення права власності у разі реквізиції має суттєву відмінність і у підставі її застосування, а отже й у визначенні підстави припинення права приватної власності. Примусове припинення права приватної власності в разі реквізиції майна здійснюється безпосередньо на підставі адміністративного акту. В усіх же інших випадках примусове відчуження приватної власності в суспільних інтересах відбувається на підставі рішення суду. Це вказує як на адміністративно-правову природу, так і на певну автономність інституту реквізиції [135, с. 59]. Отже, передумовою до застосування реквізиції є прийняття адміністративного акту, що кардинально відрізняє реквізицію від інших способів припинення права власності, в яких визначальним є рішення суду [183, с. 131].

Саме тому слід критично поставитися до позиції С. С. Вітвіцького та М. Ю. Веселова, які розглядають практику примусового відчуження транспортних засобів військовим командуванням у разі виявлення факту керування особами в стані сп'яніння. Дослідники роблять висновок, що реквізиція транспортних засобів в умовах воєнного стану «обумовлена легітимною метою і спрямована на подолання об'єктивних проблем держави в

умовах воєнного стану: а) вирішення потреб ЗСУ в транспорті; б) запобігання новим чи іншим правопорушенням у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, які здатні призвести до негативних наслідків у результаті дорожньо-транспортних пригод» [63, с. 164]. Ключовою ознакою реквізиції є її цільовий, а не каральний характер, адже реквізиція спрямована на забезпечення безпосередніх потреб держави або суспільства в умовах надзвичайних обставин, а не на реагування на протиправну поведінку конкретної особи. Натомість вилучення транспортних засобів у осіб, які керують у стані сп'яніння є реакцією на вчинене правопорушення, що має превентивно-каральну функцію; а спосіб мобілізації ресурсів ставить питання встановлення відповідності мети вилучення потребам посилення обороноздатності (особливо враховуючи, що деякі транспортні засоби через свої технічні характеристики є малоприсадибними для потреб ЗСУ). Однак необхідно нагадати, що будь-які обмеження прав людини під час воєнного стану повинно здійснюватися лише у виключних випадках, виключно на основі закону, переслідувати легітимну мету та мати бути має бути прямо пропорційним до суспільної необхідності. Вважається вірним визначити у певних підзаконних актах певні критерії автотранспортних засобів, які можуть бути примусово відчужені або вилучені у зв'язку із запровадженням заходів правового режиму воєнного стану.

А. А. Остапенко залежно від фактичного змісту виконуваних завдань та прийнятих рішень виокремлює наступні стадії процесу примусового відчуження майна: введення воєнного стану на території держави; визначення потреб держави в умовах воєнного стану; прийняття уповноваженим органом держави рішення про примусове відчуження майна суб'єктів господарювання в умовах воєнного стану; реалізація прийнятого рішення про примусове відчуження майна; та повернення відчуженого майна або здійснення компенсаційних виплат вартості відчуженого майна [195, с. 26].

Частиною 1 ст. 4 Закону № 4765-VI передбачено, що примусове відчуження або вилучення майна у зв'язку із запровадженням та виконанням заходів правового режиму воєнного стану здійснюється за рішенням

військового командування, погодженим відповідно з органом військового управління, визначеним Міністерством оборони України, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласною, районною, Київською чи Севастопольською міською державною адміністрацією або виконавчим органом відповідної місцевої ради, крім випадків, передбачених ч. 3 цієї статті. А у місцевостях, де ведуться бойові дії, примусове відчуження або вилучення майна здійснюється за рішенням військового командування без погодження з вищезазначеними органами, зазначеними у ч. 1 цієї статті, крім випадків, передбачених ч. 3 ст. 4 Закону № 4765-VI.

Окрім зазначених вище органів та осіб, рішення про примусове відчуження майна в період дії воєнного стану може приймати одноосібно РНБО України на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо оптимізації деяких питань примусового відчуження та вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану» [96]. Цим законом було доповнено ст. 4 Закону № 4765-VI положенням про те, що РНБО України приймає рішення про реквізицію винятково щодо рухомого майна, яке має відповідати низці умов: а) бути придатним для використання у цілях «забезпечення діяльності підприємств оборонно-промислового комплексу України»; б) перебувати під ризиком «переривання його функціонування» у зв'язку із його розміщенням на території, щодо якої існує загроза тимчасової окупації; в) межі його розташування не повинні перебільшувати 30 км від району ведення бойових дій чи тимчасово окупованої території.

Таким чином, правильне визначення належного суб'єкта, хто вирішує питання реквізиції майна, є ключовим: висновок Верховного Суду, сформований у постанові від 16 лютого 2024 р. у справі № 910/10009/22, вказує, що «обласна військова адміністрація, що утворюється в умовах правового режиму воєнного стану, не належить до військового командування у розумінні ст. 3 Закону № 389-VIII, а тому не наділена повноваженнями та правами, передбаченими статтею 4 Закону № 4765-VI, ухвалювати рішення, видавати накази, безпосередньо вчиняти дії щодо примусового вилучення / відчуження

майна, що перебуває у приватній або комунальній власності, в умовах правового режиму воєнного стану, зокрема й у місцевостях, де ведуться бойові дії» [233].

Порядком погодження рішень військового командування про примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану, який затверджений Наказом Міністерства оборони України від 14 жовтня 2024 р. № 685, визначено механізм погодження визначеним Міноборони органом військового управління рішень військового командування про примусове відчуження та вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану, організації обліку та звітності щодо такого майна, а також оформлення висновків про здійснення виплат для наступної повної компенсації за майно [210]. Порядком передбачено, що рішення про примусове відчуження або вилучення оформлюється письмовим наказом військового командування, у якому обов'язково зазначається опис майна, достатній для його ідентифікації та відомості щодо його власника. Для визначення потреб держави рішення про примусове відчуження або вилучення перед направленням на погодження до відповідного Уповноваженого органу.

Постановою КМУ від 31 жовтня 2012 р. № 998 затверджено Порядок розгляду заяв та здійснення виплат для наступної повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану [250], який визначає механізм прийняття, розгляду заяв та здійснення виплат для наступної повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану. Заява про виплату наступної повної компенсації за примусово відчужене майно приймається, обліковується і розглядається за місцем відчуження майна. До заяви додаються акт про примусове відчуження майна та висновок про вартість такого майна. За результатами розгляду заяви відповідні органи оформлюють висновок про здійснення виплат для наступної повної компенсації за майно. Виплата повної компенсації здійснюється органами, що прийняли рішення про примусове відчуження майна, у порядку черговості оформлення висновків за рахунок і в

межах коштів, передбачених у державному бюджеті для виплати наступної повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану.

Відповідно до ст. 7 Закону № 4765-VI про примусове відчуження або вилучення майна складається акт, який підписується власником майна або його законним представником і уповноваженими особами військового командування та органу, що погодив рішення про примусове відчуження майна, або військового командування чи органу, що прийняв таке рішення, і скріплюється печатками військового командування та/або зазначених органів. У разі примусового відчуження майна, яке здійснюється з виплатою компенсації, до акта додається документ, що містить висновок про вартість майна на дату його оцінки, яка проводилася у зв'язку з прийняттям рішення про його примусове відчуження, якщо інше не встановлено цим Законом. Право державної власності на майно виникає з дати підписання акта. Для майна, яке відчужується чи вилучається за рішенням РНБО, право власності виникає з дня введення в дію указом Президента України рішення РНБО про примусове відчуження або вилучення такого майна.

Право на компенсацію у разі примусового відчуження майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану, у випадках, визначених ст. 3 цього Закону, мають юридичні та фізичні особи, у яких відчужені будівлі, споруди, транспортні засоби та інше майно для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану або для відвернення чи ліквідації ситуацій, що стали причиною введення правового режиму надзвичайного стану, і відповідно їх правонаступники та спадкоємці. Відповідно до ч. 1 ст. 10 Закону № 4765-VI компенсація за примусово відчужене майно в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану з попереднім повним відшкодуванням його вартості здійснюється військовим командуванням чи органом, що прийняв рішення про таке відчуження, за рахунок коштів державного бюджету до підписання акта. А у разі наступного повного відшкодування вартості майна – протягом п'яти наступних бюджетних

періодів, правового режиму надзвичайного стану – протягом одного наступного бюджетного періоду після скасування правового режиму воєнного чи надзвичайного стану за рахунок коштів державного бюджету.

Аналіз положень частин 1 і 2 ст. 11 Закону України № 4765-VI дозволяє констатувати, що законодавець установив відмінний механізм компенсації вартості примусово відчуженого майна в умовах воєнного стану: якщо здійснюється попереднє повне відшкодування розмір компенсації визначається на підставі документа, що містить висновок про вартість майна станом на дату його оцінки, проведеної у зв'язку з прийняттям рішення про примусове відчуження. Таким чином, ключовим юридичним фактом, який визначає обсяг відшкодування, є належним чином оформлений висновок про вартість майна. Натомість для отримання наступної повної компенсації після припинення або скасування воєнного стану колишній власник або уповноважена особа повинні звернутися із заявою до територіального центру комплектування та соціальної підтримки за місцем відчуження майна, додавши акт про відчуження та документ із висновком про його вартість. Отже, реалізація права на остаточну компенсацію має заявницький характер і пов'язана з поданням визначеного переліку документів.

Окрім того, ст. 13 Закону № 4765-VI, визначено, що спори, пов'язані з відшкодуванням вартості примусово відчуженого майна, вирішуються в судовому порядку, якщо інше не встановлено законом, однак не передбачається можливості оскарження самого рішення на підставі якого примусово відчужується або вилучається майно. Окрім того, якщо власник майна не погоджується з його оцінкою, він має можливість її оскаржити у судовому порядку, проте із Закону не убачається можливість зупинення процесу передання майна у зв'язку з оскарження оцінки у судовому порядку.

Постановою Великої Палати Верховного Суду від 13 березня 2018 р. у справі № 914/881/17 зроблено висновок, за яким звіт про оцінку майна не створює жодних правових наслідків для учасників правовідносин з оцінки майна, а лише відображає та підтверджує зроблені суб'єктом оціночної діяльності –

суб'єктом господарювання висновки і його дії щодо реалізації своєї практичної діяльності. Отже, встановлена правова природа звіту про оцінку майна унеможливорює здійснення судового розгляду щодо застосування до нього наслідків, пов'язаних зі скасуванням юридичних актів чи визнанням недійсними правочинів [213]. Аналізуючи вказану постанову В. М. Косак та У. Б. Андрусів роблять висновок, що власник може оскаржити оцінку реквізованого майна шляхом пред'явлення позову про відшкодування його вартості [151, с. 173].

Необхідно також відзначити неможливість зупинення процедури примусового відчуження або вилучення шляхом забезпечення позову, оскільки п. 14 ст. 150 ЦПК України прямо забороняє її зупинення [343]. Як слушно підкреслює А. Остапенко «подолати зазначену прогалину можливо внесенням до Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» № 4765-VI від 17 травня 2012 року статті, якою буде внормована процедура примусового відчуження майна у випадку оскарження власником майна, яке підлягає примусовому відчуженню, проведеної оцінки такого майна» [195]. Отже реалізувати право на оскарження оцінки власник має лише після фактичного переходу права власності на майно до держави.

Початковим моментом реалізації права на ефективний захист є оформлення вимоги особи, яка звертається до суду, тобто обрання виду провадження, дотримання процесуальних вимог щодо форми та змісту поданої вимоги, а неналежне формування ефективного способу захисту прав особами, право власності яких було порушено, може означати для останніх відмову в задоволенні позову та відповідно втрати часу й ресурсів [127, с. 86]. Реалізація права власника на судовий захист у справах про реквізицію фактично обмежується стадією компенсації, що відбувається вже після переходу права власності до держави, що звужує зміст права на ефективний засіб юридичного захисту. В якості прикладу можливо навести справу № 712/3525/23, за позовом громадянки до військової частини, Черкаської обласної державної адміністрації (Черкаської обласної військової адміністрації) про визнання рішень

безпідставними та повернення майна. На підставі листа районного відділу поліції та акту про примусове відчуження та вилучення майна у позивачки примусово вилучено належний їй автомобіль на користь військової частини. Позивачка просила визнати протиправним і скасувати протокол оперативної наради робочої групи, акт про примусове відчуження та вилучення майна на користь військової частини; визнати протиправним та скасувати лист начальника Черкаської обласної військової адміністрації від, яким погоджене протокольне рішення, на підставі якого спірний автомобіль примусово відчужений на користь військової частини; зобов'язати військову частину повернути їй як власнику вказаний автомобіль та ключі від нього. Позивачка наголошувала на відсутності підстав для відчуження автомобіля, акцентуючи увагу на невчиненні водієм транспортного засобу адміністративного правопорушення (що, на її думку, було основним мотивом для ініціювання питання реквізиції її майна), непропорційному втручанні у її право власності (за недоведеності необхідності відчуження саме її автомобіля для потреб держави) та неналежному оформленні акта, за яким її автомобіль було відчужено на користь військової частини.

Постановою Великої Палати Верховного Суду від 23 жовтня 2024 р. відмовлено у задоволенні позову виходячи з того, що втручання у право власності позивачки переслідувало легітимну мету та було пропорційним у співвідношенні до суспільних інтересів внаслідок збройної агресії російської федерації. Зусилля державних органів, Збройних Сил України, інших військових формувань спрямовані насамперед на захист життя і здоров'я мільйонів людей, значних зусиль і засобів потребує захист незалежності та територіальної цілісності України, що, окрім іншого, є обов'язком кожного громадянина України. Збройні Сили України мають гостру потребу в забезпеченні матеріальними ресурсами, у тому числі автомобільною технікою, для належного виконання визначених перед ними завдань. Зазначене підтверджується листом командира військової частини, яка підтвердила використання нею реквізованого автомобіля для виконання завдань по обороні

України. У свою чергу, позивачка не навела переконливих аргументів на підтвердження того, що відчуження її автомобіля для потреб держави в умовах воєнного стану (з можливістю отримати належну грошову компенсацію) становитиме для неї надмірний тягар. Втручання у право власності позивачки відповідає критерію законності, оскільки відбулося у чітко регламентованому, зрозумілому порядку, який діє в Україні з незначними змінами з 2012 року [217].

Натомість у разі протиправності процедури реквізиції ефективним буде інший спосіб захисту. Відповідно до ст. 388 ЦК України якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати (добросовісний набувач), власник має право витребувати це майно від набувача лише у разі, якщо майно: 1) було загублене власником або особою, якій він передав майно у володіння; 2) було викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння; 3) вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом [339]. Метою віндикаційного позову є забезпечення введення власника у володіння майном, якого він був незаконно позбавлений. У справах про витребування майна з чужого незаконного володіння, пов'язаних із реквізицією, належним позовна вимога пов'язана із оскарженням та скасуванням індивідуального адміністративного акта – наказу про реквізицію, тоді як окреме визнання недійсним акта фактичного вилучення майна не є необхідним, адже саме наказ військового командування є юридичною підставою припинення права приватної власності на реквізоване майно і виникнення права державної власності. Саме з моменту його прийняття відбувається трансформація правового режиму майна, тоді як акт про вилучення має на меті лише фіксацію такого переходу, інформуючи попереднього власника про вилучення майна, визначену вартість компенсації тощо. Саме скасування наказу про реквізицію, а не акта, позбавляє правової підстави всі подальші дії органу публічної влади, у тому числі щодо фактичного вилучення майна, що автоматично нівелює правові наслідки його виконання, що робить недоцільним і надмірним оскарження кожного виконавчого

документа окремо. Акт вилучення майна не є правовстановлюючим актом, а тому його визнання недійсним саме по собі не відновлює порушене право власності і на є підставою для витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикації).

Прикладом застосування віндикаційного позову є рішення Господарського суду Львівської області від 28 травня 2024 р. у справі № 914/832/24, яким задоволено позов власника транспортного засобу до військової адміністрації про витребування майна з чужого незаконного володіння. Позивач обґрунтовував своє позицію тим, що постановою в іншій справі зобов'язано повернути власнику або уповноваженій ним особі вилучений відповідно до протоколу про порушення митних правил транспортний засіб. Натомість, у відповідності до наказу військової адміністрації про було складено акт про примусове відчуження або вилучення майна, яким у Державної митної служби України примусово відчужено автобус, що належить позивачу. Позивач мотивував свою позицію тим, що положення Закону України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» не містять винятків щодо повернення раніше переданих товарів за рішенням військового командування, зокрема внаслідок скасування власних наказів, які були прийняті в порушення встановленого Законом порядку. Тому спірний автобус власнику повернено не було. Суд дійшов висновку, що у разі, якщо майно було набуто безвідплатно в особи, яка не мала права його відчужувати, власник має право витребувати його від добросовісного набувача у всіх випадках. Оскільки автобус вибув із законного володіння власника, тому вимоги позивача судом визнані законними та обґрунтованими [288].

Окрім того, потребує більшої регламентації процес повернення майна власнику на підставі ст. 12 Закону № 4765-VI. Зі змісту даної статті можливо констатувати, що повернення майна, яка було примусове відчужене, а колишній власник або уповноважена ним особа наполягає на поверненні майна, відбувається виключно у судовому порядку. Однак Законом № 4765-VI не

визначено, в якому процесуальному порядку така процедура буде відбуватись, тобто в позовному або в окремому провадженні, а також, яка саме особа повинна звертатись до суду, колишній власник або держава в особі уповноваженого органу. Так, є зрозумілою ситуація, якщо попередній власник звернеться до держави в особі уповноваженого органу з заявою про повернення майна, але йому буде відмовлено, то він дійсно звертається до суду за захистом порушеного права. Отже, в даному випадку, наявний спір про право цивільне, а тому є підстави для позовного провадження.

В той же час, якщо відвідний державний орган не заперечує проти повернення майна, а попередній власник згоден повернути у свою власність майно, то фактично відсутній спір, але відсутня можливість оформлення переходу права власності у позасудовому порядку. У цьому випадку можливо вирішення ситуації в порядку окремого провадження, але вважається, що це не є доцільними. Вважаємо вірним законодавчо змінити норму ст. 12 Закону № 4765-VI, у якій закріпити право повернення майна шляхом прийняття рішення уповноваженим органом держави, а оформлення переходу права власності та відповідна реєстрації права власності у державному реєстрі речових прав повинна відбуватись на підставі акту прийому-передачі майна. В даному випадку фактично наявний аналогічний зворотній процес, який відбувається під час примусового відчуження майна.

Окрім того, ч. 2 ст. Закону № 4765-VI передбачено, що у разі повернення майна особі у неї поновлюється право власності на це майно. Одночасно особа зобов'язується повернути грошову суму, яка була нею одержана у зв'язку з відчуженням майна, з вирахуванням розумної плати за використання цього майна. Необхідно зауважити, що в даному випадку Законом № 4765-VI не передбачено проведення оцінки майна, яке повертається, а також не визначено порядок обчислення плати за використання майна, завданих первісному власнику збитків, пов'язаних із вилученням майна. Отже, вищевказана норма може призвести до виникнення спорів щодо розміру відповідної плати, оскільки поняття «розумної плати» не визначено на законодавчому рівні.

Вважаємо вірним доповнити вищевказану норму обов'язком проведення оцінки майна, що передбачено законодавством про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність. При проведенні оцінки необхідно порівняти вартість майна на дату його відчуження та на дату звернення про повернення майна, оскільки за час використання майна вона може суттєво зменшитися у своїй вартості, враховуючи можливі пошкодження та експлуатаційні витрати, амортизацію тощо. Отже доволі високою є імовірність зменшення вартості майна станом на дату звернення з вимогою про його повернення, порівняно з його вартістю станом на дату відчуження, особливо якщо при цьому відрахувати розумну плату за використання майна, тому повернення коштів попереднім власником на користь держави фактично стає неможливим.

Відповідно до приписів ч. 1 ст. 3 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» військовим командуванням, якому згідно з цим законом надається право разом з органами виконавчої влади, військовими адміністраціями, Радою міністрів Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати заходи правового режиму воєнного стану, є: Головнокомандувач ЗСУ, Командувач об'єднаних сил ЗСУ, командувачі видів та окремих родів військ (сил) ЗСУ, командувачі (начальники) органів військового управління, командири з'єднань, військових частин ЗСУ та інших утворених відповідно до законів України військових формувань [109].

Отже, примусове припинення права власності в умовах правового режиму воєнного стану є винятковим, але об'єктивно необхідним правовим інструментом забезпечення обороноздатності держави, який водночас становить одну з форм легітимного втручання у право приватної власності та потребує підвищених гарантій дотримання принципу пропорційності. Розширення повноважень РНБО щодо прийняття рішень про реквізицію рухомого майна в умовах воєнного стану посилює централізацію управлінських рішень, однак потребує запровадження додаткових процесуальних

запобіжників захисту права власності. Вважаємо, що у положення Закону № 4765-VI необхідно внести зміни щодо права оскарження рішення про примусове відчуження або вилучення майна, а також права оскарження оцінки майна до моменту його передачі. Окрім того, потребує більшої регламентації ст. 12 Закону № 4765-VI щодо визначення процедури повернення майна, яка визначення процесуального порядку розгляду таких справи. Доцільним буде передбачити процедури позасудового повернення майна, якщо відвідний державний орган не заперечує проти повернення майна, а попередній власник згоден повернути у свою власність майна шляхом оформлення акту прийому-передачі майна.

2.3. Примусове вилучення об'єктів права власності Російської Федерації та конфіскації активів підсанкційних осіб

В умовах повномасштабної війни актуальним залишається питання вжиття заходів, які будуть спрямовані на відшкодування збитків, завданих нашої Державі та громадянам. Регулювання законодавчого механізму примусового вилучення закріплене в Законі України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів», який був прийнятий Верховною Радою 03 березня 2022 р. за № 2116-IX (далі – Закон № 2116) [107]. Його дія поширюється на резидентів, тобто юридичних осіб (їх філії, представництва), що здійснюють свою діяльність відповідно до законодавства України на території України, засновником (учасником, акціонером) або бенефіціаром яких прямо або опосередковано в тій чи іншій формі є Російська Федерація.

Необхідно відзначити, що Верховна Рада України 01 квітня 2022 р. прийняла проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» щодо уточнення окремих положень» № 7169, яким пропонується розширити поняття резидентів на фізичних осіб – громадян РФ, а також осіб, які не є громадянами РФ, але мають найбільш тісний

зв'язок з РФ, зокрема, мають місце проживання або займаються основною діяльністю. До резидентів за рішенням РНБО або суду можуть прирівнюватися фізичні чи юридичні особи (незалежно від громадянства, місця проживання, місцезнаходження, здійснення основної діяльності тощо), які публічно заперечують чи підтримують здійснення збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації, та які не зупинили чи не припинили здійснення своєї економічної (зокрема господарської) діяльності на території РФ в період дії воєнного стану в Україні [276]. Однак вищевказаний законопроект до теперішнього часу не підписаний Президентом, а тому у коло резидентів не входять громадяни РФ та громадяни України.

Закон № 2116-IX впроваджує новий термін «примусове вилучення», який відрізняється від «примусового відчуження майна» (тобто позбавлення права власності) та «вилучення майна» (а саме позбавлення права господарського відання та оперативного управління). В юридичній літературі зустрічається вживання терміну «примусове вилучення»: так, Р. В. Крупник щодо вилучення земельних ділянок вважає «логічним використовувати термін «примусове вилучення», при цьому «примус» є кваліфікаційною ознакою відносин, пов'язаних із вилученням земельної ділянки». Данна думка автора ґрунтується на тому, що у законодавстві термін вилучення може бути застосований як за згодою власника, а також без його згоди. В якості прикладу автор наводить положення ч. 2 ст. 149 ЗК України, де дослівно вказано, що «вилучення земельних ділянок провадиться за згодою землекористувачів...». Натомість примусове припинення права власності відбувається поза волею власника і в абсолютній більшості випадків на підставі рішення суду. Автор також вважає, що підстав припинення права власності та права користування земельною ділянкою, які об'єднуються терміном «примусове вилучення земельної ділянки», можна віднести такі: 1) звернення стягнення на земельну ділянку за зобов'язаннями її власника; 2) примусове відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності; 3) конфіскація земельної ділянки; 4) реквізиція земельної ділянки; 5) примусове відчуження земельної ділянки від іноземних

осіб та осіб без громадянства, котрі не можуть мати її у власності; 6) примусове вилучення земельної ділянки з користування для суспільних потреб; 7) примусове припинення права користування у зв'язку з використанням земельної ділянки способами, які суперечать екологічним вимогам та вимогам охорони культурної спадщини; 8) примусове припинення права користування у зв'язку з використанням земельної ділянки не за цільовим призначенням; 9) примусове припинення права користування земельної ділянки у зв'язку зі систематичною несплатою земельного податку чи орендної плати» [159, с. 38-39].

Отже, вважаємо можливим погодитися з Р. В. Крупником, що за характером вольового аспекту вищевказані підстави припинення права користування та права власності об'єднує те, що вони відбуваються поза волею власника. В той же час, правові наслідки вищевказаних підстав відрізняються, оскільки конфіскація земельної ділянки не передбачає виплату власнику (користувачу) будь-якої компенсації, а у випадку застосування реквізиції або примусового відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності, надається грошова компенсація [159]. Окрім того, якщо проаналізувати чинне законодавство, то можливо дійти висновку, що фактично відмінність «примусового вилучення» від «примусового відчуження» полягає в тому, що у випадку вилучення власнику активів не сплачується жодних компенсацій.

Повертаючись до змісту Закону № 2116-IX, необхідно підкреслити, що ч. 5 ст. 41 Конституції України передбачає, що «примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості» [145]. Термін вилучення застосовується до комунального та державного майна, тобто майна, яке перебуває на праві господарського відання та оперативного управління, тобто яке не було придбано фактичним володільцем. Фактично чинне законодавство України виходить з презумпції, що лише державне майно може бути вилучене без компенсації, у той час як відчуження майна приватної або комунальної форми власності допускається лише за наявності публічного

інтересу, в умовах воєнного стану, та за умови обов'язкового повного відшкодування. Отже особа може бути позбавлена права власності лише в інтересах суспільства, на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права, а при вирішенні питання про можливість позбавлення особи власності має бути дотримано справедливої рівноваги між інтересами суспільства та правами власника.

Позбавлення права приватної власності в інтересах держави та суспільства без отримання компенсації можливо лише шляхом конфіскації. Відповідно до ч. 5 ст. 41 Конституції України конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом. [145]. Відповідно до ст. 59 Кримінального кодексу України, конфіскацією є «покарання у виді конфіскації майна полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого» [158]. В той же час, згідно ч. 1. ст. 3 Закону № 2116-IX, рішення про примусове вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів приймається Радою національної безпеки і оборони України та вводиться в дію указом Президента України. Об'єкти права власності країни-агресора та її резидентів, реєстрація права власності на які не вимагається відповідно до закону, переходять у власність держави з дня введення в дію указом Президента України рішення РНБО про примусове вилучення із подальшим продажем у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. Кошти, отримані від такого продажу, зараховуються до Державного бюджету України та спрямовуються до фонду ліквідації наслідків збройної агресії. Отже «примусове вилучення», яке запроваджено Законом № 2116-IX та застосовується до майна, що належить на праві приватної власності, за своїми правовими наслідками прирівнюється до конфіскації, оскільки застосовується без виплати будь-якої компенсації за вилучене майно.

В силу ст. 19 Конституції України органи державної влади та місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах

повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [145]. Однак зі змісту Закону № 2116-IX РНБО були надані повноваження щодо прийняття рішення про конфіскацію та відчуження майна, але це суперечить вимогам ч. 5 ст. 41 Конституції України, оскільки це є безумовними повноваженнями саме суду. Окрім того, якщо прийняти до уваги положення проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» щодо уточнення окремих положень» № 7169, то такі заходи зможуть бути застосовані до особи незалежно від громадянства.

Основний принципом застосування будь-якого покарання, у тому числі і застосування конфіскації є встановлення вини особи у вчиненні відповідного проступку (злочину). Так згідно ст. 62 Конституції України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду [145]. В Законі № 2116-IX взагалі не передбачено необхідності ухвалення судового рішення для здійснення «примусового вилучення», а також можливості оскарження відповідного рішення РНБО в судовому порядку. Враховуючи викладене, виникає питання, яким чином РНБО буде встановлювати вину у вчиненні діяння, за яке передбачається «примусове вилучення майна». Застосувати лише варіант приналежності майна іноземному громадянину тільки за його походженням, можливо не буде відповідати принципу індивідуальної відповідальності. В той же час, застосувати такий захід до державних установ країни-агресора є доцільним.

Окрім того, є слушною думка Є. І. Бондаренко, М. В. Ярошенко, які вважають «суперечливим, з точки зору правозастосування, закріплення невиключного, широкого переліку цих «активів», які можуть бути примусово вилучені. Застосовуючи саме таке формулювання, законодавець надає органу, уповноваженому приймати рішення щодо примусового відчуження широкий обсяг повноважень без наявного механізму недопущення зловживання, що ставить під питання доцільність. Так, у законі не передбачено контролюючого

чи наглядового органу, уповноваженого діяти в цій сфері; відсутні алгоритми аналізу структури власності юридичної особи, або зв'язку фізичних осіб для встановлення ознаки афілійованої з Російською Федерацією та/або її резидентами» [357, с. 160]. Як вірно зазначає С. В. Захаров, «незважаючи на наявні механізми вилучення активів та окремі спроби їх нормативного закріплення, чинна законодавча база України залишається фрагментарною. Відсутність єдиного підходу до кваліфікації таких активів як джерела публічних доходів, а також нечіткість процедур їх обліку та використання створюють серйозні виклики для правозастосовної практики [115, с. 15].

Отже Закон № 2116-IX потребує подальшого доопрацювання. Зокрема, існує необхідність внесення змін як до нього, так і до низки нормативних актів, які визначили б обов'язкову наявність судового рішення про примусове вилучення майна. Окрім того, вважається вірним шлях Європейського Союзу, який підійшов до вирішення питання шляхом «замороження» активів російських олігархів. Так, Європейська комісія пропонує додати порушення обмежувальних заходів ЄС до переліку злочинів ЄС та нові посилені правила щодо повернення та конфіскації активів, що також сприятиме впровадженню обмежувальних заходів ЄС. Поки триває російська агресія проти України, вкрай важливо, щоб обмежувальні заходи ЄС були повністю впроваджені [41]. Використовуючи саме механізм «замороження» активів, шляхом прийняття відповідного рішення органами державної влади є більш прийнятним, оскільки у даному випадку не будуть порушуватись існуючі гарантії мирного володіння майном. Застосування даного способу «замороження» активів, не забороняє тимчасово використовувати активи, наприклад, з метою отримання дивідендів, плати за оренду майна тощо.

Відсутність дієвих механізмів притягнення до відповідальності держави-агресора, таких як Росія, та недоліки в системі міжнародного контролю вказують на необхідність оновлення правової бази [57, с. 838, 841]. Обставини воєнного стану та загроза національній безпеці України зумовили необхідність запровадження на законодавчому рівні санкційного механізму конфіскації

активів держави-агресора та осіб, чия діяльність становить загрозу національній безпеці, суверенітету й територіальній цілісності країни або сприяє терористичній діяльності. Фактично, Україна визнає, що загальнолюдські цінності вищі за класові, а визнані норми міжнародного права вищі за внутрішньодержавні. Однак у сучасних умовах Україна не може виконати ці зобов'язання в повному обсязі. Тому вона змушена фіксувати порушення, закріплювати їх та передавати міжнародним організаціям для захисту прав людини. Водночас захист прав і свобод людини не скасовує необхідності вдосконалення систем та механізмів реалізації цих прав і свобод [19, с. 102], зокрема і щодо відшкодування завданих збитків за рахунок конфіскації активів.

«Санкція» – це широкий термін, який використовується для позначення офіційних обмежувальних заходів, що застосовуються національним або міжнародним органом до певної країни або країн, груп, організацій або осіб з метою впливу на їхню політику чи поведінку» [352, с. 363]. Результатом законотворчої діяльності став Закон України «Про санкції» від 14 серпня 2014 р. № 1644-VII [113]. Санкції у вигляді примусового вилучення майна (повної конфіскації активів) є формою спеціальної підстави припинення права власності, яка передбачає позбавлення особи її майна без компенсації на підставі рішення суду.

Вибірковий логіко-правовий аналіз вітчизняних та зарубіжних документів періоду від початку збройної агресії Російської Федерації до сьогодні показав, що причиною такого підходу з боку легітимізації правових обмежень на придбання, користування та розпорядження (у широкому сенсі цього поняття) об'єктами права власності контрольованими суб'єктами більшості країн демократичного світу було забезпечення можливої компенсації матеріальних збитків та моральної шкоди, завданих Україні та її громадянам воєнними діями за рахунок країни-агресора. Йдеться про об'єкти права власності за участю російських власників як на території України, так і в інших демократичних країнах [9, с. 176].

Закон України «Про санкції» не встановлює виключного переліку санкцій, дозволяючи й інші санкції, що відповідають принципам їх застосування, встановленим цим Законом. Однак серед основних видів санкції, що безпосередньо пов'язані із реалізацією правомочностей власника, можна виділити блокування чи стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі, а також активів, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними.

Особливостями стягнення активів в дохід держави за даним законом є:

1) стягнення активів має винятковий характер і є різновидом цивільної конфіскації, оскільки особа позбавляється всього майна або його частини без права його повернення та отримання компенсації його вартості;

2) об'єктом є як активи, що належать не тільки підсанкційній особі, а й іншим суб'єктам, щодо яких підсанкційна особа може прямо чи опосередковано вчиняти дії, тотожні здійсненню права розпорядження ними;

3) суб'єктами, щодо яких застосовується стягнення, є іноземні фізичні та юридичні особи, особи під їх контролем, які сприяють країні-агресору або терористичній діяльності, у тому числі резиденти;

4) наявність спеціальних підстав стягнення активів, встановлених законом. Крім цього, передумовою конфіскації активів є попереднє накладення на активи санкції у вигляді їх блокування та можливість застосування лише в період дії правового режиму воєнного стану;

5) є персональними санкціями – спрямовані на майнові (економічні) права та інтереси підсанкційних осіб, а не на особу порушника [141, с. 37];

6) здійснення провадження в порядку адміністративного судочинства, яким передбачена особлива процесуальна форма спрощеного позовного провадження (наявність позивача та відповідача з особливим статусом, порядок повідомлення відповідачів та інших учасників про відкриття та розгляд справи, а також направлення і вручення судового рішення, строки звернення до суду, розгляду та апеляційного оскарження рішення);

7) позивачем у цих справах є виключно Міністерство юстиції України, оскільки саме цей центральний орган виконавчої влади забезпечує реалізацію державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких застосовано санкції, у тому числі вжиття заходів щодо виявлення та розшуку активів фізичних та юридичних осіб, зазначених у відповідних рішеннях Ради національної безпеки і оборони України;

8) судом першої інстанції є Вищий антикорупційний суд, перегляд судового рішення здійснює Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду як суд апеляційної інстанції [88, с. 127].

Т. І. Горбачевська, Ю. Г. Барабаш, О. О. Уварова зазначають, що «судова практика щодо застосування стягнення санкційних активів в дохід держави характеризується такими аспектами: є надзвичайним заходом, зумовленим невідкладністю обставин та необхідністю досягнення цілей у правових рамках воєнного стану; застосовується виключно протягом періоду дії правового режиму воєнного стану; може бути застосоване за умови, що санкція, така як заморожування активів, вже була застосована до відповідної фізичної або юридичної особи; не є формою кримінальної відповідальності та не вимагає встановлення ознак кримінального правопорушення; є реакцією держави на дії, що становлять загрозу основоположним принципам, на яких вона базується»; визначення значної шкоди національній безпеці, суверенітету чи територіальній цілісності України, а також рівня сприяння здійсненню таких дій (включаючи інформаційну підтримку), передбачає оціночні рішення суду; під час розгляду таких справ використовується стандарт доказування «перевага доказів» або так званий «баланс ймовірностей» [40, с. 198-199]. І хоча І. В. Коцюбко робить висновок про «доцільність законодавчого унормування можливості застосування санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб не лише на період дії правового режиму воєнного стану та закріплення такого виду стягнення, як однієї із підстав припинення права власності» [156, с. 155-156], закріплення такого механізму як ординарної підстави припинення права власності призвело б до системної деформації

інституту права власності, порушення балансу між приватними і публічними інтересами, а також створення передумов для непропорційного та потенційно свавільного втручання держави у сферу приватної власності, обґрунтовуючи позбавлення власності потенційною збройною агресією У зв'язку з цим санкційна конфіскація має застосовуватися виключно як спеціальний інструмент, обмежений умовами воєнного стану, та не підлягає інтеграції до загальної системи підстав припинення права власності.

У Рішенні Вищого антикорупційного суду від 20 березня 2023 р. у справі № 991/1914/23 сформульовано низку підходів щодо такого санкційного інструменту позбавлення права власності:

1) з урахуванням визначення поняття «майно», наведеного в ст. 190 ЦК України, як окремої речі, сукупності речей, а також майнових прав та обов'язків, вбачається, що поняття «активи» за своїм змістом є більш широким та повністю включає в себе поняття «майно», але не обмежується ним. Отже, на правовідносини, які виникають внаслідок застосування Закону України «Про санкції», розповсюджуються стандарти захисту, закріплені у ст. 1 Першого протоколу до Конвенції. У рішенні суду звертається увага на концептуалізацію Європейським судом з прав людини виняткових обставин, розроблену у справах, коли відсутність або часткова компенсація не вважатимуться такими, що суперечать ст. 1 Першого протоколу. П. Стейскал та М. Фейкс стверджують, що ця концептуальна основа потенційно може слугувати правовою конструкцією для розробки конфіскаційного законодавства та подальших заходів, залежно від сфери застосування та інших умов, що регулюють ці заходи [39];

2) пропорційність втручання є оціночною категорією та завжди встановлюється у світлі конкретних обставин. Беручи до уваги небачені за своєю жорстокістю наслідки збройної агресії РФ, яка створює пряму загрозу існуванню України як суверенної держави та відверто ігнорує резолюції Генеральної Асамблеї ООН, а також з огляду на політико-економічний характер санкції у виді стягнення активів у дохід держави, яка може бути застосована

лише під час воєнного стану та щодо тих осіб, які підтримують (сприяють, виправдовують, фінансують) дії держави-агресора, такий вид та обсяг втручання держави у право мирного володіння ними майном є співмірним та пропорційним до легітимної мети такого втручання. Таким чином. Відзначається, що до повномасштабного вторгнення в Україну у діях ЄС щодо застосування санкцій превалював гуманітарний аспект, тобто уникнення негативних наслідків запроваджених санкцій для ширшого населення. Однак безпрецедентний характер агресії у поєднанні з тим, як дискурсивно сформульовані їхні цілі, свідчать про те, що санкції ЄС прагнуть стати дедалі всеохоплюючими та каральними, щоб бути належною відповіддю на геополітичну загрозу Росії в Європі та світі. Хоча ЄС все ще приділяє значну увагу включенню гуманітарних винятків до своїх економічних та фінансових санкцій проти РФ та контрольованих Росією територій України, гуманітарні міркування більше не є головним у рішенні щодо накладення санкцій [22];

3) виходячи з переліку дій, які наведені в Законі України «Про санкції» та за вчинення яких передбачена можливість стягнення активів певної особи в дохід держави, цим Законом не було запроваджено жодного нового діяння, а лише деталізовано перелік діянь, які за своїм змістом та направленістю підтримують акт агресії, та на момент початку збройної агресії РФ проти України вже був заборонений на рівні міжнародного та національного законодавства всіх країн-учасниць ООН. За таких обставин допустимою є ретроактивна дія положень Закону України «Про санкції», які набрали чинності 24 травня 2022 р., тому санкція у виді стягнення активів у дохід держави може бути застосована до особи, яка вчинила або розпочала вчинення діяння до 24 травня 2022 р.;

4) застосування санкцій не є формою юридичної відповідальності фізичних та юридичних осіб за акт збройної агресії, що виключає наявність першого пункту з «критеріїв Енгеля», а процедура застосування санкції у виді стягнення активів у дохід держави в умовах воєнного стану не сягає рівня кримінального обвинувачення, а тому не вимагає забезпечення відповідачеві за

адміністративним позовом таких гарантій, які передбачені для реалізації «класичного» права на захист у кримінальному провадженні. Крім цього оскільки санкція у виді стягнення активів у дохід держави носить не карний характер, а політикоекономічний, враховуючи правову сутність санкції, як спеціального заходу правового захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, протидії терористичній діяльності, а також запобігання порушенню, відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави застосування одного виду санкції не може виключати можливість застосування в подальшому ідентичної чи іншої санкції відносно тієї ж особи та щодо іншого належного їй майна [212; 247].

Однак у практиці судових органів України коло суб'єктів, до яких застосовні санкції, було розширено: Велика Палата Верховного Суду в постановках від 06 липня 2023 р. у справі № 990/635/21, від 27 липня 2024 р. у справі № 990/432/21, від 06 березня 2025 р. у справі № 990/36/23 підтвердила, що «визначальним для застосування санкцій є саме певна діяльність, а не перелік суб'єктів, зазначених у ч. 2 ст. 1 Закону України «Про санкції». Тобто основним критерієм визначення підсанкційної особи є діяльність, зазначена в ч. 1 ст. 3 вказаного Закону, а не його приналежність до громадянства України. На переконання Великої Палати Верховного Суду, характер діяльності конкретної особи (фізичної чи юридичної), яка може кваліфікуватися як реальний чи потенційний ризик для загальної безпекової ситуації в країні, превалює над ознакою суб'єктності (резидент чи нерезидент) такої особи [218; 220].

Держави-члени ЄС, як і Україна, шукають шляхи підвищення ефективності санкційного механізму, що проявляється не тільки, як було зазначено вище, зменшенні ролі гуманітарного фактору при застосуванні санкцій, а й пошуку оптимальної процесуальної форми, основа якої також вбачається у цивільній конфіскації без винесення обвинувального вироку та без попереднього засудження власника активів за злочин. Як зазначається, у

поєднанні з належними гарантіями прав людини та верховенства права цивільна конфіскація може бути корисним інструментом [31]. Крім цього, постає питання уніфікації законодавства у спільному європейському правовому просторі, адже санкціоновані дії часто вчиняються у транскордонному вимірі, що вимагає спільного та стандартизованого реагування на рівні ЄС. В іншому випадку це може призвести до пошуку найвигіднішої для підсанкційних осіб системи правосуддя та певної форми безкарності, оскільки вони можуть вирішити здійснювати свою діяльність у тих державах, які передбачають менш суворі покарання за порушення [126, с. 64-67].

2.4. Націоналізація як підстава припинення права власності в умовах воєнного стану

Націоналізація майна є однією із підстав припинення права власності, при цьому механізм націоналізації в умовах розвитку демократичного суспільства потребує застосуванню лише в інтересах суспільства та лише у виключних випадках. Так, у Резолюції по Постійному суверенітету держав над природними багатствами, що була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1962 році встановлюється: «Націоналізація, експропріація або реквізиція повинні бути викликані необхідністю комунального обслуговування, цілями безпеки або зроблені в національних інтересах, які визнані такими, що превалюють над індивідуальними або приватними інтересами, як місцевими, так і іноземними ... Власнику повинна бути виплачена ... компенсація згідно з чинним законодавством держави, що застосувала подібні заходи в силу свого суверенітету і відповідно до міжнародного права» [280]. Націоналізація як системне явище була характерна для повоєнних або інших кризових періодів (відновлення незалежності у пострадянських країнах).

В сучасному суспільстві відсутнє належне розуміння поняття націоналізації, оскільки за часів існування Радянського Союзу, націоналізація використовувалась як безоплатне вилучення майна з приватної власності до державної. Так, в радянській Україні безоплатна націоналізація була здійснена у

1917-1920 рр. та стосувалася землі, нерухомого майна, банків, промислових підприємств, транспорту тощо. Розглядаючи досвід Румунії Е. Вереш виділив ознаки націоналізації в соціалістичних країнах Центральної та Східної Європи: 1) правові акти, що запроваджують націоналізацію, зазвичай вказували лише загальні категорії майна та вимагали детальних адміністративних рішень, проти яких, однак, не було жодних засобів правового захисту; 2) об'єктом націоналізації було майно, що становить засоби виробництва згідно з марксистською термінологією; 3) наслідком націоналізації була постійна передача майна від громадян державі; 4) вигодонабувачем націоналізації, згідно з марксистською теорією, був народ і фактично держава (а не якась державна компанія чи інша організація); 5) метою націоналізації є досягнення бажаного економічного порядку, вільного від експлуатації робітничого класу; 6) не було передбачено умови щодо компенсації [44, с. 249-252]. Дослідник робить висновок, що з точки зору правової теорії, націоналізація у Східній Європі була унікальним, самобутнім інститутом, подібним лише до націоналізації, що відбулася в Радянському Союзі. Після падіння диктатури відбулося часткове відновлення попереднього стану (реприватизація), і новий процес, також характерний для постсоціалізму: приватизація. Реприватизація як реститутивний захід мала обмежену силу, оскільки вона була задумана як акт відновлення, повернення до справедливого порядку, заснованого на індивідуальній власності, який дозволив би більш ефективну економічну діяльність [44, с. 267].

Легальне визначення націоналізації у законодавстві України відсутнє, але окремі випадки застосування в Україні процедур, подібних на націоналізацію, мали місце. Натомість міжнародне законодавство щодо вилучення права приватної власності вживає терміни «націоналізація», «експропріація» та «реквізиція». Єдності розуміння вживаних термінів серед науковців також немає. Так, Р. Огуст розділяє «націоналізацію і експропріацію за критерієм наявності або відсутності компенсації: при сплаті компенсації мова йде про націоналізацію, а при її відсутності – про експропріацію» [1, с. 263].

А. В. Коструба вважає, що «поняття конфіскації, націоналізації та реквізиції, а також поняття експропріації співвідносяться між собою як окреме до загального. Проявом експропріації майна є конфіскація, реквізиція або націоналізація залежно від організаційної форми їх реалізації» [153]. Як вказує Н. Б. Москалюк, «відмінність між поняттям «націоналізація» та поняттям «реквізиція» полягає в тому, що при націоналізації не вимагається наявності надзвичайних обставин, а неминуча тільки суспільна необхідність, також при націоналізації відсутній режим повернення попередньому власнику майна. Поряд із цим, наступна приватизація націоналізованого допускається тільки за умови її економічної доцільності» [182, с. 109].

А. В. Коструба вважає, що, «як правове явище, як націоналізацію слід розглядати у вузькому сенсі як акт правозастосування і широкому – як сукупність юридичних фактів, спрямованих на настання певного наслідку у вигляді припинення права власності (фактичний склад). У вузькому розумінні націоналізація – це акт правотворення держави, яким встановлюється власність держави на майно іншого суб'єкта цивільного права. Тобто акт про націоналізацію майна – це юридичний факт (дія), з яким пов'язане настання наслідку в формі припинення речового права на майно у його власника. Націоналізація в широкому розумінні являє собою сукупність дій суб'єктів правореалізації, завдяки яким забезпечується перехід права власності від однієї особи до держави. Широке розуміння націоналізації передбачає наявність певних етапів і процедур, за допомогою яких досягається правовий наслідок у вигляді виникнення права власності держави на майно, яке належить іншому суб'єкту» [153, с. 229-230]. В. В. Поєдинок розуміє націоналізацію як «широкомасштабне вилучення приватної власності в усіх секторах економіки або в межах певних секторів чи галузей, що звичайно мотивується політичними міркуваннями» [204, с. 110]. В. В. Барановицький пояснює «націоналізацію як механізм прямого втручання держави у процеси перерозподілу власності з метою досягнення легітимності останньої: «націоналізація» - перехід об'єкта приватної власності у державну власність» [50, с. 104].

Отже, застосування націоналізації у сучасній демократичній державі передбачає надання компенсації колишньому власнику, тобто аналогічного реквізиції механізму, проте при націоналізації не вимагається наявності надзвичайних обставин, достатньою умовою є суспільна необхідність. В той же час, у юридичній практиці [349] та ЗМІ нерідко застосовують саме термін «націоналізація» [56], особливо щодо майна, що належить Російській Федерації. Однак, якщо згадати положення Закону України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» № 2116-IX від 03 березня 2022 р., у ньому відсутній термін «націоналізація», а замість нього є термін «примусове вилучення» [107].

Окрім того, не потрібно застосувати термін «націоналізація» до застосування санкцій, тобто стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі, а також активів, щодо яких така особа може прямо чи опосередковано (через інших фізичних або юридичних осіб) вчиняти дії, тотожні за змістом здійсненню права розпорядження ними [113].

Ще однією суттєвою відмінністю між «націоналізацією» та застосуванням такої санкції як «стягнення в дохід держави активів», є те, що підставою для застосування вищевказаної санкції є судові рішення, яке ухвалює Вищий антикорупційний суд, що передбачено ч. 2 ст. 5-1 Закону України «Про санкції», а рішення про націоналізацію може приймати орган державної влади.

Прикладом сучасної «націоналізації» є Постанова КМУ від 18 грудня 2016 р. № 961 «Деякі питання забезпечення стабільності фінансової системи», відповідно до якої держава в особі Міністерства фінансів придбаває акції ПАТ КБ «ПРИВАТБАНК» у повному обсязі за одну гривню [251]. З тексту постанови убачається, що КМУ керувався ст. 41-1 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» № 4452-VI від 23 лютого 2012 р. в редакції Закону від 12 серпня 2015 р., тобто яка була чинною станом на дату прийняття Постанови. Норма вищевказаної статті передбачала право участі держави у виведенні неплатоспроможного банку з ринку у спосіб, визначений п. 4 або 5 ч.

2 ст. 39 цього Закону, за рішенням КМУ за пропозицією Національного банку України [114].

Необхідно також згадати Постанову КМУ від 21 липня 2023 р. № 739 «Про участь держави у виведенні системно важливого банку з ринку», відповідно до якої Держава в особі Міністерства фінансів придбаває у Фонду гарантування вкладів фізичних осіб акції АТ «СЕНС БАНК» у повному обсязі за одну гривню [257]. Приймаючи вищевказане рішення КМУ посилався на п. 23 розділу Х «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», № 4452-VI від 23 лютого 2012 р., яким передбачено, що «протягом дії в Україні воєнного стану виведення з ринку системно важливого банку за участю держави здійснюється у спосіб, визначений п. 5 ч. 2 ст. 39 цього Закону, з урахуванням особливостей, установлених цим пунктом. Держава в особі Міністерства фінансів України має право брати участь у виведенні з ринку системно важливого банку, щодо якого Національним банком України прийнято рішення про віднесення до категорії неплатоспроможних або про виведення з ринку системно важливого банку з підстав, визначених Законом України «Про банки і банківську діяльність», що настали під час здійсненої РФ збройної агресії проти України [114].

Отже можливо дійти висновку, що особливо в умовах воєнного стану потребує прийняття спеціального закону, що регламентує застосування «націоналізації» в Україні. На даний час у Верховній Раді України зареєстровано вісім законопроектів, що пов'язані з регламентацією «націоналізації». З вищевказаних актів можливо виділити № 4505а від 14 серпня 2014 р. «Проект Закону про націоналізацію», № 4505а-1 від 20 серпня 2014 р. Проект «Закону про націоналізацію», № 4832 від 08 травня 2014 р. «Проект Закону про проведення націоналізації майна в Україні в особливий період» [281].

Відсутність належного законодавчого регулювання процесу «націоналізації» може призвести до надмірного втручання держави у мирне володіння власністю, що порушенням принципів ст. 1 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. ЄСПЛ у своїй

практиці виробив певні критерії якості закону. До них можна віднести: точність формулювання нормативно-правових актів; наявність чітких правил і гарантій у законодавстві конкретної держави; дієвість цих гарантій на практиці; відсутність неоднозначного тлумачення закону [334, с. 33]. Однак наявні законодавчі норми не у повному обсязі регулюють процес «націоналізації», особливо щодо можливості проведення незалежності оцінки майна, питання її оскарження в судовому порядку, надання справедливої компенсації за майно, що підлягає «націоналізації», а також відшкодування збитків, які нею викликані.

Від націоналізації майна, як слушно зазначає Д. В. Кушнерук, слід відрізнити таке поняття як «реприватизація» майна, що також відсутнє у чинному законодавстві: «поняття «реприватизація» та «націоналізація» відсутні й у ЦК України, і в спеціальному законодавстві з питань приватизації. Чинне законодавство України й сьогодні передбачає можливість і порядок повернення приватизованого майна державі, не називаючи цей процес «реприватизацією» [164, с. 33]. Вказане може бути пояснене прагненням законодавця врегульовувати такі процеси через вже відомі цивільно-правові механізми (розірвання договору, визнання правочину недійсним), а так звана «реприватизація» за чинним законодавством не є самостійним способом припинення права приватної власності, а становить наслідок цивільно-правової відповідальності сторони договору приватизації, що матиме результатом повернення майна у державну власність. Правовою підставою реприватизації на даний час є положення ч. 9 ст. 26 Закону України «Про приватизацію державного і комунального майна», 18 січня 2018 р. № 2269-VIII, за якою на вимогу однієї із сторін договір купівлі-продажу може бути розірвано, у тому числі за рішенням суду, в разі невиконання іншою стороною зобов'язань, передбачених договором купівлі-продажу, у визначені строки або визнано недійсним за рішенням суду [110]. Однак на період дії правового режиму воєнного стану строк позовної давності для звернення з позовом про визнання недійсним договору купівлі-продажу об'єкта приватизації, укладеного у період

дії правового режиму воєнного стану, становить три місяці з дня його укладення (п. 7-4 Прикінцевих та перехідних положень зазначеного закону).

Якщо під приватизацією державного майна вважати «соціально значущий процес, під час якого державні активи переходять у приватну власність, вирішуються питання щодо переважної участі членів колективного праці в їх придбанні, а також їх соціального захисту» [2, с. 300], із наведеного твердження логічно випливає висновок про різну правову природу націоналізації та реприватизації, де «націоналізація» є публічно-правовим примусовим припиненням права власності, зумовленим рішенням держави з мотивів публічного інтересу, а «реприватизація» є проявом цивільно-правових механізмів, заснованих на судовому контролі. Запровадження скороченого строку позовної давності на період дії воєнного стану свідчить про зміщення балансу між стабільністю майнових відносин і публічним інтересом, через що держава в умовах війни підвищує інтенсивність контролю за приватизаційними процесами, особливо тими, що відбуваються у кризових умовах.

Розділ 3. ОСОБЛИВОСТІ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ СПРАВ ЩОДО ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

3.1. Проблеми визначення юрисдикції у справах про припинення права власності в умовах воєнного стану

Цивільно-правові засоби захисту права власності поділяються на легітимовані (здійснюються судом та іншими державними органами на підставі приписів законодавства) та самоврядні (здійснюються власниками без звернення до суду та інших державних органів – самозахист; захист на підставі норм, встановлених договором тощо) [307, с. 175]. Однак у правовідносинах, що є предметом дослідження саме судовий захист є виключною формою захисту прав та законних інтересів власника.

Відповідно до сформованої судової практики, розмежування судової юрисдикції здійснюється на підставі сукупності критеріїв, визначених законом, а саме: суб'єктного складу спірних правовідносин, предмета спору та характеру спірних матеріальних правовідносин. Окремим критерієм також може виступати пряма законодавча вказівка на вид судочинства, у межах якого підлягає розгляду певна категорія справ. Визначаючи предметну юрисдикцію, суди мають виходити з сутності права та/або інтересу, за захистом якого звернулася особа, змісту заявлених вимог, характеру спірних правовідносин, а також юридичної природи й фактичних обставин конкретної справи [227]. Водночас, проблематика визначення належної судової юрисдикції у справах про припинення права власності в умовах воєнного стану набуває не лише практичного, але й самостійного теоретичного значення, що зумовлено трансформацією під час воєнного стану традиційних підходів до співвідношення приватноправового та публічно-правового регулювання. У зв'язку з цим пропонується виходити з принципу функціонального визначення юрисдикції: належна юрисдикція визначається за характером спірного владного втручання та

способом захисту, обраним позивачем залежно від підстави припинення права власності.

Як зазначалося, викуп земельної ділянки для суспільних потреб не є примусовим, а прийняття рішення органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування про викуп не зобов'язує власника відповідної земельної ділянки передати її у власність на тих чи інших умовах державі чи територіальній громаді. Окрім того, сам факт прийняття відповідного рішення не може свідчити про порушення прав власника та не потребує оскарження в судовому порядку. Так, у постанові Верховного Суду від 05 жовтня 2021 р. у справі № 480/159/20 зазначено, що «рішення органу місцевого самоврядування про вилучення земельної ділянки з мотиву суспільних потреб не підлягає оскарженню землекористувачем в суді, оскільки таке рішення не спричиняє настання правових наслідків для такої особи, якщо вона заперечує проти такого вилучення, а отже, і не може порушувати її прав. Правомірність такого рішення оцінюється адміністративним судом під час розгляду справи за позовом органу місцевого самоврядування про вилучення земельної ділянки» [225]. Такий позов має бути пред'явлено в порядку адміністративного судочинства протягом трьох місяців з дня неотримання згоди власника земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, з викупом цих об'єктів для суспільних потреб [240].

Отже тільки у разі незгоди власника добровільно відчужити земельну ділянку на користь держави чи територіальної громади уповноважений орган може ініціювати процедуру примусового відчуження шляхом звернення до адміністративного суду з відповідним позовом. Так, згідно ч. 1 ст. 267 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) «право звернутися з адміністративним позовом про примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, з мотивів суспільної необхідності мають органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, які відповідно до закону можуть викуповувати ці об'єкти для суспільних потреб» [138]. Крім наявності підстав для примусового відчуження

суд може встановити і розмір викупної ціни, порядок її виплати, а також перелік та порядок надання майна замість відчуженого. Одночасно із задоволенням позовних вимог щодо примусового відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, з мотивів суспільної необхідності суд може задовольнити вимоги щодо знесення житлового будинку, інших будівель, споруд, багаторічних насаджень, розміщених на земельній ділянці, що підлягають примусовому відчуженню.

В абсолютній більшості спори вказаної категорії розглядають суди адміністративної юрисдикції, адже особливість полягає в тому, що суд у цій категорії справ поєднує функції контролю законності відчуження та встановлення негативних цивільно-правових наслідків для власника. В якості прикладу застосування предметної юрисдикції розгляду справ цієї категорії можна навести постанову Верховного Суду від 26 серпня 2021 р. у справі № 480/4146/20, якою зазначено, «що чинним законодавством передбачено й розмежовано (за підставами та порядком) процедури вилучення і примусового відчуження земельних ділянок. При цьому земельні ділянки, надані в постійне користування із земель державної та комунальної власності, можуть вилучатись як для суспільних, так і для інших потреб. Вилучення земельних ділянок здійснюється за письмовою згодою землекористувачів, а в разі незгоди землекористувачів – у судовому порядку». Верховний Суд виходив з того, що відповідно до п. 6 ст. 20 Господарського процесуального кодексу України господарські суди розглядають справи у спорах, що виникають у зв'язку із здійсненням господарської діяльності (крім справ, передбачених ч. 2 цієї статті), та інші справи у визначених законом випадках, крім спорів, зокрема, щодо вилучення майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності. Водночас, за правилами п. 8 ст. 19 КАС України, на спори щодо вилучення майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності поширюється юрисдикція саме адміністративних судів [138]. За таких обставин Верховний Суд визнав необґрунтованими висновки суду першої інстанції щодо неналежності вказаного спору до юрисдикції адміністративних судів.

Крім цього, відповідно до ст. 267 КАС України особливості провадження передбачено лише для справ за адміністративними позовами про примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, з мотивів суспільної необхідності [138]. Ця категорія справ розглядається за правилами загального позовного провадження та підсудна апеляційним адміністративним судам як судам першої інстанції за місцем розташування нерухомого майна, судом апеляційної інстанції є Верховний Суд.

Оскільки для справ щодо вилучення майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності не передбачено особливостей провадження, в тому числі щодо їх розгляду та вирішення апеляційним адміністративним судом, такі справи підлягають розгляду та вирішенню в загальному порядку окружним адміністративним судом за загальними правилами інстанційної та територіальної юрисдикції [245].

Відповідно до усталеної судової практики неможливе об'єднання в одному провадженні позовних вимог про вилучення земельних ділянок комунальної власності для суспільних чи інших потреб з вимогами про примусове відчуження земельних ділянок та об'єктів, які на них розміщені, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності. Так у постанові від 23 вересня 2024 р. у справі № 480/4146/20 Верховний Суд дійшов висновку, що «позовні вимоги про вилучення земельних ділянок комунальної власності для суспільних чи інших потреб та викуп майна, яке на них розташовано, не можуть бути об'єднані в одному провадженні з вимогами про примусове відчуження земельних ділянок та об'єктів, які на них розміщені для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності, оскільки такі вимоги можуть бути заявлені щодо земельних ділянок різної форми власності та підсудні різним судам, розглядаються за іншими процедурами. Заявлення таких вимог в одному провадженні є порушенням правил об'єднання позовних вимог і тягне за собою повернення позовної заяви особі, яка її подала. Тобто такий позов апріорі не може бути розглянуто судом в одному провадженні, інакше це буде порушенням норм процесуального права. У постанові суд посилався на те, що

відповідно до ст. 2 Закону № 1559-VI дія цього Закону не поширюється на суспільні відносини, що виникають у разі вилучення (викупу) земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у державній та/або комунальній власності. Крім цього, встановлені у справі обставини не підтвердили наведених у касаційній скарзі аргументів про те, що цей спір одночасно є спором про вилучення земельної ділянки комунальної власності з постійного користування та про примусове відчуження об'єкту нерухомості» [241]. Однак Верховний Суд не розкрив, що він мав на увазі, вказуючи, що заявлені вимоги підсудні різним судам: або предметну юрисдикцію, або належний суд за територіальною підсудністю.

Отже в такому випадку необхідно відокремлювати спори, які виникають з вилучення земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у державній та/або комунальній власності, а також спори щодо відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності. Так, згідно ч. 1 ст. 149 ЗК України земельні ділянки, надані у постійне користування із земель державної та комунальної власності, можуть вилучатися для суспільних та інших потреб за рішенням Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, що здійснюють розпорядження земельними ділянками відповідно до повноважень, визначених ст. ст. 122, 150 цього Кодексу. Згідно ч. 2 ст. 149 ЗК України вилучення земельних ділянок здійснюється за письмовою згодою землекористувачів, а в разі незгоди землекористувачів – у судовому порядку, крім випадків, передбачених абзацом другим цієї частини. Справжність підпису на документі, що підтверджує згоду землекористувача на вилучення земельної ділянки, засвідчується нотаріально [119].

Однак зустрічаються випадки, коли похідні вимоги, які пов'язані з примусовим відчуженням земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності, розглядаються також у господарському та цивільному судочинстві. Так, подача

позову щодо примусового відчуження земельної ділянки неможлива без вирішення питання щодо припинення договору оренди земельної ділянки. Статтею 31 Закону України «Про оренду землі» № 161-XIV від 6 жовтня 1998 р. договір оренди може бути припинений у разі викупу земельної ділянки для суспільних потреб та примусового відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності в порядку, встановленому законом [106]. Органи державної влади або місцевого самоврядування звертаючись до суду з вищевказаним позовом в обґрунтування заявлених у тому числі посилаються, як на підставу заявлених вимог необхідність примусового відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності.

У постанові Великої Палати Верховного Суду від 6 лютого 2019 р. у справі № 911/1357/18 встановлено, що «спір про розірвання договору оренди земельної ділянки комунальної власності з підстав необхідності надання її для суспільних потреб не є спором щодо вилучення або примусового відчуження майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності. Справа у спорі про розірвання господарського договору, сторонами якого є сторони цього договору, за відсутності законодавчих приписів про розгляд цієї справи судом іншої юрисдикції має розглядатись в порядку господарського судочинства» [246].

Окрім того, можливо навести у якості прикладу постанову Верховного Суду від 02 травня 2024 р. у справі № 442/2666/22, в якій міська рада звернулась з позовом до громадянина про розірвання договору оренди землі, припинення права користування земельною ділянкою та зобов'язання повернути земельну ділянку для суспільних потреб. Позивач просив розірвати договір оренди земельної ділянки; припинити за право оренди земельної ділянки, зобов'язати відповідача повернути на користь територіальної громади земельну ділянку, посилаючись на те, що земельна ділянка необхідно для суспільних потреб, тобто розміщення кладовища. Верховний Суд залишив у силі рішення судів нижчих інстанцій, якими було відмовлено у задоволенні позовних вимог, оскільки позивач не надав достатніх доказів, які б свідчили про наявність

підстав для розірвання договору оренди землі [222]. Отже, незважаючи на те, що у позовних вимогах позивач просив повернути земельну ділянку для суспільних потреб, судами не закривалось провадження у частині даних вимог, оскільки фактично позивач не посилався на застосування положення щодо викупу земельної ділянки для суспільних потреб та примусового відчуження земельної ділянки.

Визначаючи юрисдикцію окремо слід зазначити і міжнародні інвестиційні договори, які регулюють питання захисту права власності іноземного інвестора, встановлюючи виплату швидкої, адекватної та ефективної компенсації у випадку експропріації та обмеження валютного контролю, а також передбачали подання спорів у спеціальний арбітражний трибунал [356, с. 97-98]. За відомостями Конференції ООН з торгівлі та розвитку Україною укладено 78 двосторонніх інвестиційних угод [10], проте такі угоди слід відрізняти від інших двосторонніх міжнародних договорів про правову допомогу чи зі спеціальним предметом регулювання, у яких можуть міститися додаткові правила щодо захисту власності. однак інвестиційні угоди, очевидно, захищають тільки іноземних інвесторів (чи іноземних власників опосередкованих місцевими компаніями), та не поширюються на фізичних осіб та вітчизняних юридичних осіб.

Наприклад, одна із останніх укладених Україною інвестиційних угод про сприяння та взаємний захист інвестицій між Урядом України та Урядом Держави Катар від 20 березня 2018 р. містить особливості експропріації майна інвесторів: сторони не вживають заходів з експропріації, націоналізації або будь-яких інших заходів, які мають аналогічні наслідки щодо інвестицій, які належать інвесторам іншої сторони, крім випадку, коли заходи застосовуються в суспільних інтересах, на недискримінаційній основі відповідно до законодавства держави Договірної Сторони, яка здійснює експропріацію і після сплати ефективною та адекватною компенсації. Розмір такої компенсації повинен відповідати ринковій вартості експропрійованих інвестицій на дату експропріації або на дату, коли про майбутню експропріацію стало відомо,

залежно від того, що відбулося раніше. Інвесторам будь-якої зі сторін, які зазнають втрати їх інвестиції на території іншої сторони в результаті війни або іншого збройного конфлікту, режиму надзвичайного стану, революції, повстання або бунту, надається щодо реституції, відшкодування, компенсації або іншого врегулювання режим, не менш сприятливий, ніж той, який надається власним інвесторам або інвесторам будь-якої третьої держави залежно від того який є більш сприятливим для інвестора [326]. Угода встановлює і особливості вирішення спорів: якщо спір не можуть бути врегульований у дружньому порядку протягом шести місяців з дати, коли було надіслано до компетентного державного органу Договірної Сторони письмове звернення про врегулювання, будь-яка сторона спору може передати на свій вибір врегулювання спору до: а) відповідного суду приймаючої Договірної Сторони для прийняття рішення; б) Міжнародного центру по врегулюванню інвестиційних спорів, створеного відповідно до Конвенції про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами, вчиненої у Вашингтоні 18 березня 1965 р.; в) Арбітражного Трибуналу *ad hoc*. Після того, як Сторона спору обрала один із вище зазначених шляхів вирішення спору, вона не може обрати інші два шляхи. Інвестор має право передати спір на розгляд відповідного органу, якщо минуло не більш ніж п'ять років з дати, коли інвестор мав повну змогу дізнатися про виникнення обставин, які спричинили такий спір.

Подібна Угода між Україною та Японією про сприяння та захист інвестицій від 05 лютого 2015 р. скорочує строк звернення за захистом до трьох років, але розширює перелік можливих арбітражних інституцій, додатково вказуючи а) арбітраж відповідно до Арбітражного регламенту Комісії ООН по Праву Міжнародної Торгівлі, прийнятого Комісією ООН по Праву Міжнародної Торгівлі; б) інший арбітражний орган за згодою сторони спору. У разі, якщо інвестиційний спір був переданий для розгляду до суду або органу адміністративної юстиції чи установи або будь-якого іншого обов'язкового способу врегулювання спорів відповідно до законодавства Сторони спору, будь-який арбітраж може бути ініційований тільки тоді, коли інвестор відкличе,

відповідно до законодавства сторони спору, його позов з такої місцевої установи врегулювання спорів до прийняття нею остаточного рішення у справі.

На відміну від приписів ст. 267 КАС України, якою врегульовано особливості провадження у справах за адміністративними позовами про примусове відчуження земельної ділянки, інших об'єктів нерухомого майна, що на ній розміщені, з мотивів суспільної необхідності за позовами органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, чинне законодавство про адміністративне судочинство не містить інших приписів щодо вказівки на предметну юрисдикцію у справах щодо примусового вилучення майна в умовах воєнного стану. Таким чином, вирішення спорів щодо реквізиції майна, яка вже відбулась (якщо припинення права власності на момент звернення до суду вже сталося), чинним законодавством до адміністративного судочинства не віднесено, а справа підлягає розгляду за правилами цивільного або господарського судочинства (із врахуванням суб'єктного критерію визначення юрисдикції).

Як зазначив Верховний Суд, «якщо порушенням своїх прав особа вважає наслідки, спричинені рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень, які вона вважає неправомірними, і ці наслідки призвели до виникнення, зміни чи припинення цивільних прав чи обов'язків, то такі відносини мають майновий характер або пов'язаний з реалізацією особою її майнових чи особистих немайнових інтересів. Тому визнання незаконними (протиправними) таких рішень суб'єкта владних повноважень є способом захисту цивільних прав та інтересів відповідно до пункту 10 статті 16 ЦК України» [233]. Вказана справа стосувалася незаконності наказу актів про примусове відчуження/вилучення майна через заперечення позивачем повноважень обласної військової адміністрації видавати Наказ та вчиняти ці дії в умовах правового режиму воєнного стану через допущені порушення та належність відповідача до військового командування як суб'єкта, що може приймати рішення про реквізицію.

Аналогічних підходів дотримується Верховний Суд і щодо визначення юрисдикції у справах, предметом позову в яких є, зокрема, відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої суб'єкту господарювання та засновникам (учасникам) суб'єктів господарювання збройною агресією РФ проти України на окупованій частині території України, виникає компетенція саме судів господарської юрисдикції, а тому такі вимоги є можуть бути розглянуті в порядку цивільного судочинства, якщо позивачами є фізичні особи [229].

Національний законодавець, запроваджуючи процесуальний механізм застосування санкцій обрав віднесення таких справ до юрисдикції адміністративного судочинства, надавши повноваження щодо їх розгляду Вищому антикорупційному суду, що на думку П. І. Ковачева є проявом орієнтації на вже апробовані ефективні практики, як основу для майбутнього санкційного механізму в умовах існуючі загрози національній безпеці, спричинені країною-агресором. Прототипом чого став інший механізм цивільної конфіскації – стягнення необґрунтованих активів [137, с. 121, 123]. Натомість, процедура стягнення необґрунтованих активів має свої особливості:

- 1) здійснення провадження в порядку цивільного судочинства;
- 2) особлива процесуальна форма (гл. 12 розділу III ЦПК України), розгляд справи судом першої інстанції здійснюється колегією у складі трьох суддів;
- 3) позов подається та представництво держави в суді здійснюється прокурором Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, щодо активів працівника Національного антикорупційного бюро України, прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури чи активів, набутих іншими особами - звернення до суду та представництво держави в суді здійснюються прокурорами Генеральної прокуратури України за дорученням Генерального прокурора;
- 4) підставою позову є наявність у особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, активів, різниця між вартістю яких і законними доходами особи у п'ятсот і більше разів перевищує розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб за умови, якщо така різниця не

перевищує межу, встановлену ст. 368-5 Кримінального кодексу України, або кримінальне провадження за ст. 368-5 Кримінального кодексу України, предметом злочину в якому були ці активи, закрите на підставі п.п. 3, 4, 5, 8, 10 ч. 1 ст. 284 Кримінального процесуального кодексу України і відповідне рішення набуло статусу остаточного;

5) відповідачами є виключно фізичні особи. Як правильно зазначає О. А. Ковальчук, законодавець повністю відступив від принципу взаємозалежності цивільної конфіскації від доведеності факту не лише вини особи у вчиненні корупційного злочину та притягнення її до кримінальної відповідальності, але і взагалі – від обов’язкової наявності факту кримінального правопорушення, що дає можливість ототожнення інституту визнання необґрунтованими активів та їх вилучення на користь держави з категорією кримінально-правових санкцій чи заходів впливу кримінально-правового характеру. Тобто, цивільна конфіскація повністю абстрагується від галузей кримінального та кримінального процесуального права, а її застосування взагалі не передбачає факту вчинення будь-якого виду правопорушення (кримінального, цивільного, адміністративного тощо) [136, с. 212].

У зв’язку з розширенням повноважень Вищого антикорупційного суду на розгляд справ як у порядку цивільного, так і адміністративного судочинства, предметом яких є активи, виникає об’єктивна потреба у нормативному впорядкуванні та уніфікації процесуальних норм, що регулюють відповідні провадження. Такий підхід сприятиме усуненню колізій між різними процесуальними режимами, забезпеченню належного захисту прав сторін, підвищенню передбачуваності судових рішень, а також формуванню сталої та послідовної правозастосовної практики. Так, І. В. Коцюбко пропонує визначити юрисдикцію справ про застосування санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних за Касаційним адміністративним судом у складі Верховного Суду як суду першої інстанції, який розглядає справи щодо оскарження рішень про застосування санкцій [156, с. 126]. Натомість, цивільна процесуальна форма має багато переваг: на відміну від кримінального процесу

діє знижений стандарт доказування балансом ймовірностей відсутність вимоги встановлювати вину відповідача. Цивільна конфіскація не має на меті накладення кримінального покарання, а радше виконує превентивні, репаративні та стримуючі функції, оскільки вона позбавляє особу капіталу для майбутньої злочинної діяльності, позбавляє особу вигоди від злочинних доходів, ускладнює вчинення злочину та збільшує ймовірність виявлення/засудження [3, с. 380-381].

У цивільному процесі вже сформована практика щодо розгляду майнових спорів, включно з питаннями добросовісності набуття, права власності, витребування майна тощо, що сприятиме передбачуваності судових рішень у справах, пов'язаних із санкціями, що зменшує ризик свавілля. Враховуючи також і те, що питання застосування санкцій зводиться до приватно-правових наслідків для особи-відповідача, слід підтримати пропозицію П. І. Ковачева щодо віднесення справ про цивільну конфіскацію за наслідками застосування санкції, передбаченої п. 11 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції» до сфери цивільної юрисдикції, які мають розглядатись за правилами цивільного судочинства, аналогічно тому як це має місце при регламентації процедур цивільної конфіскації необґрунтованих активів [137, с. 123; 311, с. 185].

Крім цього, пропонується закріпити особливості встановлення в порядку окремого провадження у цивільному судочинстві факту знищення майна, що знаходиться на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії або на тимчасово окупованій території України: заяву може бути подано власником майна до будь-якого місцевого суду України, що здійснює правосуддя, незалежно від місця проживання (перебування) заявника. Запровадження спеціальної процедури встановлення факту знищення нерухомого майна в порядку окремого провадження є об'єктивно зумовленим як природою відповідних правовідносин, так і особливостями доказування в умовах збройної агресії та тимчасової окупації частини території України. Віднесення таких справ до позовного провадження призводило б до штучного конструювання спору, оскільки формального відповідача або не існує, або він не перебуває у

юрисдикції України, або його участь є неможливою з огляду на міжнародно-правовий характер агресії. Водночас особа потребує судового рішення для реалізації подальших прав: отримання компенсації, звернення до міжнародних механізмів відшкодування, внесення відомостей до державних реєстрів, припинення права власності та врегулювання пов'язаних майнових наслідків.

3.2. Проблеми подолання судового імунітету держави-агресора

Термін «імунітет» у перекладі з латинської мови означає звільнення від чогось. У міжнародному приватному праві під імунітетом розуміють непідлеглість однієї держави законодавству та юрисдикції іншої, що ґрунтується на суверенітеті держав, їх рівності. Це означає, що жодна з них не може здійснювати свою владу над іншою державою, її органами, майном. Такий статус характеризується як «*par in parem non habet imperium*» (лат. - рівний над рівним не має влади). Імунітет держави у широкому застосуванні – це принцип, згідно з яким до держави або її органів не може бути заявлений позов в іноземному суді без її згоди.

В доктрині міжнародного права виділяють наступні види (теорії) розуміння імунітету держави: а) абсолютний імунітет – пред'явлення позову до іноземної держави, забезпечення позову і звернення стягнення на майно іноземної держави може бути допущено виключно за згодою цієї держави; б) функціональний (обмежений) імунітет – втрата судового імунітету державою у випадках, коли вона є стороною правовідносин, як приватна особа (здебільшого це договірні правовідносини зовнішньоекономічної діяльності (*acta iure gestionis*)). Однак у випадках діяльності держави як суверена зберігається абсолютний імунітет (*acta iure imperii*) [317]. Якщо порушення прав людини є злочинами проти людства та воєнними злочинами, вони є порушенням *jus cogens*. Норми *jus cogens* переважають над будь-якою іншою нормою, чи то звичаєвою, чи то загальноприйнятою, а звідси вони також переважають над принципом суверенного імунітету. Інакше кажучи, імунітет держави означає виключення однієї держави, її органів та майна з-під юрисдикції державних

органів іншої держави, а також те, що законодавча, виконавча та судова влади однієї держави не мають права ухвалювати владні рішення щодо іншої держави. У сучасній практиці існують дві концепції реалізації юрисдикційного та майнового імунітету: абсолютна та функціональна. Відповідно до абсолютної, держава завжди користується імунітетом і, окрім як за власної згоди, не може бути його позбавлена [328].

Основними міжнародно-правовими документами у питаннях регулювання судового імунітету є дві конвенції: Європейська Конвенція про імунітет держав (Рада Європи) від 16 травня 1972 р. [4] та Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності від 02 грудня 2004 р. [43]. Ці Конвенції втілюють концепцію обмеженого імунітету держави, визначають, в якій формі є можливою відмова держави від імунітету («явно виражена відмова від імунітету» на підставі укладеного міжнародного договору чи контракту, або «відмова від імунітету, яка передбачається», коли іноземна держава вступає у судовий процес і подає зустрічний позов у суді іноземної держави), а також закріплюють перелік категорій справ, у яких держава не користується імунітетом у суді іншої держави учасниці. Жодна з Конвенцій не була ратифікована ані Україною, ані Російською Федерацією, тому їхнє застосування до конкретних правовідносин здійснюється із певними особливостями адже вони можуть бути розглянуті як кодифікований звід звичаєвих норм міжнародного права, однак на думку О. В. Ступак вони все ж «відображають тенденцію розвитку міжнародного права щодо визнання того, що існують певні межі, в яких іноземна держава має право вимагати імунітет у цивільному процесі» [317].

Як Європейська конвенція про імунітет держав 1972 року (ст. 11), так і Конвенція ООН про юрисдикційні імунітети держав та їх власності 2004 року (ст. 12) передбачають, що Договірна держава не може посилатися на імунітет від юрисдикції при розгляді справи в суді іншої Договірної держави, який зазвичай має компетенцію розглядати справи, які стосуються грошової компенсації (відшкодування) у разі смерті чи заподіяння тілесного ушкодження

особі чи заподіяння шкоди майну або його втрати в результаті дій чи бездіяльності держави, якщо така дія чи бездіяльність мали місце повністю або частково на території держави суду. Неможливо не погодитися з М. О. Медведєвою, як вірно відмічає, що «зміни до національного законодавства та нова судова практика різних держав, можливо, зараз стають доказом існування норми звичаєвого міжнародного права, котра дозволяє обмежувати юрисдикційні імунітети держав та їхньої власності у випадку спричинення шкоди під час збройних конфліктів. У будь-якому разі порушення імперативних норм, вчинення найбільш тяжких міжнародних злочинів, грубе порушення фундаментальних прав людини не повинні вважатись актами суверенної влади, натомість необхідність відшкодування шкоди, завданої внаслідок таких протиправних дій, має стати правомірним винятком із принципу забезпечення юрисдикційного імунітету держави» [178, с. 49].

Хоча протилежним прикладом до цього твердження є справа «Case on Jurisdictional Immunities of the State», яку розглядав Міжнародний суд ООН. Підставою для позова Німеччини стало те, що італійські суди неодноразово ігнорували юрисдикційний імунітет Німеччини як суверенної держави, дозволивши пред'являти до неї цивільні позови в італійських судах з вимогою відшкодування збитків, завданих порушеннями міжнародного гуманітарного права, скоєними Третім Рейхом під час Другої світової війни. Міжнародний суд ООН дійшов такого загального висновку: принцип юрисдикційного імунітету держави залишається чинним і не може зазнавати жодних виключень щодо прав людини. Було зафіксовано існування в міжнародному праві міжнародного звичаю, згідно якого дії збройних сил держави під час збройного конфлікту визнаються *acta jure imperii*, а отже на відповідну державу поширюється юрисдикційний імунітет у справах, що стосуються вчинення її збройними силами цивільних правопорушень на території іншої держави під час збройного конфлікту. Зокрема, Суд встановив, що дії німецьких збройних сил, що були предметом розгляду в італійських судах, становили собою *acta jure imperii*, незважаючи на те, що вони були протиправними. Суд визначив, що порушення

норм *jus cogens* не впливає на норми міжнародного звичаєвого права щодо імунітету держави та не знайшов жодних підстав у відповідній національній чи міжнародній практиці для того, щоб міжнародне право ставило право держави на імунітет у залежність від існування ефективних альтернативних засобів забезпечення відшкодування[17].

Законодавство України передбачає, що іноземна держава може бути залучена як відповідач у цивільному процесі, що відбувається виключно за згоди її компетентних органів. Частиною 1 ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право» встановлено, що пред'явлення позову до іноземної держави, залучення іноземної держави до участі у справі як відповідача або третьої особи, накладення арешту на майно, яке належить іноземній державі та знаходиться на території України, застосування щодо такого майна інших засобів забезпечення позову і звернення стягнення на таке майно можуть бути допущені лише за згодою компетентних органів відповідної держави, якщо інше не передбачено міжнародним договором України або законом України [104]. Вищевказаною нормою користувалась РФ під час розгляду справи за її участю, яка через своє посольство в Україні такої згоди не надавала. Так, у постанові Верховного Суду у справі № 357/13182/18 від 3 червня 2020 р. не піддається сумніву той факт, що російська федерація є державою-агресором відносно України і внаслідок збройної агресії російської федерації має місце тимчасова окупація частини території України, проте російська федерація як держава користується судовим імунітетом та не може бути учасником справи у суді загальної юрисдикції держави Україна без явно вираженої або мовчазної згоди, висловленої через уповноважених на це її органів чи посадових осіб [224]. Однак з початком повномасштабного вторгнення ситуація змінилась, оскільки значні людські втрати, численні пошкодження майна, та неможливість відшкодування шкоди за фактом наявності судового імунітету потребували зміни підходів до формування судової практики.

Як зазначила Ю. В. Черняк, «Верховний Суд отримав та прийняв виклик щодо формування практики відмови російській федерації у наданні юрисдикційного імунітету у справах про відшкодування шкоди, завданої громадянам України її військовими діями в Україні» [348]. Перший крок на шляху вирішення проблеми судового імунітету Росії було зроблено в постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 14 квітня 2022 р. у справі № 308/9708/19, де Верховний Суд виходив із того, що «країна-агресор діяла не у межах свого суверенного права на самооборону, навпаки віроломно порушила усі суверенні права України, діючи на її території, а тому безумовно надалі не користується у такій категорії справ своїм судовим імунітетом. Підтримання юрисдикційного імунітету рф позбавить позивача ефективного доступу до суду для захисту своїх прав, що є несумісним з положеннями п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Загальновідомо, що рф відкидає визнання будь-якої відповідальності за свою протиправну військову діяльність в Україні, включаючи не тільки повномасштабну збройну агресію, але і будь-яку участь своїх збройних сил у військових діях в Донецькій та Луганській областях з 2014 року. Не існує жодної розумної підстави припустити, що порушене право позивача, за захистом якого він звернувся до українського суду, могло би бути захищене шляхом подання позову до суду, в якому би рф не користувалася судовим імунітетом, тобто до суду рф. Звернення позивача до українського суду є єдиним розумно доступним засобом захисту права, позбавлення якого означало би позбавлення такого права взагалі, тобто заперечувало б саму сутність такого права» [230].

В результаті Верховний Суд встановив, що починаючи з 2014 року відсутня необхідність у направленні до посольства РФ в Україні запитів щодо згоди РФ бути відповідачем у справах про відшкодування шкоди у зв'язку з вчиненням РФ збройної агресії проти України та ігноруванням нею суверенітету та територіальної цілісності Української держави. А починаючи з 24 лютого 2022 р. таке надсилання неможливе ще й у зв'язку із розірванням

дипломатичних зносин України з РФ. Тому доцільним могло б бути впровадження спеціального сайту судових оголошень, де автоматично через систему документообігу будуть створюватись оголошення про судові засідання у даній категорії справ [130, с. 21], для чого доцільно внести відповідні зміни до ст. 128 ЦПК України.

У постанові від 18 травня 2022 р. у справі № 428/11673/19 Верховний Суд доповнив попередні висновки й зазначив, що підтримання юрисдикційного імунітету РФ позбавить позивача – громадянина України ефективного доступу до суду для захисту своїх прав, що є несумісним із правилами п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; звернення позивача до українського суду є єдиним розумно доступним засобом захисту права. Також суд зазначив, що судовий імунітет до РФ не застосовується з огляду на звичаєве міжнародне право, кодифіковане у згаданій Конвенції ООН, підтримання імунітету РФ є несумісним і з міжнародно-правовими зобов'язаннями України в сфері боротьби з тероризмом [238].

У постанові Верховного Суду від 18 травня 2022 р. у справі 760/17232/20-ц підкреслено, що «застосування судового імунітету РФ (зокрема, ч. 1 ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право») у даній справі не буде узгоджуватися із обов'язком України як держави і суду зокрема забезпечити реалізацію права позивача на справедливий суд. З огляду на відсутність інших ефективних засобів судового захисту порушеного права позивача, застосування судового імунітету РФ буде порушенням самої сутності права на справедливий суд. Також, зважаючи на військову агресію РФ, якою порушується державний суверенітет України, застосування судового імунітету РФ буде непропорційним до своєї мети». Однак такі висновки були сприйняті неоднозначно, зокрема, позицію щодо відмови в імунітетах держави-агресора визначали як морально виправдану, однак обґрунтування, надане судом слабким навіть з перспективи українського права [64]. Окрім того, норма ч. 1 ст. 79 Закону України «Про міжнародне приватне право» досі є чинною. Відтак пропонується доповнити положення ст. 12 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12

травня 2015 р. № 389-VIII положеннями, за якими в умовах правового режиму воєнного стану передбачена Законом України «Про міжнародне приватне право» згода компетентних органів держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, на пред'явлення позову до іноземної держави, залучення іноземної держави до участі у справі як відповідача або третьої особи, накладення арешту на майно, яке належить іноземній державі та знаходиться на території України, застосування щодо такого майна інших засобів забезпечення позову і звернення стягнення на таке майно, - не вимагається.

На розгляді Верховної Ради України перебувають низка законопроектів [272, 273, 275], якими передбачається закріплення предметної юрисдикції загальних судів щодо розгляду справ за позовами про захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб та/або юридичних осіб; непоширення виключної підсудності на цю категорію справ; закріплення відсутності судового імунітету РФ у цій категорії справ; надання можливості вжиття заходів забезпечення позову щодо майна, яке належить РФ чи пов'язаним з нею особами, яке знаходиться на території України; особливості судового провадження, доказування та повідомлення учасників/ць у цій категорії справ. В той же час, у умовах воєнного стану, повинна формуватися нова судова практика, яка відповідає сучасним реаліям.

У сучасній судовій практиці наявні неодноразові випадки розгляду справ, пов'язаних з відшкодування збитків, які заподіяні РФ внаслідок збройної агресії проти України. Прикладами такої практики є рішення Господарського суду міста Києва від 02 жовтня 2023 р. у справі № 910/9159/23, яким задоволено позовні вимоги приватного підприємства про стягнення збитків, завданих втратою вагонів-платформ, які використовували для перевезення вантажів залізничним транспортом [289]. Рішенням Господарського суду Харківської області від 4 вересня 2023 р. у справі № 922/2981/23 стягнуто, зокрема, збитки, завдані матеріальним активам підприємства, яке, зокрема, здійснює оптову торгівлю фармацевтичними товарами. Унаслідок обстрілу російськими

військами виникла пожежа й було пошкоджено будівлю, що належить на праві власності позивачу та яку він використовував для виробничих цілей. Також у повному обсязі були знищені товарно-матеріальні цінності, які містилися в пошкодженій нежитловій будівлі [290]. Рішенням Галицького районного суду Івано-Франківської області від 16 липня 2025 р. у справі № 341/872/25 стягнуто моральну шкоду у розмірі 500 0000 гривень за фактом загибелі сина позивача у зв'язку зі збройною агресією РФ [287]. Рішенням Московського районного суду м. Харкова від 30 січня 2024 р. у справі № 643/11479/23 стягнуто моральну шкоду у розмірі 1 000 000 гривень за фактом вимушеного переїзду позивача у зв'язку зі збройною агресією РФ [299].

Проте наявна і практика судів, які відмовляють у задоволенні позовних вимог за фактом збройної агресії РФ, але не за фактом наявності судового імунітету, а за фактом недоведеності позовних вимог. Так, наприклад рішенням Хмельницького міськрайонного суду від 30 листопада 2023 р. у справі № 686/21400/23 було відмовлено у задоволенні позовних вимог про відшкодування шкоди, пов'язаною зі збройною агресією РФ належних та допустимих доказів про порушення його нормальних життєвих зв'язків, вживання додаткових зусиль для організації свого життя та захисту порушених прав, погіршення стану здоров'я, зменшення розміру доходів від здійснення ним підприємницької діяльності внаслідок збройної агресії російської федерації і введення воєнного стану в Україні, а також розміру моральної шкоди [306]. Однак постановою Хмельницького апеляційного суду від 20 лютого 2024 р. рішення суду першої інстанції в частині відмови в позові скасовано та ухвалено в цій частині нове судове рішення, яким було стягнуто у рахунок відшкодування моральної шкоди, завданої збройною агресією проти України, 200 000 грн [259].

Під час розгляду справи даної категорії необхідно врахувати, що відшкодування шкоди, завданої внаслідок тимчасової окупації РФ окремих територій Української держави, повністю покладається на державу, котра здійснює окупацію, що зазначив у свої лекції-презентації «Актуальна практика Верховного Суду щодо захисту права власності в умовах воєнного стану» суддя

Верховного Суду у Касаційному цивільному суді С. О. Погрібний [202], який звернув увагу на висновок Верховного Суду від 18 січня 2023 р. у справі № 663/1322/21, що перебування об'єкта права власності або іншого речового права на тимчасово окупованій території не перешкоджало вирішенню спору Верховним Судом [237].

Необхідно також звернути увагу на проблему сповіщення РФ про розгляд справи, яка наявна під час застосування цивільного процесуального законодавства. Так, стабільною є практика відповідного повідомлення РФ шляхом розміщення інформації про розгляд справи на офіційному вебсайті суду. Однак ст. 22 Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети, передбачено порядок вручення документів про судовий розгляд, у тому числі шляхом направлення дипломатичними каналами міністерству закордонних справ відповідної держави; або будь-яким іншим способом, який визнається відповідною державою, якщо це не виключається законом держави суду [43]. Таким «іншим способом» може бути механізм Конвенції про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах 1965 р. [142], чинної для України та РФ, і яка застосовна не тільки для вручення документів фізичним чи юридичним особам приватного права, а й юридичним особам у публічно-правовому розумінні, державам, зокрема уряду, державному органу чи будь-якій особі, що діє від імені держави, і навіть адміністративно-територіальному утворенню держави [265]. Але держава адресата відповідно до ст. 13 даної Конвенції може відмовити у виконанні такого прохання лише якщо вона вважає, що таке виконання порушить її суверенітет або безпеку. Крім того слід враховувати в умовах припинення дипломатичних відносин висловлене під час ратифікації застереження, що вкрай бажано, щоб документи, призначені для вручення Російській Федерації, Президенту РФ, Уряду РФ, Міністерству закордонних справ РФ, передавалися дипломатичними каналами, тобто вербальними нотами дипломатичних представництв іноземних держав, акредитованих у РФ.

Зважаючи на вищезазначені положення Конвенції ООН про юрисдикційні імунітети держав, повідомлення шляхом розміщення відповідних оголошень на сайтах судової влади України не можуть вважатись належним виконанням обов'язку повідомити іноземну державу про її участь в провадженні. Окрім того, такого повідомлення може бути недостатньо для забезпечення виконання судового рішення в іншій іноземній юрисдикції. Однак, Д. А. Гудима звернув увагу, «що у спорах про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією РФ, позивач мав би діяти активно, знаючи, що в разі задоволення позову в нього буде потреба виконувати судові рішення за кордоном. Те, що суд не може зробити самостійно, має право зробити позивач. Так, він не обмежений у можливості перекласти позовну заяву, додатки до неї і судові рішення російською мовою та направити їх, включно з інформацією про дату, час і місце розгляду справи, на офіційні електронні адреси певних органів влади РФ. Докази відправлення таких листів суд може долучити до матеріалів справи й описати в судовому рішенні, щоб іноземний суд мав упевненість у тому, що відповідач повинен був знати про судовий розгляд в Україні» [60].

Необхідно відзначити, що також існує очевидна проблема виконання ухвалених судових рішень про стягнення з РФ коштів за судовими рішеннями національними судами України. Так, Росія не визнає ці рішення й буде заперечувати проти них, при цьому ефективних юридичних або політичних інструментів змусити її до виконання не існує. В даному випадку це питання може стати предметом майбутніх переговорів про політичне врегулювання. Окрім того, виконання рішень в Україні також є проблематичним, за фактом відсутності достатньої кількості російських активів на території держави. Винятком можуть стати резерви Центрального банку Росії, навколо можливості їх конфіскації як форми колективних контрзаходів уже формується міжнародний консенсус [61]. На формуванні права майнової відповідальності за шкоду, завдану збройною агресією, на засадах міжнародного консенсусу наголошує і Р. А. Майданик. Таке право ґрунтуватиметься на міжнародних конвенціях або двосторонніх угодах, які створять ефективні механізми

відшкодування шкоди, завданої збройною агресією, та припинення масових порушень міжнародного права, права власності та прав людини державою-агресором та її пособниками, а також відновлення України [21, с. 116].

Виконання відповідних рішень українських судів за кордоном є також складним процесом, оскільки іноземні суди може відмовляються брати ці справи до розгляду, посилаючись на доктрину суверенного (юрисдикційного) імунітету держав, яка захищає майно однієї держави від юрисдикції іншої. Як зазначила І. Р. Мудра, «такі рішення українських судів навряд чи будуть виконані в інших юрисдикціях, і, власне, за два з половиною роки ми таких рішень не бачили. Це пов'язано з тим, що ці рішення можуть не відповідати правилу міжнародного права щодо юрисдикційних імунітетів» [90].

Ю. Є. Атаманова, Г. А. Цірат вважають, що «у таких умовах існує два можливі шляхи вирішення цієї «проблеми» - подолання судового імунітету РФ та отримання правових підстав для вилучення її майна на користь України та всіх постраждалих від її агресії: врегулювання цього на рівні національного права кожної з зацікавлених держав (Україна та держави-союзники) або на міжнародному рівні, шляхом укладання міжнародного договору» [48].

Дійсно в умовах воєнної агресії виникає справедливе питання щодо відшкодування збитків, які повинна відшкодувати країна-агресор. Суди не повинні приймати до уваги посилання на наявність судового імунітету, як на підставі неможливості розгляду справ даної категорії. Окрім того, потребують зміни до законодавства, а саме прийняття відповідного Закону, який регламентує порядок відшкодування збитків за позовами постраждалих від агресії, у тому числі, який передбачає зміни до процесуального законодавства. Виникає і необхідність у схваленні міжнародно-правових актів (договорів), які дозволить виконання судових рішень національних судів на території іноземних держав де може перебувати активи РФ на які можливо звернути стягнення. Оскільки без можливості визнання рішень національних судів на території іноземних держав, фактично звернення до національних судів України втрачає будь-якого сенсу.

3.3. Компенсаційні механізми забезпечення відшкодування за знищені об'єкти нерухомого майна

Як вказувалося раніше, внаслідок військової агресії з 2014 року значна кількість майна була знищена як на підконтрольних, так і на окупованих територіях, а до вцілілого майна власники позбавлені доступу. «За таких обставин виникає закономірне питання щодо захисту порушеного права власності, отримання компенсації за пошкоджене чи зруйноване майно, відшкодування заподіяної шкоди. Однак не менш очевидним є складність цього питання, адже механізм захисту права власності у цьому випадку є вкрай проблемним для реалізації» [190, с. 108]. Як зазначається, реалізації відповідних прав цілком можуть перешкоджати зовнішні фактори, властиві періоду воєнних дій на певних територіях або в країні загалом, «захист громадянських прав у умовах воєнного стану – це сукупність методів, прийомів та різних процесуальних дій, за допомогою яких здійснюється запобігання, припинення правопорушення або відновлення порушеного громадянського права особи, що може застосовуватися в умовах спеціальних заходів, що здійснюються державою, для припинення збройної агресії, забезпечення незалежності держави, її територіальної цілісності, що передбачають надання певній кількості суб'єктів владних повноважень щодо оборони, цивільного захисту, громадської безпеки та порядку, захисту прав, свобод та законних інтересів» [32, с. 72]. Одним із таких механізмів є компенсаційний механізм відшкодування внаслідок знищення майна особи.

14 листопада 2022 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію про відшкодування Росією збитків, завданих Україні, в якій йдеться про те, що Росія повинна відшкодувати шкоду, заподіяну внаслідок збройної агресії проти України. Резолюція визнає необхідність створення у співпраці з Україною міжнародного механізму для відшкодування збитків, втрат або шкоди, що є наслідком міжнародно-протиправних діянь російської федерації в Україні або проти України [6]. Отже, наявні правові підстави для відшкодування шкоди, які заподіяна внаслідок збройної агресії проти України. К. Г. Некіт відзначає, що

методи вирішення питань, пов'язаних із захистом прав власників, які постраждали від військових конфліктів, у більшості країн з подібним досвідом є схожими. Зокрема, це стосується прийняття спеціального закону про реституцію або компенсацію завданої шкоди та створення спеціального органу, відповідального за розгляд заяв. Цей досвід має наслідувати й Україна, починаючи насамперед з прийняття спеціального законодавства про відновлення прав власників та компенсацію завданої їм шкоди [26]. Це зумовлює потребу адаптувати цивільне законодавство до дії правового режиму воєнного стану, в тому числі створення механізмів компенсації та спрощення процедур захисту права власності [163, с. 116].

Питання компенсації за знищені та пошкоджені об'єкти нерухомості є надзвичайно актуальним у сучасних умовах, а тому створення ефективного компенсаційного механізму сприяє відновленню економіки країни та відновленню майнових прав громадян. Розглядаючи питання грошового відшкодування шкоди внаслідок терористичних дій А. І. Мамушкіна пропонувала створити при Кабінеті Міністрів України державний некомерційний фонд захисту жертв тероризму, заснований фізичними та (або) юридичними особами на основі добровільних та інших незаборонених майнових внесків, джерелами фінансування якого могли би бути кошти: а) одержувані в результаті конфіскації майна злочинців, в тому числі здобутого злочинним шляхом; б) отримані від виплачених кримінальних штрафів; в) вилучені в результаті припинення незаконної діяльності організацій, які надають фінансову допомогу терористам; г) стягувані із заробітної плати та інших доходів засуджених до позбавлення волі; д) інші доходи (благодійні пожертвування, приватні внески) [176, с. 62-63]. Але в такій формі фонду створено не було, хоча напрямок до «концентрації» інформації про знищене майно та завдані збитки виявився перспективним в ході повномасштабного вторгнення.

У юридичній літературі розмежовують відшкодування шкоди як форму відповідальності, котра виникає як реакція держави на неправомірну поведінку

особи, та відшкодування шкоди, що настає за інших причин, ніж протиправне порушення права, зокрема, в результаті правомірної поведінки (ч. 4 ст. 1166 ЦК України). В останньому випадку, як зазначає Н. Ю. Голубєва, за своєю сутністю таке відшкодування є не відповідальністю, а специфічним засобом захисту цивільних прав потерпілого [77, с. 85]. О. П. Кулинич висловлює думку, що відшкодування майнової шкоди (збитків) як спосіб захисту суб'єктивного цивільного права безпосередньо спрямоване на поновлення майнової сфери потерпілого шляхом компенсації тих майнових втрат, які він зазнав, у зв'язку зі заподіянням йому шкоди [161, с. 159]. Т. С. Ківалова термін «відшкодування шкоди» пропонує замінити терміном «компенсація шкоди», як таким, що є точнішим [132, с. 17, 23].

Як зазначав Ю. С. Червоний, провідну роль у захисті права власності відіграють цивільно-правові норми, адже вони спрямовані відновлення того майнового становища, яке мало місце до порушення, а також ліквідувати збитки, завдані інтересам власника. Тобто, «для цивільно-правових засобів захисту права власності характерно те, що вони мають компенсаційний та майновий характер. Компенсаційний характер захисту права власності полягає в тому, що він спрямований на відновлення порушеного стану, а майновий – полягає у відновленні порушеного стану шляхом впливу на майнову сферу правопорушника» [353, с. 182].

Однією із форм реалізації права на захист власності є компенсаційний механізм відшкодування шкоди. Завдяки ухваленню нових нормативних актів щодо компенсації збитків, громадяни змогли отримати компенсацію. В той же час, в багатьох випадках наявні бар'єри і труднощі, які не дозволяють своєчасно або у повному обсязі отримати компенсації. Так, 23 лютого 2023 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених

збройною агресією Російської Федерації проти України» № 2923-IX (далі – Закон 2923-IX) [103, 111, 279].

Норми Закону № 2923-IX визначають правові засади створення та ведення Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України. Запроваджений механізм компенсації, передбачає надання компенсації за знищення чи пошкодження чітко визначених його положеннями об'єктів нерухомого майна, а саме: квартир, інших житлових приміщень у будівлі, їхніх складових частин, будинків садибного типу, садових та дачних будинків; об'єктів будівництва та їх складових частин, в яких на момент знищення/пошкодження були зведені несучі та зовнішні огорожувальні конструкції (крім світлопрозорих конструкцій та заповнення дверних прорізів); спільного майна багатоквартирного будинку, відмінного від земельної ділянки (тільки для пошкодженого майна). Необхідно також відзначити, що за ст. 4 Закону № 2923-IX право на отримання компенсації виникає й на майно, яке перебуває у спільній власності співвласників багатоквартирного будинку (сходові клітини, вестибюлі, позаквартирні коридори, колясочні, кладові, сміттекамери, горища, підвали, шахти і машинні відділення ліфтів, вентиляційні камери та інші технічні приміщення) [304].

Однак у Законі № 2923-IX відсутнє посилення на можливість отримання компенсації за інше нерухоме майно, рухоме майно, житлове нерухоме майно на територіях, які були окуповані РФ з 2014 року до повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р., тобто, які розташовані у Криму, частині Донецької і Луганської областей, а також, які розташовані на тимчасово окупованих або заблокованих територіях.

Можливість отримання компенсації відповідно до положень Закону № 2923-IX залежно від виду знищеного чи ошкодженого об'єкта мають виключно фізичні особи-громадяни України і юридичні особи. В той же час, отримувачами компенсації не можуть бути: особи, до яких застосовано санкції відповідно до Закону України «Про санкції»; особи, які мають судимість за

вчинення кримінальних правопорушень, передбачених розділом I «Злочини проти основ національної безпеки України» Особливої частини Кримінального кодексу України; спадкоємці щодо пошкоджених / знищених об'єктів нерухомого майна, які належали за життя зазначеним вище спадкодавцям.

С. М. Мамедова, В. В. Ровінська вважають, що позбавлення спадкоємців прав на компенсацію суперечить основам спадкового права щодо підстав для усунення від права на спадкування. Вони посилаються також на те, якщо законом визначено, що перебування особи під санкціями та судимість за вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України є підставою для позбавлення права на компенсацію, то, зважаючи на індивідуалізацію діянь та передбачені ЦК України обставини для усунення від права на спадкування, позбавлення такого права спадкоємців таких осіб є безпідставним, що порушує їхні законні права [175, с. 182].

Отже, згідно норм Закону № 2923-IX претендувати на відшкодування можуть виключно громадяни України, що позбавляє такої можливості іноземців та осіб без громадянства, які є власниками знищеного чи пошкодженого майна або їх спадкоємцями. Окрім того, фактично відсутня можливість отримання компенсації громадянами фізичним особам – підприємцям за майно, які вони використовують у підприємницькій діяльності. Тоді як міжнародна практика із принципу універсальності права на відшкодування шкоди, завданої війною, тобто визнає можливість отримання компенсації всіма потерпілими особами незалежно від їх громадянства. Показовим є приклад агресії Іраку проти Кувейту: у межах механізму компенсацій виплати були здійснені громадянам 97 держав-членів ООН, а також Палестини [81].

Відповідно до ст. 8 Закону № 2923-IX, компенсація за знищений об'єкт нерухомості може бути надана шляхом: а) виплати грошових коштів та їх перерахування на поточний рахунок отримувача компенсації із спеціальним режимом використання для фінансування будівництва будинку садибного типу, садового або дачного будинку; б) фінансування придбання об'єкта житлової

нерухомості, земельної ділянки, на якій розташовано такий об'єкт, частки у праві власності на таке майно з використанням житлового сертифіката; в) передачі у власність отримувачу компенсації відновленого в рамках реалізації місцевих програм відновлення об'єкта нерухомого майна, на заміну знищеному.

Нормами п. 9 ст. 8 Закону № 2923-IX введені обмеження: отримувач житлового сертифіката не має право його відчужувати третім особам, які позбавлений права протягом п'яти років відчужувати отримані об'єкт житлової нерухомості, земельну ділянку, на якій розташовано такий об'єкт, частку у праві власності на таке майно. Пунктом 18 ст. 8 Закону № 2923-IX встановлено, що одночасно з наданням грошової компенсації з використанням житлового сертифіката отримувач укладає обов'язково договір про відступлення державі/територіальній громаді права вимоги до РФ щодо відшкодування збитків за знищений об'єкт нерухомого майна. В даному випадку застосовуються аналогія норми ст. 1191 ЦК України, що передбачає право особи, яка відшкодувала шкоду пред'явити має зворотну вимогу (регрес) до винної особи у розмірі виплаченого відшкодування, якщо інший розмір не встановлений законом [339].

Таким чином, компенсація за знищене майно за Законом № 2923-IX має свої особливості:

- 1) обмежений суб'єктний склад отримувачів компенсації;
- 2) обмеженість переліку об'єктів, знищення/пошкодження яких підлягає компенсації;
- 3) надання компенсації за знищене майно здійснюється за рішенням відповідних комісій у позасудовому порядку за вичепно визначеним переліком документів, що підтверджують підстави для компенсації із подальшим затвердженням рішенням виконавчого органу ради, військової адміністрації населеного пункту або військово-цивільної адміністрації населеного пункту;

4) розмір компенсації за знищений об'єкт нерухомого майна визначається пропорційно вартості 1 квадратного метра площі знищеного об'єкта нерухомого майна у порядку, встановленому КМУ;

5) компенсація надається одним із способів - грошовими коштами для фінансування будівництва будинку садибного типу, садового або дачного будинку; житловим сертифікатом для фінансування придбання об'єкта житлової нерухомості, земельної ділянки, на якій розташовано такий об'єкт, частки у праві власності на таке майно; передачі у власність отримувачу компенсації об'єкта нерухомого майна, відновленого в рамках реалізації місцевих програм відновлення на заміну знищеного об'єкта нерухомого майна;

6) наявність обмежень щодо неможливості відчуження житлового сертифіката третім особам, неможливості відчуження отриманого майна третім особам протягом п'яти років задля чого нотаріусом накладається заборона відчуження; щодо вибору територіальних громад, де може бути використано сертифікат, щодо вибору замовника будівництва;

7) отримувач компенсації укладає договір про відступлення державі/територіальній громаді права вимоги до Російської Федерації щодо відшкодування збитків за знищений об'єкт нерухомого майна, завданих внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією РФ проти України, в обсязі отриманої компенсації у порядку, встановленому КМУ;

8) у разі неповного використання суми наданої компенсації різниця може бути виплачена отримувачу тільки за рахунок грошових коштів, отриманих від РФ для відшкодування збитків за знищений об'єкт нерухомого майна, завданих внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією РФ проти України.

Одним з інших важливих аспектів, актуальних для будь-якого зі способів надання компенсації за знищену нерухомість, є необхідність проведення державної реєстрації припинення права власності на знищений об'єкт. Закон України № 2923-IX передбачає лише загальне правило щодо припинення права

власності отримувача компенсації на знищений об'єкт у зв'язку з його знищенням. КМУ у постанові від 30 травня 2023 р. № 600 «Про затвердження Порядку надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна» визначив додаткові умови припинення права власності. Так, у разі ухвалення комісією рішення про надання компенсації шляхом надання грошових коштів для фінансування будівництва будинку садибного типу, садового або дачного будинку, державна реєстрація припинення права власності здійснюється після затвердження уповноваженим органом такого рішення комісії, тобто до моменту проведення виплати компенсації. Окрім того, якщо комісією прийнято рішення про надання компенсації шляхом видачі житлового сертифіката, то державна реєстрація припинення права власності здійснюється після затвердження уповноваженим органом такого рішення комісії, а також до дати нотаріального посвідчення договору про придбання житла з використанням житлового сертифіката [255].

Вищевказані положення були внесені до Порядку надання компенсації за знищені об'єкти не з моменту його затвердження в травні 2023 року, а лише в січні 2024 року [253]. Внаслідок чого наявні випадки передчасного проведення реєстрації припинення права власності на знищені об'єкти до моменту прийняття комісією рішення щодо надання компенсації, і надалі унеможливило таке рішення. Крім цього, подібні випадки відбувалися й після встановлення відповідних вимог Порядком надання компенсації за знищені об'єкти, що може свідчити про необізнаність заявників із нормативно-правовим регулюванням питань надання компенсації або їх нерозуміння, вимагаючи тим самим додаткових зусиль для підвищення поінформованості населення про відповідні нюанси процесу отримання компенсації. З огляду на наявну проблему помилкового передчасного припинення права власності на знищені об'єкти, на рівні КМУ також буде доцільно розробити та впровадити механізм дій комісій та заявників для забезпечення розгляду заяв про надання компенсації щодо знищеного майна в таких випадках та надання постраждалим справедливої компенсації [189].

Кабінет Міністрів України з метою забезпечення необхідного регулювання і деталізації цих та інших питань надання компенсації за знищення та пошкодження нерухомого майна прийняв низку постанов:

- Постанова КМУ від 26 березня 2023 р. № 380 «Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» [256], якою затверджено Порядок подання інформаційного повідомлення про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України.

- Постанова КМУ «Деякі питання організації роботи комісії з розгляду питань щодо надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 19 травня 2023 р. № 516 [249], якою також визначено, що функції відповідних комісій можуть бути покладені на комісію, утворену відповідно до Порядку виконання невідкладних робіт щодо ліквідації наслідків збройної агресії Російської Федерації, пов'язаних із пошкодженням будівель та споруд, затвердженого постановою КМУ від 19 квітня 2022 року № 4737 [251];

- Постанова КМУ «Про затвердження Порядку надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна» від 30 травня 2023 р. № 600 [255], якою регулюється порядок надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна, встановлюється порядок (формула) для розрахунку розміру компенсації, визначається порядок використання житлових сертифікатів та грошових коштів, що надаються для фінансування будівництва будинку садибного типу, садового або дачного будинку;

- Постанова КМУ «Деякі питання забезпечення функціонування Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 13 червня 2023 р. № 62411 [248]. До відповідного

реєстру вноситься інформація про пошкоджене та знищене майно всіх форм власності, усіх фізичних та юридичних осіб, щодо об'єктів рухомого та нерухомого майна. Виходячи з цих положень, юридичні особи, територіальні громади також можуть вносити відомості про знищене, пошкоджено майно до Реєстру, однак зараз не мають права на компенсацію.

Окрім того, важливим кроком міжнародного визнання збитків внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України є те, що 2 квітня 2024 р. почав функціонувати міжнародний Реєстр збитків для України RD4U. Створення Реєстру збитків для України є масштабним міжнародним зусиллям і кроком до створення нового незалежного механізму, який повинен забезпечити справедливість та компенсацію для України та її народу. Реєстр було створено під егідою Ради Європи Резолюцією CM/Res(2023)3 [279]. Цією ж Резолюцією було затверджено Статут Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України, який визначає мандат Реєстру, його функції, структуру управління та порядок участі в ньому.

Мандат Реєстру включає в себе заяви про відшкодування як матеріальної, так і нематеріальної шкоди, заподіяної фізичним, юридичним особам та державі Україна. Проте остаточно категорії збитків, щодо яких можуть бути подані заяви ще остаточно не визначені. На даний час Рада Реєстру прийняла рішення, що ці категорії, як очікується, включатимуть заяви, пов'язані з: 1) втратою життя, катуваннями та сексуальним насильством, а також тілесними ушкодженнями; 2) вимушеним переміщенням та примусовим переселенням осіб; втратою майна та доходів, а також з іншими видами економічних втрат; 3) пошкодженням критичної інфраструктури та інших державних об'єктів; пошкодженням об'єктів історичної та культурної спадщини; 4) шкодою навколишньому середовищу; та іншими категоріями, визначеними Радою.

Заяви повинні стосуватися збитків, втрат чи шкоди, які були: 1) заподіяні після 24 лютого 2022 р.; 2) завдані на території України, в межах її міжнародно-визнаних кордонів, включаючи територіальні води; 3) спричинені міжнародно-протиправними діями РФ в Україні або проти України, якою було укладено

Розширену часткову угоду про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України.

Необхідно підкреслити, що фактично у реєстрі накопичується база даних про завдані збитки, з метою їх належної реєстрації та майбутнього вирішення питання щодо їх компенсації. У поданих заявах до реєстру заявник самостійно вказує суму бажаної компенсації за пошкоджене або знищене майно, ринкову вартість пошкодженого або знищеного об'єкта житлового нерухомого майна, а також вартість ремонту, проведеного до пошкодження або знищення такого майна, інформацію про ремонт, проведений після пошкодження або знищення такого майна.

Однак, з вищевказаної Резолюції CM/Res(2023)3, не вбачається, що реєстр передбачає обов'язковість розгляду та винесення рішень стосовно поданих заяв. Отже можливо констатувати, що фактично наявний Реєстр лише є визнаною міжнародною формою реєстрації даних про завдані збитки, однак не передбачає форми майбутнього компенсаційного механізму. Для повного вивчення проблеми реалізації компенсаційного механізму необхідно проаналізувати судову практику з розгляду справ даної категорії, яку необхідно умовно розділити на два періоди: 1) з 2014 р., а саме із початку проведення антитерористичної операції, 2) з початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р.. Перший період характеризується відсутністю спеціальних нормативних актів, які регулюють питання відшкодування шкоди внаслідок терористичних актів, військових дій, диверсій тощо.

Судова практика першого з виділених періодів базувалась на застосуванні загальних норм відшкодування шкоди, а також застосування положень судової практики ЄСПЛ щодо позитивних зобов'язань держави. В якості прикладу можна навести постанову Великої Палати Верховного Суду від 4 вересня 2019 р. у справі № 265/6582/16-ц [219], в якій Верховний Суд наголосив на нерозповсюдженні Закону України «Про боротьбу з тероризмом» та Кодексу цивільного захисту України на правовідносини у справах позивачів щодо легітимного очікування на отримання від Держави України такого

відшкодування за пошкоджений у період проведення антитерористичної операції (далі – АТО) об'єкт нежитлової нерухомості незалежно від того, на якій території – підконтрольній чи непідконтрольній Україні – мав місце вказаний акт. У постанові суд підкреслив, що Україна має виконувати позитивні обов'язки за ст. 1 Першого протоколу до відсутність у законодавстві відповідного компенсаційного механізму, не перешкоджає особі, вимагати від держави компенсації за це невиконання на підставі ст. 1 Першого протоколу до Конвенції.

В аспекті виконання позитивних зобов'язань слід також відзначити і врегулювання у постанові у КМУ від 20 березня 2022 р. № 326 «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації», відповідно до якої відповідальними за визначення шкоди та збитків, які забезпечуються відповідно до законодавства, у грошовій формі здійснюється згідно з методиками, які залежно від характеру збитків, класифікованих постановою, затверджуються відповідними органами виконавчої влади (центральні та місцеві органи виконавчої влади, інші державні органи, обласні, Київська міська держадміністрації (на період воєнного стану - військові адміністрації)).

Як зазначив Верховний Суд щодо виконання державною обов'язку відшкодування шкоди, Україна «взяла на себе позитивний матеріальний обов'язок визначити правила, спрямовані на відновлення прав потерпілих унаслідок, зокрема, загибелі цивільних осіб через збройну агресію російської федерації. Його невиконання чи неналежне виконання може бути окремою підставою для позову про відшкодування Україною шкоди, завданої затримкою виконання цього обов'язку. Розмір такого відшкодування залежить від складності проблеми, яку має вирішити держава, умов (воєнних, соціально-економічних, політичних), у яких цю проблему слід вирішити, тривалості невиконання чи неналежного виконання відповідного обов'язку, важливості вирішення відповідної проблеми для конкретної особи тощо» [221]. Проте таке відшкодування не може бути пов'язаним і співмірним із розміром тієї шкоди, яка завдана самою Росією.

В якості іншого прикладу необхідно навести ростанову Великої Палати Верховного Суду від 22 вересня 2020 р. у справі № 910/378/19 [216], де позивач посилався на те, що на території проведення АТО у селі Піски Донецької області невідомі особи викрали у позивача належне йому інженерне, виробничо-технологічне та торговельне обладнання, у зв'язку з чим, позивачу завдано матеріальної шкоди. Позивач наполягав на тому, що на державу в силу національного законодавства, а ст. 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 р. № 638-IV (далі – Закон № 638-IV) [93], кримінально-процесуального права, та норм міжнародного права покладається обов'язок компенсувати збитки від правопорушень, пов'язаних з протиправними діями у період та на території проведення АТО. У постанові встановлено, що реалізація передбаченого у ст. 19 Закону № 638-IV права на отримання відшкодування поставлена у залежність від існування компенсаційного механізму, що має бути встановлений в окремому законі. Однак, законодавчий акт, який регулює порядок відшкодування за рахунок коштів Державного бюджету України шкоди, заподіяної викраденням майна на території проведення АТО, відсутній як на момент виникнення спірних правовідносин, так і на момент розгляду справи судами. Верховний Суд вважає, що передбачене у ст. 19 Закону № 638-IV право на відшкодування шкоди, заподіяної терористичним актом, не породжує легітимного очікування на отримання від держави України відшкодування за викрадене у період проведення АТО майно. На підставі вищенаведених доводів Верховний Суд, змінивши мотивувальну частину рішення, фактично залишив в силі рішення попередніх інстанцій про відмову у задоволенні позову.

В той же час, порівнюючи підходи суду касаційної інстанції у постанові Великої Палати Верховного Суду від 4 вересня 2019 р. у справі № 265/6582/16-ц та Постанові Великої Палати Верховного Суду від 22 вересня 2020 р. у справі № 910/378/19, різницею між предметом спорів є саме підстави заподіяння шкоди, а також доказова база. У першому випадку підставою завдання шкоди є наявність терористичного акту – артилерійського обстрілу житлового масиву

внаслідок чого, був пошкоджений (знищений) належний позивачці на праві власності торгівельний об'єкт. У другому випадку шкода була завдана внаслідок викрадення майна невідомими особами.

Враховуючи тривалу відсутність спеціального законодавчого регулювання компенсаційного механізму, а також збільшення кількості справ, пов'язаних з позовом до держави щодо компенсації спричиненої шкоди внаслідок терористичного акту, Верховний Суд був вимушений відреагувати на цей факт. Так окремою ухвалою Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справі № 237/557/18 від 04 березня 2020 р. було рекомендовано Кабінету Міністрів України розробити спеціальний порядок відшкодування за пошкоджене внаслідок терористичного акта майно, процедуру виплати такого відшкодування за пошкоджене в результаті терористичного акта майна, чіткі умови, необхідні для заявлення вимоги до держави про надання такого відшкодування [329].

На час прийняття вищевказаної ухвали був чинним Порядок надання та визначення розміру грошової допомоги постраждалим від надзвичайних ситуацій, які залишилися на попередньому місці проживання», який був затверджений постановою КМУ від 18 грудня 2013 р. № 947 [252], де були відсутні відповідні положення, які регулюють відшкодування за пошкоджене внаслідок терористичного акта майно та процедури виплати такого відшкодування. Постановою КМУ від 2 вересня 2020 р. № 767 були затверджені зміни до постанови КМУ від 18 грудня 2013 р. № 947 та назва постанови викладена у новій редакції «Про затвердження Порядку надання та визначення розміру грошової допомоги постраждалим від надзвичайних ситуацій та розміру грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації» (далі – Порядок № 767) [209].

За Порядком № 767 постраждалими визнаються громадяни України, іноземці та особи без громадянства, житлові будинки (квартири) яких пошкоджено/зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації. Окрім того, згідно п.

З Порядку № 767 грошова компенсація надається постраждалим, які є власниками житла, яке перебуває на контрольованих Україною територіях та було зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією РФ, після дати набрання чинності Указом Президента України від 14 квітня 2014 р. № 405 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України» [327].

В той же час, Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» № 2923-IX, а також Постанові КМУ, які були прийняті на виконання вищевказаного Закону не передбачають можливості отримання компенсації іноземцям та особам без громадянства.

На підставі викладеного, можливо дій висновку, що у період з 14 квітня 2014 р. по 22 лютого 2022 р. іноземці та особи без громадянства мали право на отримання компенсації за житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації, а з 22 лютого 2022 р. по теперішній час таке право відсутнє. Так, у якості прикладу судової практики можливо навести рішення судів у справі № 200/5556/24 [291, 258]. У цій справі громадянином Вірменії оскаржувалося рішення комісії з розгляду питань щодо надання компенсації, яким було відмовлено йому у наданні компенсації у зв'язку з тим, що заявник не є громадянином України. Верховний Суд, переглядаючи у касаційному порядку рішення попередніх інстанцій, залишив оскаржувані рішення без змін, зазначивши, що «відсутність у іноземців права на отримання компенсації за шкоду, завдану їхньому нерухомому майну внаслідок збройної

агресії Російської Федерації, є законним, виправданим і пропорційним рішенням держави. ... встановлені законом обмеження не є проявом дискримінації, а спрямовані на досягнення легітимної мети – забезпечення раціонального і ефективного використання державних ресурсів в умовах воєнного стану та соціально-економічних викликів». При цьому, позивач не обмежений у застосуванні інших способів захисту щодо порушеного права власності, внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України [244].

Можливо, така позиція дійсно є проявом державної політики у сучасних умовах, але необхідно враховувати той факт, що будучи суб'єктами цивільних правовідносин іноземці наділені за Конституцією України рівними правами із громадянами, мають розраховувати на рівноцінні механізми захисту порушених прав, а положення законодавства не можуть бути вочевидь дискримінаційними. Вважаємо, що потребує зміна редакції п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону № 2923-IX, адже необхідно встановити, що отримувачами компенсації за пошкоджені/знищені об'єкти нерухомого майна є фізичні особи - громадяни України, іноземці та особи без громадянства. Вищевказані змін будуть відповідати загальним положенням ст. 26 Конституції України, яка передбачає, що іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України [145], а також і антидискримінаційним положенням самого Закону № 2923-IX, закріпленим у ч. 2 ст. 2.

Неможливо не звернути увагу, що чинне законодавство, а саме положення Закону 2923-IX та інших нормативних актів КМУ, виключає можливість компенсації за пошкоджене або знищене майно, що були розташовані на окупованій території, на день набрання чинності Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. № 64/2022, що також зазначається у преамбулі закону. Отже Закон 2923-IX не виключає можливості отримання компенсації за майно, що було окуповано або перебуває в зоні бойових дій після 24 лютого 2022 р.

Фактично Закон 2923-IX містить єдине положення, яке згадує право на подання заяви щодо надання компенсації за знищений об'єкт нерухомості, який знаходиться в тимчасовій окупації або в зоні активних бойових дій, - абзац другий ч. 3 ст. 6 цього Закону, що надає можливість Комісії продовжити строк розгляду такої заяви на 30 календарних днів. Однак проблемним питання залишилось встановлення самого факту знищення або пошкодження майна, оскільки встановити на місці цей факт Комісія не має можливості. В якості прикладу розв'язування даної проблеми можливо навести Постанову КМУ від 27 жовтня 2023 р. № 1185, якою було затверджено Порядок реалізації експериментального проекту щодо проведення обстеження знищених окремих категорій об'єктів нерухомого майна, зокрема із застосуванням інформаційних продуктів дистанційного зондування (далі – Порядок № 1185) [211].

На підставі вищевказаного Порядку № 1185 в період з 14 листопада 2023 р. по 14 лютого 2024 р. за участі Мелітопольської міської ради та Запорізької обласної військової адміністрації було реалізовано експериментальний проект щодо встановлення за результатами обстеження знищених об'єктів нерухомого майна, зокрема із застосуванням інформаційних продуктів дистанційного зондування Землі, факту знищення окремих категорій об'єктів нерухомості та надання компенсації їх власникам.

Відповідно до звіту Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури України від 18 березня 2024 р. за результатами реалізації експериментального проекту відповідно було проведено ретельну оцінку пошкоджень у місті Мелітополь, задокументувавши масштаби руйнувань після повномасштабного вторгнення в лютому 2022 року. Під час оцінки було проаналізовано 33 985 об'єктів нерухомості/об'єктів з використанням найновіших супутникових знімків високої роздільної здатності, і виявлено, що 55 будівель (0,16%) було зруйновано, 72 будівлі (0,2%) зазнали пошкоджень, та 18 будівель потребують подальшого дообстеження через недостатню якість отриманих знімків. Окрім того, згідно звіту у Комісії розглянуто 4 заяви про надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна [118].

Вважаємо, що таку практику слід максимально поширювати, оскільки ця проблема є дуже актуальною для абсолютної більшості внутрішньо переміщених осіб та жителів тимчасово окупованих територій. Більшість громадян України, які вимушені покинули своє місце проживання внаслідок бойових дій та окупації території, та фактично втратили без можливості отримання відповідної компенсації найбільшу ліквідну цінність – нерухоме майно,.

Необхідно також звернути увагу і на судову практику, пов'язану з компенсаційними механізмами, яка після повномасштабного вторгнення змінилася: у категорії справ щодо стягнення майнової та моральної шкоди з держави Україна, суди у більшості випадків почали відмовляти в задоволенні таких позовів, а відповідальність за шкоду, заподіяну агресією, у повному обсязі несе РФ. Таким прикладом є постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 вересня 2023 р. у справі № 757/64569/16-ц. Згідно з обставинами справи 13 липня 2014 року позивачка була вимушена покинути свій будинок, розташований у Донецькій області через обстріли. Позивачка вважала, що у зв'язку з надзвичайною ситуацією, яка виникла через проведення АТО, її майно було мобілізоване, що підтверджує сам факт перебування військовослужбовців ЗСУ у її будинку. Суди попередніх інстанцій залишили позов без задоволення. Розглянувши касаційну скаргу позивачки, Велика Палата Верховного Суду частково задовольнила її, змінивши мотивувальну частину оскаржуваних рішень, а в іншій частині – залишила їх без змін.

Верховний Суд зазначив, що позивачка не довела, що втратила можливість користування своїм майном саме внаслідок зайняття будинку військовослужбовцями ЗСУ, а не через обстріли з боку збройних формувань, підтримуваних РФ, що зумовили переїзд позивачки разом із родиною до іншого населеного пункту. Велика Палата також звернула увагу на те, що відповідно до ч. 9 ст. 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації

державі Україна, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, у повному обсязі покладається на російську федерацію як на державу, що здійснює окупацію [214].

Також було окреслено темпоральні межі кваліфікації обставин втрати майна: примусове відчуження майна або його вилучення можливе лише після запровадження в Україні воєнного або надзвичайного стану (з 24 лютого 2022 р.), виходячи з цього, доводи позивачки про те, що її майно було мобілізоване (примусово відчужене) під час дії надзвичайного чи воєнного стану судом були визнані необґрунтованими.

Однак наявні випадки і стягнення з держави України моральної шкоди, яка пов'язана саме з незаконними діями щодо відчуження майна: у справі № 712/692/24 за позовом громадянина про визнання протиправними та скасування рішень, зобов'язання вчинити дії до держави Україна в особі Державної казначейської служби України, Черкаської обласної військової адміністрації, Аварійно-рятувального загону спеціального призначення Головного управління Державної служби з надзвичайних ситуацій у Черкаській області, третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору – Головне управління національної поліції в Черкаській області про відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої протиправним рішенням суб'єкта владних повноважень про примусове відчуження майна (транспортного засобу). В обґрунтування заявлених позивач посилався на те, що він є власником автомобіля, який було примусово відчужено. Рішенням Черкаського окружного адміністративного суду від 28 квітня 2023 р. у справі № 580 /3368/22, залишеним без змін постановою Шостого апеляційного адміністративного суду від 27 вересня 2023 р. було визнано протиправним та скасовано рішення про примусове відчуження транспортного засобу, однак автомобіль був повернутий позивачу з певними пошкодженнями. Рішенням суду першої інстанції у задоволенні позовних вимог про стягнення майнової та моральної шкоди – відмовлено, оскільки позивачем не доведено належними доказами факт спричинення матеріальної шкоди Державою України [302]. Постановою ж апеляційного суду

рішення суду першої інстанції в частині відмови у стягненні матеріальної шкоди було змінено, виклавши мотивувальну частину рішення в редакції даної постанови, а в частині відмови у стягненні моральної шкоди – було скасовано та ухвалено в цій частині нове яким стягнуто з Держави України за рахунок коштів державного бюджету у рахунок відшкодування моральної шкоди 10 000 грн, посилаючись на те, що між незаконним вилученням автомобіля та поверненням пройшло багато часу, що призвело до обмеження прав позивача, вимушених змін у його житті, необхідність перелаштовувати свій спосіб життя [260]. Однак було встановлено протиправність дій державного органу, які призвели до моральних страждань, а наявна моральна шкода не пов'язана безпосередньо з агресією РФ.

У постанові Верховного Суду від 18 вересня 2024 р. у справі № 172/22/23 було визначено, що якщо ж позивач вважає, що руйнування його майна відбулось внаслідок діяння РФ, то за це не може бути відповідальною Україна» [236]. В якості прикладу можна навести рішення Ірпінського міського суду Київської області від 22 травня 2025 р. у справі 367/4216/24, яким задоволені позовні вимоги та стягнуто Російської Федерації в особі Уряду РФ на користь громадянки завдану моральну шкоду в розмірі 20 мільйонів гривень [295].

Неможливо не звернути увагу на те, що проблемним питання залишається відшкодування шкоди, яка пов'язана зі знищенням або пошкодженням побутової техніки, меблів, іншого майна, яке перебувало у приміщеннях, що зазнали відповідних уражень від внаслідок військових дій. Наказом Міністерства економіки України та Фонду державного майна України, від 18 жовтня 2022 р. № 3904/1223 була затверджена Методика визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності» [179]. Однак вищевказана методика, не визначає і не включає у вартість пошкодженого майна вартість побутової техніки, меблів, іншого майна, яке перебувало у приміщеннях. Вважаємо, що необхідно при визначенні оцінки вартості пошкодженого

(знищеного) майна, також враховувати середню ринкову вартість побутової техніки, меблів, іншого майна, яке перебувало у приміщеннях, при цьому виходити з кількості однієї одиниці кожного виду даної техніки.

Так можливо звернутись з позовом до суду про стягнення матеріальної шкоди з Російської Федерації, проте, як вже було встановлено у дослідженні, існує проблематика щодо виконання рішень судів з даної категорії справ не тільки через наявність імунітету від виконання іноземної держави, а й через імовірне ухилення і перешкоджання виконанню судових рішень.

Необхідно зазначити, що необхідно відрізняти шкоду, яка була спричинена внаслідок військовий дій РФ, а також вимушену шкоду, яку можливо можуть спричинити дії військових щодо захисту Батьківщини. В такому випадку вся відповідальність покладається виключно на Російську Федерацію, оскільки саме дії перебувають у причинно-наслідковому зв'язку з діями агресора. В той же час, якщо військові ЗСУ вчиняють шкоду, яка не пов'язана із захистом Батьківщини, то в даному випадку, саме держава повинна її компенсувати.

Додатково слід зазначити і про позицію Верховного Суду щодо неможливості покладення на Україну обов'язку із відшкодування шкоди у разі, якщо наявне невиконання судового рішення, яким на користь позивача присуджено стягнення з держави-агресора за агресію проти України. Із посиланням на практику ЄСПЛ, в тому числі і на згадану вище справу «Україна та Нідерланди проти Росії», вказано, що механізм відшкодування не може не враховувати особливості відносин за участю міжнародного елементу. «Згідно з прецедентною практикою ЄСПЛ основний обов'язок, який покладено на Державу, – це гарантувати виконання ухвалених судами рішень. При згадці «Держави» як боржника, тобто суб'єкта, проти якого ухвалено рішення, скрізь мається на увазі та Держава, за національним порядком якої і має бути забезпечено виконання судового рішення. Проте в жодному з рішень не розглядалася ситуація, за якою Держава повинна забезпечити на своїй території виконання рішення проти іншої держави» [231].

Основними проблемними аспектами компенсаційного механізму є неможливість отримання компенсації за нежитлові приміщення, рухоме майно, а також житлове нерухоме майно в територіях, які були окуповані Російською Федерацією з 2014 року, та до повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р., тобто, які розташовані у Криму, а також частині Донецької і Луганської областей, а також, які розташовані на тимчасово окупованих або заблокованих територіях. Окрім того, законодавством встановлено обмежене коло отримувачів компенсації, заборона подальшого відчуження придбаного об'єкту нерухомості, та обмежене право на використання коштів компенсації.

У вказаному випадку є доцільним поступове збільшення можливості надання компенсації за зруйновані або пошкоджені об'єкти нерухомого майна, що належать до нежитлового фонду, а саме гаражі, невеликі магазинчики, офіси приватних осіб, що розміщені у квартирах тощо.

Окрім того, вважається вірним можливість отримання компенсації іноземним громадянам, які мали законне право проживати в Україні станом на 24 лютого 2022 року, а також вирішити питання щодо можливості отримати компенсацію суб'єктам підприємницької діяльності, іноземним компаніями та установам. Так, держава має можливість встановити пріоритетність виплат певним суб'єктам, але не позбавляти їх права на отримання компенсації інших суб'єктів права власності, які не є громадянами України, оскільки це суперечить конституційному принципу рівності усіх суб'єктів права власності.

3.4. Особливості судового доказування у справах про припинення права власності

Доказування є найважливішою складовою частиною цивільного процесу, оскільки для того щоб правильно і своєчасно вирішити конкретну справу та захистити порушені права, суду необхідно перевірити факти, на які посилаються сторони у своїх вимогах та запереченнях, а також інші обставини, що мають значення для справи. У вітчизняній процесуальній доктрині доказування традиційно розглядається як самостійний інститут цивільного

процесуального права, що являє собою систему норм, які регулюють відносини, пов'язані зі збиранням, поданням, дослідженням та оцінкою доказів. Водночас його сутність не зводиться лише до нормативної конструкції: доказування визначається і як інтелектуально-процесуальна діяльність суду та учасників процесу, спрямована на встановлення фактичних обставин справи та вирішення спору. О. О. Грабовська вважає сферу доказування найважливішою ланкою в цілісній системі цивільного процесуального права, пов'язані з усіма іншими інститутами та окремими нормами, що «працюють» у сукупності та взаємозв'язку [82, с. 159]. О. В. Гетманцев вважає, що «інститут цивільного процесуального права, сферу доказування, установлення фактів та обставин, яка складається із сукупності норм що регулюють правовідносини в цьому напрямі цивільної процесуальної діяльності» [71, с. 213].

А. І. Виноградова вважає, що «предметом доказування в цивілістичному процесі є сукупність юридичних обставин, з якими закон пов'язує виникнення матеріальних і процесуальних прав та обов'язків, а також процесуальних прав та обов'язків щодо їх доказування, які утворюють умовну систему в кожній конкретній справі й зумовлюють необхідність вибору доказів на підтвердження їх існування чи спростування» [62, с. 143]. В. І. Тertiшніков зазначав, що «доказування є однією з головних складових процесуальної діяльності була і є доказова діяльність, адже в ній може встановлюватися достовірність будь-якого явища» [338, с. 365].

Отже необхідно визначити, що може бути предметом доказування у справах про встановлення факту знищення або пошкодження майна. У постанові від 12 травня 2022 р. у справі № 635/6172/17 Велика Палата Верховного Суду дійшла висновку, що «у кожному випадку звернення з позовом про відшкодування Державою Україною шкоди (майнової, моральної), завданої терористичними актами у періоди проведення АТО, Операції об'єднаних сил, суди мають з'ясувати: а) підстави позову (обставини, якими обґрунтована позовна вимога); б) чи мала Держава Україна у розумінні ст. 1 Конвенції юрисдикцію щодо гарантування прав і свобод на тій території, на

якій, за твердженням позивача, відбулося порушення; в) якщо мала юрисдикцію, то чи виконала її конвенційні обов'язки з такого гарантування на відповідній території (якщо мало місце невиконання або неналежне виконання конкретного обов'язку, то у чому воно полягало, якими були наслідки цього та причинно-наслідковий зв'язок між ними і невиконанням або неналежним виконанням відповідного обов'язку); г) чи є підтвердження всіх цих фактів (належні, допустимі, достовірні та достатні докази)» [228]. І хоча обставини справи стосувалися відшкодування моральної шкоди, спричиненої загибеллю члена сім'ї під час проведення АТО на непідконтрольній території, висловлені підходи щодо доказування можна застосовувати і у справах щодо відшкодування шкоди, пов'язаною із знищенням чи пошкодженням майна.

На сучасному етапі запровадження компенсаційних механізмів набуває особливого значення доведення факту знищення або пошкодження майна. Враховуючи велику кількість зруйнованих та пошкоджених об'єктів, а також, що такі об'єкти розташовані по всій території країни, то наявні об'єктивні причини, які перешкоджають інколи оформленню документів для подачі заявки на отримання компенсації. Так, для отримання компенсації у позасудовому порядку заявник подає до комісії заяву, а також документи, які визначені п. 7 ст. 4 Закону № 2923-IX від 23 лютого 2023 р. [103].

Враховуючи постійне збільшення випадків пошкодження або знищення майна, що може супроводжуватись втратою правовстановлюючих документів на майно, частина з вищевказаних документів може бути втрачена, що може бути перешкодою для отримання компенсації. В даному випадку важливими для отримання компенсації є докази, які підтверджують право власності або користування даними об'єктами, а також докази знищення або пошкодження майна. Документальне засвідчення факту знищення чи пошкодження майна є важливим для подальшого визначення розміру збитків та отримання компенсації. В контексті відшкодування завданої шкоди внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією РФ проти

України важливо встановити не тільки факт знищення чи пошкодження майна, а причинний зв'язок між даними фактами та діями РФ проти України.

Так у постанові Верховного Суду від 09 червня 2022 р. у справі № 759/18854/20 визначено, що документами, які підтверджують знищення майна, можуть бути матеріали технічної інвентаризації, що засвідчують факт знищення майна, довідки органів внутрішніх справ України, акт про пожежу, офіційні висновки інших установ або організацій, які відповідно до законодавства уповноважені засвідчувати факт знищення майна тощо, а умовами для припинення права власності на знищене нерухоме майно згідно зі ст. 349 ЦК України, є наявність встановленого факту знищення майна [226].

Відомості про реєстрацію права власності можливо отримати з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, який почав функціонувати з 01 січня 2013 р. [269]. До 01 січня 2013 р. існував електронний реєстр права власності, який був запроваджений на підставі Порядку ведення Реєстру прав власності на нерухоме майно, затверджений Наказом Міністерства юстиції України 28 січня 2003 р. № 7/5 [270]. Фактично до появи першого електронного реєстру всі відомості про реєстрацію права власності зберігались лише на паперових носіях органами Бюро технічної інвентаризації (далі – БТІ). Отже у разі відсутності інформації у державних електронних реєстрах відомостей про реєстрацію права власності на об'єкти нерухомого майна єдиним джерелом інформації є відповідні паперові носії, які зберігаються в місцевих органах БТІ.

Однак наявна інформація у органах БТІ також може бути відсутня, у тому числі, в разі її знищення, або за фактом того, що інколи громадяни не встигли, або взагалі забували здійснити реєстрацію права власності. Так у судовій практиці зустрічаються багато випадків, коли документи, які посвідчують перехід права власності, не були вчасно зареєстровані у БТІ. Такі випадки характерні для угод, які були вчинені до 01 січня 2013 р., оскільки не вимагали обов'язкової реєстрації у реєстрі права власності безпосередньо суб'єктами, які посвідчували такі угоди. Деякі громадяни, які укладали договори купівлі-

продажу нерухомого майна, проте не зважаючи на необхідність обов'язкової їх реєстрації у місцевих органах, що було передбачено ст. 227 ЦК України в редакції 1963 р. [340], їх вчасно не реєстрували. В такому випадку доведення факту належності на праві власності нерухомого майна у позасудовому порядку практично є неможливим. Вважаємо, що у даному випадку єдиною можливістю підтвердження факту належності нерухомого майна є відповідне судове рішення. Об'єктами судового захисту у даному випадку є законні інтереси фізичних осіб, які пов'язані з можливістю отримання грошової компенсації. Натомість, надміру формальний підхід до підтвердження права власності за надзвичайних умов може порушувати права особи, перегладаючи на неї увесь тягар доказування та дотримання високих стандартів доказування.

Спрощення процесу реєстрації права власності на нерухоме майно передбачає Проект Закону про внесення змін до Закону України "Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень" щодо забезпечення механізму державної реєстрації права власності на нерухоме майно за відсутності доступу до матеріалів підприємств бюро технічної інвентаризації № 11440 від 24 липня 2024 р. [274], який частково може вирішити зазначену проблематику.

На вказаній проблемі зосереджені деякі положення «принципів Пінейру», які наголошують, що «якщо йдеться про масове переміщення людей, коли документальних доказів прав власності або прав володіння виявляється недостатньо, держави можуть виходити з неспростовної презумпції, що особи, які покинули свої будинки в той чи інший період, що характеризувався насильством або лихом, вчинили так з причин, пов'язаних з насильством або лихом, і тому мають право на реституцію житла, землі та майна. У таких ситуаціях адміністративні та судові органи можуть самостійно встановлювати факти, пов'язані з документально не підтвердженими вимогами про реституцію».

У постанові Верховного Суду від 14 грудня 2021 р. у справі № 344/16879/15-ц висловлені умови застосування ст. 392 ЦК України, зі змісту

якої вбачається, що вона містить дві диспозиції, за яких власник майна може звернутися з позовом про визнання права власності: 1) якщо таке право оспорується або не визнається іншою особою; 2) у разі втрати власником документа, який засвідчує право власності. Суб'єктом вимог про визнання права власності може будь-яка особа, яка вважає себе власником певного майна, однак не може належним чином реалізувати свої правомочності у зв'язку з наявністю щодо цього права сумнівів у третіх осіб або претензіями третіх осіб чи необхідністю отримати правовстановлюючі документи. Позов про визнання права власності на майно подається власником тоді, коли в інших осіб виникають сумніви щодо належності йому цього майна, коли створюється неможливість реалізації позивачем свого права власності через наявність таких сумнівів чи внаслідок втрати правовстановлюючих документів [83].

Деякі науковці висловлюються, що власник майна може звернутись до суду з позовом про визнання права власності, який матиме самостійне правове значення і не вимагатиме внесення будь-якого зобов'язуючого рішення для інших осіб, оскільки у цьому випадку навіть відсутня така сторона, як відповідач [188, с. 659]. Однак такі вимоги можливо розглядати тільки в окремому провадженні, оскільки у позовному провадженні обов'язкову участь беруть відповідачі. Так, О. Б. Гнатів пропонує, що «при відсутності спору про право при визнанні права власності доцільно надати власникам право звертатись до суду в порядку окремого провадження з заявою про встановлення факту володіння майном на праві власності, підтвердивши тим самим констатуючий характер аналізуючого способу» [72]. Суддя Верховного Суду О. В. Ступак також вважає, що потрібно спростити процесуальний порядок розгляду відповідної категорії спорів [266]. С. Я. Фурса зазначає, що в окремому провадженні засобом захисту «охоронюваних законом інтересів є рішення суду про констатацію юридичного факту, тобто з набранням судовим рішенням законної сили юридичні обставини перетворюються в юридичні факти, а охоронюваний законом інтерес стає підставою для отримання особою певних прав, які визначаються законом на підставі встановленого юридичного факту»

[154, с. 55]. У цьому випадку, враховуючи специфіку виниклих правовідносин, неможливість іншим шляхом відновити порушене право, є вірним приймати до уваги будь-які докази, які підтверджують належність особі майна. До таких доказів можливо віднести копії правовстановлюючих документів, факт наявності реєстрації за адресою, наявність документів, які підтверджують сплату комунальних послуг, показання свідків. Отже судові рішення не породжує права власності, а лише підтверджує наявне у особи право власності, набуте раніше на законних підставах.

Але в питаннях встановлення факту знищення майна окреме провадження не завжди може бути застосовне, оскільки такий факт може стати складовою деліктного правовідношення, а його встановлення може бути пов'язане з потенційним спором про право (у справах про відшкодування шкоди). Також констатація такого факту судом з метою отримання компенсації виходила б за межі функції суду в окремому провадженні, у разі якщо таке встановлення передбачено в межах спеціальних позасудових компенсаційних процедур. В той же час, у судовій практиці, спірні правовідносини вирішуються саме у позовному провадженні, але дійсно є складності у складанні позовної заяви, оскільки у цьому випадку право власності ніким не оспорується і тому зазвичай визначити особу відповідача просто неможливо. Досить поширеними в судовій практиці є позови про визнання права власності до органів державної влади та місцевого самоврядування [300, 301].

Під час розгляду такої категорії справ суд має можливість досліджувати будь-які докази, у тому числі і показання свідків, висновки судових експертів, тобто такі докази, оцінку яких може зробити лише суд у відповідному судовому рішенні. У низці рішень у справах, пов'язаних із військовими конфліктами, ЄСПЛ також визнавав порушенням держав надміру формалістський підхід щодо документального підтвердження права власності за відсутності оригіналів документів («Solomonides проти Туреччини» (заява № 16161/90), «Kerimova та інші проти Росії» (заяви № № 17170/04, 20792/04, 22448/04, 23360/04, 5681/05 і 5684/05), «Sargsyan проти Азербайджану» (заява № 40167/06), «Chiragov та інші

проти Вірменії» (заява № 13216/05) та ін.). ЄСПЛ визнав переконливим доказом наявності володіння технічні паспорти, довідки державних органів, витяги з погосподарської книги, дозволи на будівництво тощо.

В судовій практиці та згідно вимогам ЦПК України доказування не може ґрунтуватися на припущеннях, а суд встановлює наявність або відсутність певних обставин (фактів) на основі оцінки доказів, які містять інформацію щодо предмета доказування. Отже необхідно вести мову про певний «стандарт доказування» у цивільному процесі, відповідно до якого суд вважає фактичну обставину доведеною.

Як зазначає І. О. Бут, «стандарт доказування – це мінімальний, пороговий ступінь суб'єктивної впевненості, переконаності судді (присяжних) в істинності спірного факту, коли суд доходить або повинен доходити висновку про достатність доказів і визнання тягара доведення виконаним; при досягненні цього порогового рівня тягар спростування переноситься на опонента, і якщо той своїми контрдоказами не знизить впевненість суду нижче рівня стандарту доказування, суд буде виходити з визнання факту встановленим» [55, с. 228]. У радянському цивільному процесі об'єктом судового пізнання була об'єктивна істина, і був лише один «стандарт доказування» – внутрішнє переконання судді [310]. Д. Д. Луспеник вважає, що «фактично аналогом стандарту доказування у вітчизняному цивільному судочинстві є внутрішнє переконання судді під час оцінки доказів» [171]. І. В. Андронов зазначає, що «у сучасному цивільному процесуальному праві України покладення на суд обов'язку встановити об'єктивну істину та пов'язувати з нею обґрунтованість судового рішення не вбачається можливим з огляду на посилення засади змагальності судового процесу й неможливості суду проводити розслідування обставин справи за власною ініціативою» [46, с. 39]. Н. В. Волкова, аналізуючи судову практику, робить висновок, що «стандарт доказування «баланс ймовірностей» використовується і в судовій практиці, і в науці цивільного процесуального права, однак фактично відсутнє розуміння сутності стандарту доказування,

його правової природи. Також не передбачено, яким чином він повинен застосовуватися і наслідки його застосування у судовій практиці» [65, с. 147].

У постанові від 18 березня 2020 р. у справі № 129/1033/13 Велика Палата Верховного Суду наголошувала, що «обставину треба доказувати таким чином, аби реалізувати стандарт більшої переконливості, за яким висновок про існування стверджувальної обставини з урахуванням поданих доказів видається вірогіднішим ніж протилежний. Тобто певна обставина не може вважатися доведеною, допоки інша сторона її не спростує (концепція негативного доказу), оскільки за такого підходу принцип змагальності втрачає сенс» [215].

В цивільному судочинстві, як правило, використовують три основні стандарти доказування [54; 324]:

1) понижений стандарт «*prima facie*», коли стороні достатньо надати докази, достатні щоб хоча б на перший погляд (*prima facie*) допустити, що факт, який підлягає доказуванню, міг бути. Цей стандарт застосовується для встановлення фактичних підстав при розгляді заходів забезпечення позову. Як зазначають О. В.Скупінський, В. І Гніденко «у випадках, коли лише органи держави-відповідача мають доступ до інформації, яка може підтвердити або відхилити заяви заявника, на них лежить тягар доказування, ситуація, коли органи держави-відповідача зобов'язані надати повні та переконливі пояснення щодо справи. Якщо держава-респондент не подає необхідну інформацію без достовірних та поважних причин такої поведінки, ЄСПЛ має право вважати аргументи заявника обґрунтованими [312, с. 111]. Хоча деякі дослідники і не визначають «*prima facie*» як самостійний стандарт доказування, на якому ґрунтується вирішення справи, все ж визначають, що він є ключовою вимогою, яку треба позначити перш ніж застосувати тягар або стандарт доказування. Тільки за наявності *prima facie* випадку порушення права тягар доказування має бути визначений точніше [8, с. 57].

2) симетричний «баланс ймовірностей», у такому разі обставина вважається такою, що настала у випадку, якщо подані докази більш переконливо свідчать про ймовірність настання певного факту, ніж докази, що свідчать про

зворотне. Інколи його називають «стандарт переваги більш вагомих доказів» (preponderance of the evidence). «баланс ймовірностей «об'єктивізує» доказування – суд не просто посиляється на своє внутрішнє переконання (адже незрозуміло, яким чином переконання було сформоване, чи не є таке переконання проявом психоемоційних особливостей судді тощо), а спирається на певні зовнішні орієнтири, щоб сторонній спостерігач, ставлячи себе на місце судді, міг так само дійти висновку, що певний факт є більш ймовірний» [55, с. 229];

3) підвищений «чіткі і переконливі докази» (clear and convincing evidence), тобто надання чітких і переконливих доказів, які б свідчили про настання обставин. Але такий стандарт не наближається за ступенем достовірності до питомо кримінального стандарту доказування «поза розумним сумнівом» (beyond a reasonable doubt).

Вважаємо, що у справах щодо встановлення факту знищення або пошкодження майна, особливо, яке перебуває у районах бойових дій, або тимчасово окупованої території після 24 лютого 2022 р., а також відшкодування завданої шкоди необхідно виходити з пониженого стандарту «prima facie» тобто, якщо очевидні факти свідчать про можливе пошкодження або знищення майна. Отже суд у таких справах повинний встановити наступні обставини:

1) чи є заявник особою, якій завдано шкоду. В даному випадку підлягає доведенню факт, що саме заявник, а не будь-яка інша особа, має право на відшкодування шкоди;

2) чи підтверджується факт спричинення шкоди, а саме військовими діями, терактами, протиправними діями та ін.. Встановлення причини пошкодження або втрати майна має пріоритетне значення чи має право заявник на отримання компенсації, оскільки, якщо шкода не пов'язана з обставинами, які визначені Законом № 2923-IX, то у відсутні підстави для визнання такого факту;

3) чим підтверджується наявні права заявника на пошкоджене або знищене майно. Саме цей факт інколи буває проблематичним, наприклад у разі

знищення документів, якими дані факти підтверджувались. В якості доказів за стандартом *prima facie* позивач повинен надати відомості або документи, які підтверджують, що майно йому належало на право власності або перебувало у користуванні (фото, відеофіксацію пошкоджених чи знищених об'єктів, пояснення свідків, повідомлення з преси, або інформаційні повідомлення з органів ДСНС, органів поліції, наявні у позивача фрагментарні докази наявності у нього права власності (копії технічних паспортів, укладених у якості орендодавця договорів оренди тощо). У цьому випадку тільки сукупність доказів, може свідчить про належні права, але в будь-якому разі необхідно будь-яке документальне підтвердження даних прав.

У справах про відшкодування завданої шкоди належить встановити, чи є причинно-наслідковий зв'язок між фактом спричинення шкоди та діями, які можливо кваліфікувати, як терористичні акти, диверсії, які спричинені збройною агресією РФ проти України. Саме факт того, що майно було пошкоджено або знищено внаслідок вищевказаних дій підлягає доказуванню. При цьому доцільним буде спростити правила доказування у такій категорії справ, для чого пропонується доповнити ст. 81 ЦПК України частиною 3-1, якою передбачити, що у справах про відшкодування шкоди, завданою державою, визнаною Верховною Радою України агресором, її органами, службовими чи посадовими особами, пов'язаними з державою-агресором особами та утвореннями, позивач зобов'язаний навести у позові фактичні дані, які підтверджують зв'язок між завданою шкодою та збройною агресією. У разі визнання судом достатньої доведеності зазначених фактів на підставі поданих позивачем доказів спростування факту завдання шкоди чи її розміру покладається на відповідача.

Такий перерозподіл тягаря доказування у ЦПК України у справах про відшкодування шкоди, завданої державою-агресором, зумовлене як об'єктивними особливостями відповідних правовідносин, так і необхідністю забезпечення ефективного судового захисту в умовах збройного конфлікту. Чинна модель доказування у цивільному процесі ґрунтується на загальному

принципі, відповідно до якого кожна сторона доводить ті обставини, на які вона посилається. Такий підхід є виправданим у класичних приватноправових спорах, де сторони перебувають у відносно рівному становищі щодо доступу до доказів та можливостей їх отримання. Проте у справах про відшкодування шкоди, спричиненої збройною агресією, формально рівний розподіл обов'язку із доказування породжує процесуальну нерівність, адже позивач, як правило, не має доступу до власного майна, інформації про структуру та підпорядкування військових формувань, характер та інтенсивність конкретних військових операцій, до документів органів держави-агресора. У значній частині випадків шкода завдається на територіях, де відсутня можливість оперативного проведення експертиз або фіксації доказів. За таких умов вимога повного доведення причинно-наслідкового зв'язку між конкретними діями держави-агресора та конкретною шкодою може перетворитися на надмірний і фактично недосяжний стандарт, від якого держава-агресор, яка ухиляється від судового розгляду (як було показано вище), тільки отримуватиме перевагу, адже жодні інші процесуальні інструменти (витребування доказів, призначення експертизи судом тощо) для неї не діятимуть.

Запропонована модель не скасовує загального принципу змагальності та диспозитивності цивільного процесу, а лише адаптує його до специфіки шкоди, пов'язаної зі збройною агресією. Позивач зобов'язаний навести у позовній заяві фактичні дані, що підтверджують зв'язок між завданою шкодою та збройною агресією, тобто сформулювати належну первинну доказову основу. Лише після того, як суд визнає подані докази достатніми для встановлення *prima facie* зв'язку шкоди із воєнними діями, тягар спростування факту шкоди або її розміру покладається на відповідача. Таким чином, не відбувається звільнення позивача від обов'язку доведення; змінюється лише момент і межі перерозподілу тягара доказування з огляду на асиметрію доступу до доказової бази.

Одним з дискусійних питань, пов'язаним із оцінкою доказів, є визнання допустимими доказів, які були видані окупаційною владою, у тому числі, які підтверджують факт знищення або пошкодження майна. Так, відповідно до ч. 3

ст. 9 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII (далі – Закон № 1207-VII) будь-який акт (рішення, документ), виданий органами та/або особами, передбаченими частиною другою цієї статті, є недійсним і не створює правових наслідків, крім документів, що підтверджують факт народження, смерті, реєстрації (розірвання) шлюбу особи на тимчасово окупованій території, які додаються до заяви про державну реєстрацію відповідного акта цивільного стану [100]. Редакція ч. 3 ст. 9 Закону № 1207-VII, викладена згідно Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України» № 2217-IX від 21 квітня 2022 р. [97] ґрунтується на концепції, відомій у світовій юриспруденції як «Намібійські винятки» Міжнародного Суду ООН («Namibia exception»).

У Консультативному висновку Міжнародного Суду ООН «Правові наслідки для держав, пов'язані із триваючою присутністю Південної Африки у Намібії» від 21 червня 1971 р. було важливе застереження та виняток із загального принципу невизнання («non-recognition»). Суд зазначив, що незважаючи на незаконність південноафриканської присутності, це не повинно позбавити народ Намібії переваг, пов'язаних із міжнародних співробітництвом. І хоча офіційні дії, вчинені урядом Південної Африки від імені або щодо Намібії після припинення мандату, є незаконними та недійсними, ця недійсність не може бути поширена на такі дії як, наприклад, реєстрація народжень, смертей та шлюбів, наслідки яких можна ігнорувати лише на шкоду жителям цієї території [20].

Отже, будь-які «офіційні» документи, які підтверджують факт пошкодження або знищення майна, що видані на тимчасово окупованій території неможливо приймати як докази. У подібних обставинах у справі «Кіпр проти Туреччини» ЄСПЛ підтримав підходи Міжнародного Суду ООН та зазначив, що зобов'язання ігнорувати документа фактичних утворень далеко не є абсолютним. Життя на відповідній території для її мешканців триває. Це

життя має бути стерпним і захищеним фактичною владою, включаючи їхні суди; і, в самих інтересах мешканців, пов'язані з цим дії цих органів влади не можуть просто ігноруватися третіми державами або міжнародними установами, особливо судами, включаючи ЄСПЛ. Вважати інакше означало б позбавити мешканців території всіх їхніх прав щоразу, коли вони обговорюються в міжнародному контексті, що означало б позбавлення їх навіть мінімального стандарту прав [15]. У своїй практиці Суд розробив гнучкий підхід до доказів, які повинні бути надані заявниками, які стверджують, що вони втратили своє майно та житло в ситуаціях міжнародного або внутрішнього військового конфлікту: не тільки копії чи дублікати документів про право власності, а й інші документи, що підтверджували факт проживання у будинку, оброблення землі, витяги із земельного або податкового реєстрів, документи з місцевої адміністрації, плани, фотографії та квитанції на утримання майна, а також докази доставки пошти за адресою, заяви свідків або будь-які інші релевантні докази [303].

Водночас, відповідно до Розпорядження КМУ «Про внесення змін до плану заходів з реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» від 04 квітня 2023 р. № 288-р, цей план одним із очікуваних результатів закріплює «визнання/верифікація інформації про факти, що міститься у документах, виданих російськими окупаційними адміністраціями на тимчасово окупованій території» [308]. Однак реалізація даного плану фактично є можливою лише після завершення деокупації. Представництвом Президента України в Автономній Республіці Крим також як один із кроків з деокупації визначається напрям верифікації документів, які впливають на права і свободи громадян України та видані окупаційними адміністраціями. Але верифікація не передбачає автоматичного визнання, а для деяких документів визнання виключається (наприклад, правочини, вчинені внаслідок незаконних дій окупаційних адміністрацій з націоналізації майна держави, юридичних осіб та громадян

України, вилучення майна у законних власників так званими рішеннями окупаційних структур, судовими рішеннями окупаційних судів тощо) [267].

Однією із пропозицій у сфері реалізації права власності зазначається створення «можливість фізичним і юридичним особам протягом окупації повідомляти державу про добровільну зміну майнового стану, передавати державі інформацію та копії відповідних «документів», що підтверджують зміну статусу майна і прав власності на окупованій території» [354, с. 28].

Наразі в Україні тільки формується судова практика розгляду справ, які пов'язані з встановлення факту знищення або пошкодження майна. Дана практика у більшості випадків пов'язується саме з оскарженням дій Комісій з розгляду питань щодо надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією РФ проти України. Необхідно відзначити, що спори щодо оскарження рішень Комісій з розгляду питань щодо надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України розглядаються саме в порядку адміністративного судочинства.

Можливо навести приклади сучасної судової практики: у справі № 520/20774/24 Харківський окружний адміністративний суд 07 жовтня 2024 р. відмовив в задоволенні позову, оскільки позивач не надав доказів придатності цього об'єкта до використання за призначенням станом на 23 лютого 2022 р.. Так, Комісією був складений акт обстеження житлового будинку, в якому зазначено, що ознаки руйнування або знищення внаслідок збройної агресії чи бойових дій відсутні. Тому рішенням Комісії відмовлено у наданні компенсації за знищений об'єкт нерухомого майна – житловий будинок на підставі п.2 ч.6 ст.6 Закону № 2923-IX. Постановляючи вищевказане рішення, суд виходив з того, «що аналізуючи надані відповідачем фотознімки житлового будинку, долучені до відзиву на позов, неможливо встановити, що дані пошкодження нерухомого майна були здійснені внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України.

Об'єкт нерухомого майна на даних фотознімках фактично відсутній, земельна ділянка щільно поросла деревами та чагарниками та на ній маютьс я лиш незначні застарілі залишки будівельних матеріалів. З огляду на вищевикладене та на наявні у матеріалах справи фотографії житлового будинку, суд схиляється до переконання про те, що станом на початок повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України – 23 лютого 2022 р. у матеріалах справи відсутні докази цілісності та означеного об'єкту нерухомого майна та придатності означеного об'єкту нерухомого майна для використання за призначенням» [305]. Фактично основними аргументом ухваленого рішення про відмову у задоволенні позову було те, що були відсутні відомості про технічний стан такого майна станом на 23 лютого 2022 р..

У справах даної категорії, з метою уникнення будь-якого шахрайства, необхідно встановлювати не тільки факт пошкодження (знищення), внаслідок повномасштабної збройної агресії, але й факт того, що дане майно до його пошкодження існувало, тобто експлуатувалось за призначенням. Саме факт експлуатації за призначенням майна, а не технічний стан був вирішальним у справі № 400/3394/24 про оскарження відмови в наданні компенсації за зруйноване майно, яку розглядав Миколаївський окружний адміністративний суд. У рішенні суду зазначено, що «до початку бойових дій житловий будинок був у занедбаному стані, але він експлуатувався і був пошкоджений до непридатного для використання за цільовим призначенням стану внаслідок бойових дій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України». У вищевказаному рішенні суд встановив, «що оскільки комісії з розгляду питань щодо надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України є консультативно-дорадчими органами виконавчого комітету відповідної сільської, селищної та міської ради, і не мають статусу юридичної особи, а тому не мають адміністративної процесуальної правоздатності. Належними відповідачами в

адміністративних справах щодо дій, бездіяльності та рішень таких комісій є виконавчі комітети відповідних сільських селищних та міських рад» [298].

У справах про встановлення факту знищення майна, що знаходиться на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії або на тимчасово окупованій території України мають бути зазначені встановлені судом дані про дату знищення майна, а в разі неможливості встановлення точної дати знищення майна, майно визнається судом знищеним з найбільш раннього встановленого та підтвердженого доказами факту припинення існування майна, що забезпечує правову визначеність і водночас запобігає довільності судового розсуду. Суд, оцінивши надані докази (фотоматеріали, повідомлення офіційних органів, свідчення очевидців, супутникові знімки тощо), встановлює найбільш ранній об'єктивно підтверджений момент, коли існування об'єкта вже не підтверджується. Це дозволить мінімізувати ризик штучного продовження періоду існування майна та водночас не покладає на заявника надмірного доказового тягаря щодо встановлення точної дати руйнування.

У справах, пов'язаних із відчуженням майна у зв'язку із суспільною необхідністю особливість предмету доказування полягає в тому, що обґрунтування позовних вимог про примусове відчуження земельної ділянки повинно включати доведення реальної, конкретної та неминучої необхідності розміщення відповідного об'єкта саме на спірній земельній ділянці, а також аналіз можливості використання альтернативних територій. Неврахування або формальне ігнорування альтернативних варіантів розміщення об'єктів суспільного призначення свідчить про відсутність суспільної необхідності у вузькому (юридичному) значенні та є самостійною підставою для відмови суду в задоволенні вимог про примусове відчуження.

Сучасна судова практика свідчить, що державному органу не у всіх випадках потрібно доводити «суспільну необхідність» викупу земельної ділянки. Так, у Постанові Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 03 березня 2020 р. у справі № 850/8/19 зроблено висновок, «що у випадку неотримання згоди власника земельної ділянки з викупом для суспільних потреб

вона може бути примусово відчужена у державну чи комунальну власність лише як виняток з мотивів суспільної необхідності і виключно під розміщення, зокрема, об'єктів, пов'язаних із видобуванням корисних копалин загальнодержавного значення. Тобто визначальними рисами такого відчуження є винятковість, наявність суспільної необхідності та мета – розміщення визначених об'єктів, а саме: об'єктів національної безпеки і оборони; лінійних об'єктів та об'єктів транспортної і енергетичної інфраструктури (доріг, мостів, естакад, магістральних трубопроводів, ліній електропередачі, аеропортів, морських портів, нафтових і газових терміналів, електростанцій) та об'єктів, необхідних для їх експлуатації; об'єктів, пов'язаних із видобуванням корисних копалин загальнодержавного значення; об'єктів природно-заповідного фонду; кладовищ. З огляду на викладене, безпосередньо сам законодавець визначив розміщення об'єктів, пов'язаних із видобутком корисних копалин загальнодержавного значення, як суспільну необхідність відчуження земельних ділянок». Суд звернув увагу, що Закон № 1559-VI не встановлює додаткових вимог щодо відповідних органів в частині окремого доведення суспільної необхідності розміщення об'єктів під видобування корисних копалин загальнодержавного значення, переваг економічної ефективності від надання в оренду земельної ділянки для видобування корисних копалин в порівнянні з використанням земельної ділянки в сільськогосподарській діяльності. Крім цього, суд зазначив про наявність вичерпного переліку умов для відчуження об'єктів права приватної власності для суспільних потреб, а саме: на підставі та в порядку, визначеному Законом № 1559-VI, за умови повного рівноцінного відшкодування особі його вартості або надання їй рівноцінної земельної ділянки чи об'єкта нерухомого майна [223].

Однак у будь-якому разі відповідний державний орган та орган місцевого самоврядування повинен належним чином обґрунтувати підстави заявлених позовних вимог та необхідність відповідного відчуження. У разі відсутності належного обґрунтування позовних вимог суд повинен відмовити у їх задоволенні. Судова практика звертає увагу і на необхідність врахування

альтернатив: у справі № 852/2а-6/24 Верховний Суд додатково підкреслив, що «обов'язковою умовою реалізації рішення щодо викупу земельної ділянки примусово є дотримання органом, який прийняв рішення про викуп земельної ділянки процедури, визначеної законом щодо прийняття рішення, повідомлення власника про викуп земельної ділянки з суспільних потреб, забезпечення права на участь у переговорах щодо умов викупу... У цій справі позивач не надав доказів, що використання іншої земельної ділянки для розширення санітарно-захисної зони є неможливим або що ним була розглянута можливість використати інші альтернативні території були розглянуті. Відсутність такої оцінки викликає сумнів у реальній необхідності примусового відчуження саме цієї земельної ділянки» [239].

В якості прикладу також можливо навести постанову Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 17 серпня 2021 р. у справі № 851/19/19, де Верховний Суд зазначив, що «жодних доказів, які б свідчили про наявність намірів будівництва об'єктів, зазначених у статті 15 Закону № 1559-VI, саме у межах графічних координатах спірної земельної ділянки, належної відповідачу, позивачем не надано; окрім того, представником позивача у судовому засіданні надано пояснення, що розміщення наземних та підземних споруд в межах зазначеної земельної ділянки не планується. Натомість згідно з положеннями статті 15 Закону № 1559-VI зазначені у ній об'єкти можуть бути примусово відчужені у державну чи комунальну власність лише як виняток з мотивів суспільної необхідності і виключно під розміщення, зокрема, лінійних об'єктів та об'єктів транспортної і енергетичної інфраструктури та об'єктів, необхідних для їх експлуатації. Суд звернув увагу, що Закон № 1559-VI не передбачає можливості примусового відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності у випадку наявності загрози потенційної деформації поверхні, про можливість настання якої зазначає позивач у апеляційній скарзі» [234].

Наслідком застосування вищевказаних способів є припинення права власності попереднього власника та перехід права власності на земельні ділянки, інші об'єкти нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у власності фізичних або юридичних осіб у державну чи комунальну власність.

У справах щодо реквізиції особливості судового захисту, як вже зазначалося, полягає тільки у можливості оскарження оцінки вилученого майна.

Верховний Суд у Постанові від 14 січня 2026 р. у справі № 916/4944/24 зазначив, що «скаржник не є суб'єктом, який вправі оцінювати дії держави в умовах воєнного стану, зокрема, їх необхідність, доцільність, ефективність, окреслювати оптимальні шляхи досягнення державою матеріально-технічного результату тощо. Реалізуючи надані законом повноваження, держава в особі компетентних органів самостійно визначає перелік заходів, що підлягають застосуванню задля забезпечення обороноздатності та національної безпеки. Власник реквізованого майна може обґрунтовувати незаконність, непропорційність вжитих державою заходів, відсутність суспільного (публічного) інтересу, однак не надавати оцінку їх дієвості, зокрема в умовах відсутності повного обсягу інформації (конфіденційна, таємна, службова інформація)» [232]. Такий підхід узгоджується і з практикою міжнародних стандартів захисту права власності, відповідно до яких держава має широка «поле розсуду» («простір обдумування», «margin of appreciation») у сфері публічної безпеки та оборони. Судовий контроль у цій сфері традиційно зводиться до перевірки законності втручання та наявності розумного співвідношення між застосованими засобами і легітимною метою, тоді як ефективності конкретного військового рішення не є ані юридично вимірюваною, ані такою, що може бути доведена, адже оцінка доцільності воєнних рішень створювала б ризик розголошення інформації з обмеженим доступом, втручання у сферу державної таємниці та потенційного порушення обороноздатності держави, що також підтверджує необхідність обмеження судового контролю. Водночас обмеження суду у перевірці воєнної доцільності

не означає звуження судового захисту права власності, оскільки принцип пропорційності втручання реалізується через інший механізм – гарантії справедливої та повної компенсації. Якщо держава, з огляду на воєнну необхідність, отримує право примусово вилучити майно, то баланс між публічним інтересом і правом власника відновлюється шляхом подальшого відшкодування. Саме компенсаційний механізм, а не перегляд військових рішень, є юридичним інструментом забезпечення справедливого балансу.

Інші ж повноваження колишнього власника можуть бути реалізовані тільки шляхом пред'явлення віндикаційного позову. Тому обмежений обсяг фактів, що підлягають доказуванню власником, обумовлений обмеженням колом застосовних способів захисту. Звертаючись із позовом про витребування майна власником мають бути доведені вади процедури реквізиції, які, серед іншого, можуть полягати у:

1) невідповідності вимогам законодавства суб'єкта, що здійснює реквізицію, адже такими повноваженнями наділене виключно військове командування;

2) невідповідності вимогам законодавства документального оформлення вилучення: відсутність відповідного акта, який містить відповідні реквізити;

3) відсутності висновку про вартість майна на дату його оцінки, яка в силу прямої вказівки закону мала бути проведена у зв'язку з прийняттям рішення про його примусове відчуження;

4) відсутності належного сповіщення (ознайомлення) попереднього власника про вилучення майна у разі відсутності особи, у якої відчужується або вилучається майно, або її законного представника під час складання акта про примусове відчуження або вилучення майна [242];

5) наявності інших обставин, що свідчать про недотримання вимог Закону № 4765-VI.

З огляду на інноваційний характер санкційного законодавства України, а також його стрімкий вимушений розвиток в умовах воєнного стану судова практика перебуває на етапі формування, тому найвищий і найскладніший

стандарт доведення «поза розумним сумнівом», що його застосовують у кримінальному судочинстві, вочевидь не порушить прав сторін в адміністративному процесі. Однак в інших судових справах суд допускає застосування зниженого стандарту доказування «переваги більш вагомих доказів» (*preponderance of the evidence*) або так званий баланс імовірностей (*balance of probabilities*) [286]. Як вказують І. В. Яковюк, А. Ю. Туренко, «законодавство країн Заходу про санкції передбачає низьку планку для включення осіб та компаній до санкційного списку. Через те, що російський уряд дуже тісно пов'язаний із бізнесом і це вважається загальноновизнаним фактом, можна припустити, що конкретний олігарх чи компанія отримували вигоду від уряду росії чи підтримували його політику в рамках агресії проти України. Як наслідок, таке законодавство країн Заходу дозволяє відносно легко накладати санкції на приватних осіб та компанії, заморожуючи їхні активи» [355, с. 14–15].

Обґрунтування для застосування санкцій до бізнесменів може бути менш зрозумілим, особливо там, де зв'язок підсанкційної особи з урядом значно слабший, ніж, наприклад, у випадку з державними посадовцями. З цього приводу зазначається, що причина переслідування відомих бізнесменів полягає «не в тому, що вони обов'язково роблять погані речі ... а в тому, що політична ідея полягає у залежності урядів цих країн від підтримки цих людей» [23]. З цієї ж причини, як свідчить практика судів ЄС, колишні члени уряду також можуть стати підсанкційними особами, якщо вони продовжуватимуть становити загрозу мирному врегулюванню конфлікту [25, с. 49–53].

У Рішенні Вищого антикорупційного суду від 05 березня 2025 р. у справі № 991/14304/24 розглядалося питання, чи є іноземна юридична особа-відповідач, з огляду на його характер та контекст діяльності, інституційну та операційну залежність від російської федерації, суб'єктом *alter ego* російської федерації, а тому має нести відповідальність за дії російської федерації, пов'язані зі завданням істотної шкоди національній безпеці, суверенітету та територіальній цілісності України. В основу доктрини «*alter ego*» закладена

концепція відсутності незалежності юридичної особи від своїх учасників. Ця доктрина застосовується, зокрема, коли юридична особа визнається так званим «другим я» її учасника та, відповідно, несе відповідальність за дії учасника. Європейським судом з прав людини визначено ключові критерії для визнання юридичної особи *alter ego* держави: правовий статус компанії (згідно з публічним чи приватним правом); характер її діяльності (публічна функція або звичайне комерційне підприємство); контекст її функціонування (наприклад, монополія або суворо регульований бізнес); її інституційна незалежність (ступінь державної власності); її операційна незалежність (ступінь державного нагляду та контролю) [285].

Отже, в цілому інститут доказування в цивільному процесі має вирішальне значення для встановлення судової істини та ухвалення законного та справедливого судового рішення [128]. У законодавстві відсутні норми, які закріплюють необхідність використовувати відповідні стандарти доказування при винесенні рішень, однак вважаємо, що у деяких категоріях справ є сенс у процесуальному визначенні певних стандартів доказування, які сторони можуть використовувати як підставу своїх доводів та заперечень

ВИСНОВКИ

Здійснене дослідження сформувало концептуальні підходи до доктринального осмислення припинення права власності в умовах воєнного стану, що поєднує матеріально-правовий і процесуальний виміри, інтегрує стандарти ЄСПЛ та формує підґрунтя для вдосконалення законодавства і судової практики України.

1. Воєнний стан є не лише обставиною фактичного характеру, а становить собою особливий правовий режим, який системно впливає на механізм припинення та захисту права власності. Обґрунтовано, що в умовах воєнного стану відбувається трансформація класичної цивілістичної моделі: зростає частка імперативного регулювання, розширюється дискреція публічної влади, змінюється співвідношення приватного та публічного інтересу, в тому числі, і у сфері припинення права власності.

2. Міжнародне гуманітарне право встановлює мінімальні стандарти охорони майна під час збройних конфліктів, зокрема заборону пограбування, незаконного вилучення, знищення цивільного майна, що не викликане військовою необхідністю. Проте досвід агресії Російської Федерації проти України продемонстрував критичну недостатність чинних міжнародних механізмів реагування та притягнення до відповідальності за масові порушення майнових прав. Це спричинило появу нових правових підходів у демократичних країнах щодо обмеження майнових прав резидентів держави-агресора. Такі обмеження мають на меті забезпечення майбутньої компенсації завданих збитків Україні та її громадянам. Це підтверджує формування нової парадигми міжнародного реагування на масові порушення прав власності у контексті гібридних та повномасштабних конфліктів.

3. Досвід війни в Україні продемонстрував критичну слабкість чинної системи міжнародного гуманітарного права, яка виявилася неефективною у протидії сучасним викликам гібридних конфліктів. І якщо на глобальному рівні комплексне міжнародно-правове регулювання захисту права власності

відсутнє, на регіональному рівні для України правовий простір заповнено положенням Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, практикою ЄСПЛ, а також набувають все більшого значення акти ЄС. У сукупності ці джерела формують багаторівневу систему стандартів, яка доповнює національне законодавство України й сприяє його гармонізації з європейськими підходами.

4. Більшість традиційних способів припинення права власності ефективно функціонують у відносно стабільних, «мирних» правопорядках, тоді як лише окремі з них невід’ємно пов’язані з надзвичайними правовими режимами, зокрема воєнним станом. Ключовим аспектом припинення права власності є співвідношення приватноправових та публічно-правових засад. У цьому аспекті такі способи як реквізиція, конфіскація, санкції є тими способами припинення права власності, де публічна влада не лише обмежує, а й остаточно усуває приватну автономію власника. На відміну від інших підстав припинення права власності, вони реалізуються в односторонньому владному порядку, часто без попередньої згоди власника і за скороченими процедурами. В умовах воєнного стану саме ці механізми стають основним інструментом мобілізації матеріальних ресурсів державою, що якісно змінює їх правову природу і підвищує ризики порушення конституційних гарантій права власності.

5. У контексті сучасної збройної агресії проти України положення Конвенції та практика ЄСПЛ набувають особливого значення як інструмент міжнародно-правового впливу, запровадження механізму фіксації порушень і, у перспективі, основи для міжнародного відшкодування шкоди. Виходячи з практики ЄСПЛ, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод застосовується навіть у збройних конфліктах, якщо держава-учасниця Конвенції (чи колишня учасниця) здійснює ефективний контроль над територією. Визнання системності порушень з боку Російської Федерації, зафіксованих у рішенні Великої палати ЄСПЛ у справі «Україна та Нідерланди проти Росії», створює передумови для переходу від політичної відповідальності до юридичної – через формування обов’язкової юрисдикції для розгляду заяв

про справедливу сатисфакцію, спираючись на докази, накопичені в Реєстрі збитків.

6. Вирішуючи питання про припинення права власності на окупованих територіях в умовах воєнного конфлікту з урахуванням практики ЄСПЛ слід враховувати наступні обставини:

1) незалежно від форми вилучення майна, навіть якщо це має правову основу в законодавстві Російської Федерації, російське законодавство не може розглядатися як «закон» у значенні Конвенції, а будь-які випадки експропріації повинні розглядатися з посиланням на вимоги українського, а не російського законодавства, адже наявність окупаційного «законодавства» не відповідає критерію якості закону;

2) з огляду на інтеграцію норм міжнародного гуманітарного права у тлумачення ст. 1 Першого протоколу практика ЄСПЛ демонструє можливість встановлення порушення конвенційних прав в ході активних бойових дій, що дозволяє чітко оцінювати, що є «військовою необхідністю», а що – «неприпустимою» експропріацією;

3) як і щодо будь-якого конвенційного права, захист права власності в умовах збройного конфлікту обмежений за суб'єктами: лише окремі особи, групи осіб та юридичні особи, які кваліфікуються як «неурядові організації», можуть бути носіями прав за Конвенцією. Відтак знищення, експропріація чи іншим чином втручання у мирне володіння державним майном, в тому числі, компаній енергетичної, залізничної, транспортної інфраструктури, медичних закладів тощо, не захищається за Європейською конвенцією. Крім цього, слід звернути і на часові рамки: конвенційні стандарти і механізми захисту застосовні тільки до порушень, допущених Російською Федерацією до 16 вересня 2022 р. Проте щодо дій України Конвенція продовжує бути застосовною з урахуванням тих відступів від її положень, про які Україна заявляла.

7. Зроблено висновок, що відмову від права власності не слід зводити до договірної конструкції, оскільки в будь-якому разі договір повинен мати

згоду на його вчинення з обох сторін, тоді як відмова власника від права власності – це односторонній правочин, оскільки не має на меті передачу майна конкретному суб'єкту, а скоріше є бажанням не нести будь-яких обов'язків власника. Враховуючи це, запропонована заміна моделі двосторонньої угоди на механізм нотаріально посвідченої заяви власника з одночасним покладенням на органи державної влади або місцевого самоврядування обов'язку прийняти рішення щодо прийняття майна, що забезпечує належний баланс між приватними і публічними інтересами, підвищує правову визначеність та відповідає сучасним умовам.

8. Відчуження майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності розглядається як складний міжгалузевий інститут, що перебуває на перетині конституційного, цивільного, земельного та адміністративного права. Ключовим методологічним підходом є визнання змішаної (публічно-приватної) правової природи відповідних правовідносин. Відчуження земельних ділянок та іншого нерухомого майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності є винятковим способом припинення права приватної власності, який допускається лише за наявності легітимного публічного інтересу, у порядку та на умовах, прямо визначених законом, із дотриманням принципів пропорційності, правової визначеності та повного попереднього відшкодування.

9. Реквізиція є екстраординарним публічно-правовим способом примусового припинення права приватної власності, що застосовується виключно за наявності визначених законом надзвичайних обставин з метою захисту суспільних інтересів та реалізується в адміністративному порядку спеціально уповноваженими суб'єктами. Її компенсаційний характер, тимчасовість за своєю природою та розвинена система майнових і процесуальних гарантій власника, зокрема право на повне відшкодування вартості майна, судовий захист і можливість повернення збереженого майна, відмежовують реквізицію від інших форм примусового відчуження та зумовлюють її особливе місце у механізмі балансу публічних і приватних

інтересів у праві власності. Таким чином, в умовах воєнного стану реквізиція сприяє обороноздатності країни, проте повинна здійснюватися відповідно до закону, забезпечуючи при цьому дотримання справедливого балансу між державними та суспільними інтересами і правами фізичних та юридичних осіб.

10. Примусове припинення права власності в умовах правового режиму воєнного стану є винятковим, але об'єктивно необхідним правовим інструментом забезпечення обороноздатності держави, який водночас становить одну з форм легітимного втручання у право приватної власності та потребує підвищених гарантій дотримання принципу пропорційності. Розширення повноважень РНБО щодо прийняття рішень про реквізицію рухомого майна в умовах воєнного стану посилює централізацію управлінських рішень, однак потребує запровадження додаткових процесуальних запобіжників захисту права власності.

11. Націоналізація та реприватизація мають відмінну правову природу: «націоналізація» є публічно-правовим примусовим припиненням права власності, зумовленим рішенням держави з мотивів публічного інтересу, а «реприватизація» є проявом цивільно-правових механізмів, заснованих на судовому контролі. Запровадження скороченого строку позовної давності на період дії воєнного стану свідчить про зміщення балансу між стабільністю майнових відносин і публічним інтересом, через що держава в умовах війни підвищує інтенсивність контролю за приватизаційними процесами, особливо тими, що відбуваються у кризових умовах.

12. Припинення права власності за результатом застосування санкцій є результатом поєднання дії двох правових режимів: санкційного режиму, передбаченого Законом України «Про санкції», яким встановлюється можливість застосування санкції у вигляді блокування активів (тимчасове обмеження права користування та розпорядження) та повної конфіскації активів, як виняткового заходу впливу, та правового режиму воєнного стану, який дозволяє державі застосовувати особливі заходи захисту національної безпеки, зокрема щодо обмеження чи припинення майнових прав суб'єктів, що

становлять загрозу суверенітету. Санкції, передбачені Законом України «Про санкції», у воєнний період трансформуються з політикоправового засобу впливу на інструмент припинення права власності, та мають обмежений темпоральний характер застосування.

13. Механізм застосування санкцій спрямований на захист державного суверенітету та є прикладом домінування публічного інтересу в умовах правового режиму воєнного стану. Санкційне провадження застосовується до осіб, діяльність яких створює загрозу суверенітету та територіальній цілісності України, у тому числі у воєнний час. Його головною метою є позбавлення таких осіб активів, включаючи ті, якими вони можуть користуватися опосередковано. Суб'єктами, до яких є застосовними санкції у вигляді конфіскації активів, є не лише фізичні та юридичні особи-нерезиденти, безпосередньо пов'язані з державою-агресором, а й ті, хто опосередковано (через корпоративні структури чи інших осіб) має контроль над активами або здійснює діяльність, що підтримує агресію, тероризм чи загрожує безпеці України. Судова практика поширює санкційні інструменти також і на громадян України, визначальним критерієм для застосування санкцій є характер діяльності особи, а не її громадянство чи форма власності. Це означає, що під санкції можуть потрапити як резиденти, так і нерезиденти, якщо їхні дії прямо чи опосередковано спрямовані на підрив національної безпеки.

14. Правова природа конфіскації активів у межах санкційного провадження є цивільно-правовою за своєю суттю, однак не тотожною процедурі стягнення необґрунтованих активів чи вилученню майна держави-агресора. Вказані правові інструменти мають окремі підстави, правові режими та цілі застосування, але можуть функціонувати паралельно як складові системи економічної безпеки держави.

15. У роботі обґрунтовано, що класичні критерії розмежування юрисдикції (суб'єктний склад, предмет спору та характер спірних правовідносин) залишаються формально незмінними, однак у воєнний період їх зміст наповнюється новим значенням. В умовах воєнного стану відбувається

інтенсивне перетинання публічно-правових та приватноправових елементів, що ускладнює застосування традиційної дихотомії «публічний спір» та «приватний спір». Примусове припинення права власності, навіть коли ініціюється суб'єктом владних повноважень, не завжди є адміністративно-правовим за своєю природою, оскільки наслідком втручання є зміна або припинення цивільного речового права. Якщо предметом судового захисту є право власності, його припинення, обсяг компенсації чи відшкодування шкоди, то правовідносини набувають цивільно-правової природи, навіть за участю держави як сторони.

16. Обмеження юрисдикційного імунітету у справах про відшкодування шкоди, завданої агресією, виступає наслідком порушення державою-агресором фундаментальних норм міжнародного права. Однак навіть за умови подолання юрисдикційного імунітету ключовою залишається проблема імунітету від примусового виконання, що потребує міжнародної координації компенсаційних механізмів.

17. Визначення юрисдикції у справах про примусове відчуження майна для суспільних потреб в умовах воєнного стану не може здійснюватися виключно за формальною ознакою наявності публічного інтересу чи участю суб'єкта владних повноважень. Воно потребує комплексної оцінки характеру спірних правовідносин, предмета та підстав позову, а також правових наслідків заявлених вимог. Спори, пов'язані з примусовим відчуженням земельних ділянок та інших об'єктів нерухомості для суспільних потреб, розглядаються судами адміністративної юрисдикції, що зумовлено особливою природою цих правовідносин, у межах яких суд поєднує функцію контролю за законністю рішення суб'єкта владних повноважень із констатацією цивільно-правових наслідків для власника. Виключенням з цього правила є вимога про примусове відчуження, поєднана із похідними вимогами (зокрема розірвання договору оренди, припинення права користування, повернення земельної ділянки), яка може розглядатися у господарській або цивільній юрисдикції залежно від суб'єктного складу та характеру правовідносин.

18. Дослідження юрисдикції у справах про викуп земельної ділянки для суспільних потреб, примусове вилучення (реквізицію), стягнення необґрунтованих активів та застосування санкцій дозволяє зробити висновок про відсутність єдиного уніфікованого підходу. Зокрема, спори щодо викупу земельної ділянки та визначення розміру компенсації тяжіють до цивільної юрисдикції, оскільки стосуються безпосередньо речового права та майнових інтересів особи. Водночас спори щодо законності рішення органу влади про реквізицію або застосування санкцій можуть набувати адміністративного характеру, якщо оскаржується саме управлінський акт як прояв владних повноважень.

19. Вирішення спорів щодо реквізиції майна, яка вже відбулась (якщо припинення права власності на момент звернення до суду вже сталося), чинним законодавством до адміністративного судочинства не віднесено, а справа підлягає розгляду за правилами цивільного або господарського судочинства (із врахуванням суб'єктного критерію визначення юрисдикції).

20. При розгляді справ про реквізицію суди не вправі оцінювати доцільність чи ефективність військових рішень, а мають обмежуватися контролем за дотриманням процедури та пропорційності втручання через механізм подальшої компенсації.

21. Сформульовано спростовну презумпцію причинно-наслідкового зв'язку між пошкодженням і знищенням майна та бойовими діями: якщо нерухоме майно розташоване на території, яка на момент руйнування входила до переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або перебувало на тимчасово окупованих територіях, презюмується, що руйнування є наслідком збройної агресії. Обов'язок доведення відсутності причинного зв'язку між бойовими діями та пошкодженням майна покладається на сторону, яка заперечує такий зв'язок. У разі неможливості встановлення точної дати знищення майна, майно визнається судом знищеним з найбільш раннього встановленого та підтвердженого доказами факту припинення існування майна.

Враховуючи результати дослідження запропоновано внести зміни до чинного законодавства, якими:

1) змінити положення ст. 142 ЗК України щодо добровільної відмови власника землі на користь держави або територіальної громади за його нотаріально посвідченої заявою:

«Стаття 142. Добровільна відмова від права власності або права постійного користування земельною ділянкою

1. Припинення права власності на земельну ділянку у разі добровільної відмови власника землі на користь держави або територіальної громади здійснюється за його нотаріально посвідченою заявою до відповідного органу.

2. Органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування після отримання нотаріально посвідченої заяви власника про відмову від права власності на земельну ділянку, зобов'язані прийняти рішення щодо прийняття у власність земельної ділянку.»;

2) змінити ст. 4 Закону № 4765-VI, закріпивши обмежене право судового оскарження вилучення майно, доповнивши ч. 6 такого змісту:

«6. Рішення про примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану може бути оскаржено в судовому порядку виключно з підстав недотримання процедури примусового відчуження або вилучення майна. Суд не вправі надавати оцінку необхідності, доцільності та ефективності рішення про примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану.

Оскарження зазначених рішень не зупиняє їхню дію.»;

2) віднести розгляд справ про цивільну конфіскацію за наслідками застосування санкції, передбаченої п. 11 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про санкції» до сфери цивільної юрисдикції, які мають розглядатись за правилами цивільного судочинства, аналогічно тому, як це має місце при регламентації процедур цивільної конфіскації необґрунтованих активів без права укладення мирової угоди;

3) доповнити положення статті 81 «Обов'язок доказування і подання доказів» ЦПК України частиною 3-1 та доповнити ЦПК України статтею 317-1 наступного змісту:

«3-1. У справах про відшкодування шкоди, завданою державою, визнаною Верховною Радою України агресором, її органами, службовими чи посадовими особами, пов'язаними з державою-агресором особами та утвореннями, позивач зобов'язаний навести у позові фактичні дані, які підтверджують зв'язок між завданою шкодою та збройною агресією. У разі визнання судом достатньої доведеності зазначених фактів на підставі поданих позивачем доказів спростування факту завдання шкоди чи її розміру покладається на відповідача.»;

«Стаття 317-1. Особливості провадження у справах про встановлення факту знищення майна, що знаходиться на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії або на тимчасово окупованій території України

1. Заява про встановлення факту знищення майна, що знаходиться на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії або на тимчасово окупованій території України, може бути подана власником майна до будь-якого місцевого суду України, що здійснює правосуддя, незалежно від місця проживання (перебування) заявника.

2. У рішенні про встановлення факту знищення майна, що знаходиться на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії або на тимчасово окупованій території України мають бути зазначені встановлені судом дані про дату знищення майна.

У разі неможливості встановлення точної дати знищення майна, майно визнається судом знищеним з найбільш раннього встановленого та підтвердженого доказами факту припинення існування майна.»;

4) запропоновано інші зміни до чинного законодавства (Додаток 2).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. August R. International business law : text, cases, and readings / International ed. Upper Saddle River : Pearson Education International, 2004. 806 p.
2. Buletsa S. Peculiarities of the Privatisation of Agricultural Land in Ukraine. *Journal of Agricultural and Environmental Law*. 2025. Vol. XX No. 39. P. 299–322. URL: <https://ojs.mtak.hu/index.php/JAEL/article/view/21035/17340> (дата звернення: 14.04.2026).
3. Collins M., King C. The disruption of crime in Scotland through non-conviction based asset forfeiture. *Journal of Money Laundering Control*. 2013. Vol. 16 No. 4. P. 379–388. URL: <https://doi.org/10.1108/JMLC-07-2013-0023> (дата звернення: 14.04.2026).
4. European Convention on State Immunity (ETS № 074). Basle, 16 May 1972. *Council of Europe*. URL: <https://rm.coe.int/16800730b1> (дата звернення: 14.04.2026).
5. FAO Land Tenure Studies 10 (2008) Compulsory acquisition of land and compensation. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations. 63 p. URL: <https://www.fao.org/4/i0506e/i0506e00.pdf> (дата звернення: 14.04.2026).
6. General Assembly adopts resolution on Russian reparations for Ukraine. *UN News*. 14 November 2022. URL: <https://news.un.org/en/story/2022/11/1130587> (дата звернення: 14.04.2026).
7. Golubeva, N., Davydova I., Chvankin, S. Peculiarities of consideration of case on the determination of damage and losses caused to Ukraine as a result of the armed aggression of the Russian Federation. *Journal of Law and Political Sciences*. 2024. Vol. 40. Issue 1. P. 490-511. URL: <https://drive.google.com/file/d/1CU4jDgwlzt5BIVyOoMHe-DdAcI73dMJW/view> (дата звернення: 14.04.2026).
8. Hansen A. E. Facts Before the European Court of Human Rights How does the European Court of Human Rights (ECtHR) contend with facts, and how can principles of scientific method be used to critique the factual analyses by the ECtHR in its case-law? Nomos Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG, 2022. 201 p. URL:

https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/hansen-2022-facts_before_the_ecthr
(дата звернення: 14.04.2026).

9. Hryhorchuk M, Shevchenko A, Melnyk M, Nalyvaiko L, Dolhoruchenko K. Protection of Property Rights during the Russian-Ukrainian War: Theoretical and Legal Analysis. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2023. 2(19). P. 172–190. DOI: <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-6.2-n000206> (дата звернення: 14.04.2026).

10. International Investment Agreements Navigator : Ukraine. *UNCTAD*. URL: <https://investmentpolicy.unctad.org/international-investment-agreements/countries/219/ukraine> (дата звернення: 14.04.2026).

11. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі : Конвенція; Україна від 18.10.1907. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_222 (дата звернення: 14.04.2026).

12. Jean-François Akandji-Kombe. Positive obligations under the European Convention on Human Rights. A guide to the implementation of the European Convention on Human Rights. Human rights handbooks, No. 7. 72 p. URL: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168007ff4d/> (дата звернення: 14.04.2026).

13. Judgment in case of «Ukraine and The Netherlands v. Russia» of 9 July 2025 (Applications nos. 8019/16, 43800/14, 28525/20 and 11055/22): The European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-244292> (дата звернення: 14.04.2026).

14. Judgment in Case of «Ukraine v. Russia (re Crimea)» of 25 June 2024 (Applications nos. 20958/14 and 38334/18) : Grand Chamber of The European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-235139> (дата звернення: 14.04.2026).

15. Judgment in Case of Cyprus v. Turkey (Application no. 25781/94). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/Eng?i=001-59454> (дата звернення: 14.04.2026).

16. Judgment in Case of Manushaqe Puto and Others v. Albania (Applications nos. 604/07, 43628/07, 46684/07 and 34770/09) of 4 November 2014 : The European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-147862> (дата звернення: 14.04.2026).

17. Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening), Judgment, I. C.J. Reports 2012, p. 99. URL: <https://www.icj-cij.org/public/files/case-related/143/143-20120203-JUD-01-00-EN.pdf> (дата звернення: 14.04.2026).

18. Kovtun V., Kovtun M. Doctrine of positive obligation of the state in the context of the establishment of a welfare state. *European socio-legal and humanitarian studies*. 2023. № 2. p. 31-40. URL: https://ehs-journal.ro/wp-content/uploads/2023/08/ESLHS_2_23.pdf (дата звернення: 14.04.2026).

19. Kuchyk O., Medvid L., Loskutov T., Vovk M., & Aharkova O. International mechanisms for the protection of humanrights under martial law. *Amazonia Investiga*. 2023. 12(69). P. 94-105. URL: <https://doi.org/10.34069/AI/2023.69.09.8> (дата звернення: 14.04.2026).

20. Legal Consequences for States of the Contituted Presence of South Africa in Namibia (South West Africa) notwithstanding Security Council Resolution 276 (1970), Adrisory Opinion, I.C.J. Reports 1971, p. 16. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/53/9> (дата звернення: 14.04.2026).

21. Maydanyk R. The Tort of Armed Aggression Principles Applied by the Russian Federation Against Ukraine and Its Post War Recovery. Ukraine's Journey to Recovery, Reform and Post-War. A Blueprint for Security, Resilience and Development. Editor Silviu Nate. Springer, 2024. 315 p. P. 101-118. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-66434-2_8.

22. Meissner Katharina, Graziani Chiara. The transformation and design of EU restrictive measures against Russia. *Journal of European Integration*. 2023. Volume 45. Issue 3: Transformation of Europe after Russia's Attack on Ukraine. P.

377–394. DOI: <https://doi.org/10.1080/07036337.2023.2190105> (дата звернення: 14.04.2026).

23. Moran Niall. Judicial scrutiny and EU Sanctions against individuals. Expanded listing criteria, limited safeguards and scrutiny. *Verfassungsblog*. 20 December 2022. URL: <https://verfassungsblog.de/judicial-scrutiny-and-eu-sanctions-against-individuals> (дата звернення: 14.04.2026).

24. Murat S. Protection of Property Rights in International Law. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2021. 4. P. 4-13. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/index.php/bjlss/article/view/1408> (дата звернення: 14.04.2026).

25. Nanopoulos Eva. The Juridification of Individual Sanctions and the Politics of EU Law. Oxford. Hart Publishing, 2019. DOI: 10.5040/9781509909780.

26. Nekit K. The Right to Private Property under Martial Law in Ukraine. *The Age of Human Rights Journal*. 2023. 20, e7579. URL: <https://doi.org/10.17561/tahrj.v20.7579> (дата звернення: 14.04.2026).

27. Note verbale from the Permanent Representation of Ukraine to the Council of Europe, dated 5 June 2015, № 31011/32-119/1-678. URL: <https://rm.coe.int/09000016804896cf> (дата звернення: 14.04.2026).

28. Note verbale from the Permanent Representation of Ukraine to the Council of Europe, dated 29 June 2016, № 31011/32-119/1-580. URL: <https://rm.coe.int/0900001680694a09> (дата звернення: 14.04.2026).

29. Note verbale from the Permanent Representation of Ukraine to the Council of Europe, dated 28 February 2022, № 31011/32-017-3. URL: <https://rm.coe.int/1680a5b0b0> (дата звернення: 14.04.2026).

30. Note Verbale № 31011/32-017-3. Annex to the Notification JJ9325C Tr./005-287 dated 2 March 2022. Permanent Representation of Ukraine to the Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/1680a5b0b0> (дата звернення: 14.04.2026).

31. Papp Roland, Sichevliuk Nataliia. Dirty Russian Money in Favor of Ukraine: Plans on How to Do It in Europe. *Transparency International Ukraine*.

URL: <https://ti-ukraine.org/en/news/dirty-russian-money-in-favor-of-ukraine-plans-on-how-to-do-it-in-europe> (дата звернення: 14.04.2026).

32. Prakhovnik N. A., Kachynska N. F., Zemlyanska O. F., Ilchuk O. S., Kovtun A. I., Husiev A. M. Implementation of the right to protection of civil rights under martial law. *Social and Legal Studios*. 2022. 5(3). P. 66-75. DOI: 10.32518/2617-4162-2022-5-3-66-75 (дата звернення: 14.04.2026).

33. Principles on Housing and Property Restitution for Refugees and Displaced Persons (the Pinheiro Principles), UN Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights, E/CN.4/Sub.2/2005/17, June 2005. URL: <https://www.unhcr.org/media/principles-housing-and-property-restitution-refugees-and-displaced-persons-pinheiro> (дата звернення: 14.04.2026).

34. Prytyka Yu., Izarova I., Maliarchuk L., Terekh O. Legal Challenges for Ukraine under Martial Law: Protection of Civil, Property and Labour Rights, Right to a Fair Trial, and Enforcement of Decisions. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2022. 3(15). P. 219–238. DOI: <https://doi.org/10.33327/AJEE-185.4-n000329> (дата звернення: 14.04.2026).

35. Reservations and Declarations for Treaty No.005 - Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ETS No. 005). URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=declarations-by-treaty&numSte=005&codeNature=10&codePays=U> (дата звернення: 14.04.2026).

36. Rieznikova V., Kostyashkin I., Lahoida T., Kravets I., & Boiko A. Ensuring property rights under martial law. *Revista Jurídica Portucalense*. 2023. P. 253–275. URL: <https://revistas.rcaap.pt/juridica/article/view/30581> (дата звернення: 14.04.2026).

37. Risini Isabella. Beyond the Fog of War: On the ECtHR's Ukraine, The Netherlands v. Russia judgment on the merits. *VerfBlog*. 2025/7/12. DOI: 10.59704/2c253fd924867790 (дата звернення: 14.04.2026).

38. Sommardal Jasmine. Ukraine and the Netherlands v. Russia – A Tour de Force in Applying the Convention as Part of International Law. *ECHR Blog*. URL:

<https://www.echrblog.com/2025/07/ukraine-and-netherlands-v-russia-tour.html>

(дата звернення: 14.04.2026).

39. Stejskal P., Faix M. Sanctions from the Perspective of the Right to Property. Confiscation of Assets. In: Šturma, P. (eds) *International Sanctions and Human Rights*. Springer, Cham. 2024. P. 155–175. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-69019-8_9 (дата звернення: 14.04.2026).

40. Tamara Horbachevska, Iurii Barabash, Olena Uvarova, The Expropriation of Sanctioned Assets: Does Ukrainian Jurisprudence Respond to Human Rights Concerns?. *Journal of Human Rights Practice*. 2025. Volume 17, Issue 1, February 2025, Pages 197–206. URL: <https://doi.org/10.1093/jhuman/huae031> (дата звернення: 14.04.2026).

41. Ukraine: The Commission proposes rules on freezing and confiscating assets of oligarchs violating restrictive measures and of criminals. The European Commission. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip22_3264 (дата звернення: 14.04.2026).

42. UN General Assembly Resolutions Resolution 45/98 (14 December 1990) «Respect for the right of everyone to own property alone as well as in association with others and its contribution to the economic and social development of Member States» : GAOR 45th Session Supp 49 vol 1, 181. URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/45/98> (дата звернення: 14.04.2026).

43. United Nations Convention on Jurisdictional Immunities of States and Their Property. New York, 2 December, 2004. *United Nations Treaty Collection*. URL: https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=II13&chapter=3&clang=_en#EndDec (дата звернення: 14.04.2026).

44. Veress E. Nationalization, Collectivization, Reprivatization and Privatization in East Central Europe: Arguments for a General Theory. In: Sáy, P. (Ed.), *Lectures on East Central European Legal History*, 2022. (pp. 241-269). Miskolc: Central European Academic Publishing. URL: <https://real.mtak.hu/146459/1/CEALSCELecturesonEastCentralEuropeanLegalHistory10.pdf> (дата звернення: 14.04.2026).

45. Аналітичні дані ДП «Інформаційно-обчислювальний центр Міністерства соціальної політики України» URL: <https://www.ioc.gov.ua/en/analytics> (дата звернення: 14.04.2026).

46. Андронов І. В. Категорія «істина» та обґрунтованість судового рішення в цивільному процесі. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2017. № 4. С. 34-41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_Jur_2017_4_6 (дата звернення: 14.04.2026).

47. Андрушко І. П. Категорія «інтерес» у конституційному праві: питання теорії та практики. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 137-142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2011_4_35 (дата звернення: 14.04.2026).

48. Атаманова Ю., Цірат Г. Запобіжник від агресії: як позбавити РФ імунітету та змусити відшкодовувати збитки. *Європейська правда*. 14 липня 2022. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2022/07/14/7143068> (дата звернення: 14.04.2026).

49. Бадида А. Ю., Лемак В. В. Позитивні зобов'язання держави в контексті розуміння прав людини. *Публічне право*. 2017. № 2. С. 245-253. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2017_2_33 (дата звернення: 14.04.2026).

50. Барановицький В. Легітимізація власності в умовах транзитивної економіки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2015. № 167. С. 100-104.

51. Берестовський І. В. Захист прав людини і громадянина як функція української держави. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 124-131.

52. Білецький Д. М. Способи припинення права власності за цивільним законодавством України. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 195 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/51a24837-81d3-4e38-90e5-f9729c10889f> (дата звернення: 14.04.2026).

53. Блажівська Н. Є. Поняття "справедливий баланс" у практиці Європейського суду з прав людини. *Актуальні проблеми правознавства*. 2018.

Вип. 1. С. 55-62. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2018_1_11 (дата звернення: 14.04.2026).

54. Боярчуков М. Стандарти доказування у позовах про стягнення збитків. *Юридична газета*. 23.08.2024р. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/standarti-dokazuvannya-u-pozovah-pro-styagnennya-zbitkiv.html> (дата звернення: 14.04.2026).

55. Бут І. О. Використання стандарту доказування «баланс ймовірностей» у судовій практиці. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 227-233. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.40> (дата звернення: 14.04.2026).

56. В Україні зможуть націоналізувати майно колаборантів: Президент підписав закон. *Юридична газета*. 2022. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/v-ukrayini-zmozhut-nacionalizuvati-mayno-kolaborantiv-prezident-pidpisav-zakon.html> (дата звернення: 14.04.2026).

57. Васильєв О. С. Адаптація міжнародного гуманітарного права до викликів гібридної війни в умовах воєнного стану: на прикладі російсько-української війни. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 837-842. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.139> (дата звернення: 14.04.2026).

58. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад, і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

59. Венедіктова І. В. Методологічні засади охоронюваних законом інтересів у приватному праві : монографія / І. В. Венедіктова. Харків : Нове Слово, 2011. 260 с.

60. Виконання рішень національних судів про стягнення збитків з рф. *Юридичний вісник України*. <https://yvu.com.ua/vykonannya-rishen-natsionalnyh-sudiv-po-styagnennyu-zbytktiv-z-rf> (дата звернення: 14.04.2026).

61. Виконання рішень судів за позовами проти Росії: пропозиції щодо вирішення проблеми. *Центр Дністрянського*. 24 квітня 2025. URL:

<https://dc.org.ua/news/vykonannya-rishen-sudiv-za-pozovamy-proty-rosiyi-propozyciyi-schodo-vyrishennya-problemy> (дата звернення: 14.04.2026).

62. Виноградова А. І. Доказування у цивільному процесі: до визначення структури та змісту. *Вісник кримінального судочинства*. 2020. № 3–4. С. 140–149. URL: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2020.3-4/140-149> (дата звернення: 14.04.2026).

63. Вітвіцький С. С., Веселов М. Ю. Примусове відчуження транспортних засобів в умовах правового режиму воєнного стану: теоретико-правовий аспект. *Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка*. 2022. Вип. 2 (98). С. 158–167. URL: <https://rep.dnuvs.ukr.education/server/api/core/bitstreams/de7605d8-b4df-47e4-b3f2-69b2274ea0f6/content> (дата звернення: 14.04.2026).

64. Водянніков О. Ю. Мистецтво юридичної війни: як позбавити державу-агресора юрисдикційних імунітетів. *Лівий берег*. 18 липня 2022. URL: https://lb.ua/blog/oleksandr_vodennikov/523500_mistetstvo_yuridichnoi_viyini_yak.html (дата звернення: 14.04.2026).

65. Волкова Н. В. Стандарт доказування «баланс ймовірностей» у цивільному судочинстві: окремі аспекти. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 трав. 2025 р.) : у 2 т. / за заг. ред. С. В. Ківалова*. Одеса : Фенікс, 2025. Т. 2. С. 145–148. URL: <https://hdl.handle.net/11300/30505>. (дата звернення: 14.04.2026).

66. Воловик В. Умови примусового припинення права власності у зв'язку з суспільною необхідністю. *Вісник Одеського національного університету*. 2011. Т. 16. № 19. С. 35–43. URL: <https://journals.visnyk-onu.od.ua/index.php/law/article/download/324/319/633> (дата звернення: 14.04.2026).

67. Гаврильців М. Т. Захист законного інтересу як передумова на звернення до адміністративного суду: поняття, сутність, види. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія Юридична*. 2016. Вип. 4. С. 161–171.

68. Гаврильців М. Т. Співвідношення конституційно-правової та політичної відповідальності як засобів відповідальності органів влади перед народом. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Львів, 11 грудня 2020 р.)* / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів: ЛьвДУВС, 2020. С. 27-32.

69. Галуцько В. В. Охорона права власності: адміністративно-правові аспекти : моногр. В. В. Галуцько; за ред. В. К. Шкарупи. Херсон, 2008. 348 с.

70. Ганжело В. Що потрібно знати про воєнний стан: топ рекомендацій для власників бізнесу. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/209059_shcho-potrбно-znati-pro-vonniy-stand-top-rekomendatsy-dlya-vlasnikv-bznesu (дата звернення: 14.04.2026).

71. Гетманцев О. В. Предмет доказування у справах за масовими (груповими) позовами. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матеріали III Міжнар. наук.- практ. конф., Чернівці, 24–25 жовтня 2019 р. Чернівецький нац. ун-т, 2019. 336 с.

72. Гнатів О. Б. Захист права власності в цивільному праві : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2014. 202 с.

73. Головня І. Я. Відчуження земельних ділянок для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності як підстава припинення права власності на земельну ділянку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2015. 230 с. URL: <http://hdl.handle.net/11300/1925> (дата звернення: 14.04.2026).

74. Голубєва Н. Ю. Актуальні питання цивільного судочинства у світлі судової реформи в Україні : монографія / (С. В. Ківалов, Н. Ю. Голубєва, І. В. Андронов та ін.) за заг.ред. Голубєвої Н. Ю., НУ ОЮА. Одеса: Юридична література. 2017. 212 с.

75. Голубєва Н. Ю. Визначення юрисдикції справ про захист права власності за речовими позовами. *Захист прав людини в порядку цивільного судочинства в цифрову еру. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного. 20 грудня 2024 року м. Одеса* :

Видавництво і друкарня «Юридична література», 2024. 65 с. С. 5-8. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.29344> (дата звернення: 14.04.2026).

76. Голубєва Н. Ю. Впровадження інформаційних технологій у судочинство в Україні та світі. *Юридичний вісник*. 2017. № 2. С.185-194.

77. Голубєва Н. Ю. Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду: на матеріалах судової практики. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Т. 16. Одеса: Юрид. л-ра, 2015. С. 71-86.

78. Голубєва Н. Ю. Захист права власності при позбавленні власника володіння (віндикаційний позов). *Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць*. 2008. Вип. 42. С. 94-99. URL: <http://apdp.in.ua/v42/16.pdf> (дата звернення: 14.04.2026).

79. Голубєва Н. Ю., Бут І. О. Особливості судового захисту цивільних прав в умовах воєнного стану / Проблеми здійснення та захисту цивільних прав в умовах воєнного стану : монографія / за ред.: Є. О. Харитонов, О. І. Харитонові, К. Г. Некіт ; упор.-укл. Ю. С. Маршук ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2023. 336 с. С. 186-246. URL: <https://hdl.handle.net/11300/23423> (дата звернення: 14.04.2026).

80. Гончаренко О. М. Права людини в Україні: навчальний посібник. Київ: Знання, 2008. 207 с.

81. Городиський І. Компенсація за знищене житло: аналіз Закону України від 23 лютого 2023 року. *Центр Дністрянського*. URL: <https://dc.org.ua/news/kompensaciya-za-znyschene-zhytlo-analiz-zakonu-ukrayiny-vid-23-lyutogo-2023-roku> (дата звернення: 14.04.2026).

82. Грабовська О. О. Теоретичні та практичні проблеми доказування у цивільному процесі України: монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2018. С. 472 с.

83. Гриценко Л. Визнання права власності та набувальна давність в огляді позицій ВС: адвокат Людмила Гриценко. *ADVOKAT POST*. 2023. URL: <https://advokatpost.com/vyznannia-prava-vlasnosti-ta-nabuvalna-davnist-v-ohliadi-pozytsij-vs-advokat-liudmyla-hrytsenko> (дата звернення: 14.04.2026).

84. Даниленко О. В. Захист права власності в умовах воєнного стану: питання теорії та практики. *Право і суспільство*. 2024. № 4. С. 60-71. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.4.9> (дата звернення: 14.04.2026).

85. Данильян О. Г., Дзьобань О. П.. Захист прав людини в Україні в умовах воєнного стану. *Інформація і Право*. 2025. № 1(52). С. 9-21. URL: <http://il.ippi.org.ua/article/view/324649> (дата звернення: 14.04.2026).

86. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 8 червня 1977 р. : Протокол; ООН. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України..* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_199 (дата звернення: 14.04.2026).

87. Дотримання принципів демократії, прав людини та верховенства права в умовах надзвичайного стану – Міркування CDL-AD(2020)014 від 19 червня 2020 р. *Європейська комісія за демократію через право (Венеційська комісія)*. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2020\)014-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2020)014-ukr) (дата звернення: 14.04.2026).

88. Дуліба Є., Матвійчук А., Масний М. Особливості провадження у справах про застосування санкцій про стягнення в дохід держави активів, що належать фізичній або юридичній особі. *Актуальні проблеми правознавства*. 2024. № 2. С. 124–132. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2024.02.124> (дата звернення: 14.04.2026).

89. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства : репр. воспроизведение изд. 1908 г. Одесса : Юрид. лит., 2005. С. 906-911.

90. Ефективність позовів до українських судів за відшкодуванням збитків від агресії РФ сумнівна: заступниця голови ОП. *Інтерфакс-Україна*. 12.09.2024. URL: <https://interfax.com.ua/news/general/1013468.html> (дата звернення: 14.04.2026).

91. Жук В. Д. До питання визначення категорії «цивільно-правовий режим майна». *Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Право*. 2015. Вип. 30. Т. 1. С. 126–129.

92. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 14.04.2026).

93. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20.03.2003 р. № 638-IV. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

94. Закон України «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності» від 17.11.2009 р. № 1559-VI. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1559-17#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

95. Закон України «Про власність» від 07.02.1991 р. № 697-XII. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-12/print> (дата звернення: 14.04.2026).

96. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо оптимізації деяких питань примусового відчуження та вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану» від 06.09.2022 р. № 2561-IX. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2561-20#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

97. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання правового режиму на тимчасово окупованій території України» від 21.04.2022 р. № 2217-IX. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2217-20#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

98. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 07.07.1992 р. № 2544-XII. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2544-12/ed19920707#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

99. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 15.12.1993 р. № 3718-XIII. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3718-12/ed19931216> (дата звернення: 14.04.2026).

100. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 р. № 1207-VII. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

101. Закон України «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» від 03.03.2022 р. № 2114-IX/ *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

102. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» від 16.04.1991 р. № 959-XII. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12/ed20241226#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

103. Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 23.02.2023 р. № 2923-IX. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

104. Закон України «Про міжнародне приватне право» від 23.06.2005 р. № 2709-IV. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

105. Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21.10.1993 р. № 3543-XII. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада*

України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

106. Закон України «Про оренду землі» від 06.10.1998 р. № 161-XIV. База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

107. Закон України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» від 03.03.2022 р. № 2116-IX. База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

108. Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17.05.2012 р. № 4765-VI. База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

109. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 р. № 389-VIII. База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

110. Закон України «Про приватизацію державного і комунального майна» від 18.01.2018 р. № 2269-VIII. База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2269-19> (дата звернення: 14.04.2026).

111. Закон України «Про приєднання України до Розширеної часткової угоди про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України» від 08.11.2023 р. № 3432-IX. База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3432-20> (дата звернення: 14.04.2026).

112. Закон України «Про режим іноземного інвестування» від 19.03.1996 р. № 93/96-ВР. База даних «Законодавство України» : Верховна

Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/93/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 14.04.2026).

113. Закон України «Про санкції» від 14.08.2014 р. № 1644-VII. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

114. Закон України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» від 23.02.2012 р. № 4452-VI *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17/ed20150812#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

115. Захаров С. В. Фінансово-правові засади публічних доходів від примусово відчужених активів держави-агресора. *Правова наука і державотворення в Україні в умовах сучасних викликів. Матеріали науково-практичної конференції* (м. Полтава, 13-14 червня 2025 р.). Одеса: Видавництво «Молодий вчений», 2025. 168 с. С. 13-16.

116. Заява Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод», затвердженої Постановою Верховної Ради України від 21.05.2015 р. № 462-VIII. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

117. Звіт Київської школи економіки (KSE Institute) станом на листопад 2024 року. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2025/02/KSE_Damages_Report-November-2024-UA.pdf (дата звернення: 14.04.2026).

118. Звіт про результати реалізації експериментального проекту щодо проведення обстеження знищених окремих категорій об'єктів нерухомого майна, зокрема із застосуванням інформаційних продуктів дистанційного зондування Землі 4981/30/10-24 від 18.03.2024 р. *Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України*. URL: https://auc.org.ua/sites/default/files/zvit_eksperymentalnyy_proekt_melitopol_1_1.pdf (дата звернення: 14.04.2026).

119. Земельний Кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

120. Іванов А. М. Історично-правовий аналіз підстав припинення права власності в Україні. *Теорія і практика правознавства*. 2013. № 2(4). С 1-15. URL: <https://doi.org/10.21564/2225-6555.2013.2.62801> (дата звернення: 14.04.2026).

121. Іванюк Р. В. Захист прав людини в умовах збройного конфлікту : дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (08 – Право). Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2025. 243 с. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/12722?show=full> (дата звернення: 14.04.2026).

122. Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена Наказом Міністерства оборони України від 23.03.2017 р. № 164. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

123. Іордек Г. О. Формування міжнародно-правового принципу непорушності права на мирне володіння майном у контексті міжнародного збройного конфлікту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. № 80. Том 2. С. 312-321. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.2.51> (дата звернення: 14.04.2026).

124. Кас'яновський І. О. Обмеження юрисдикційного імунітету росії в судовій практиці України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. № 80. Т. 2. С. 322-329. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.2.52> (дата звернення: 14.04.2026).

125. Кисельов В. К. Деякі питання припинення права спільної часткової власності у судовій практиці. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 травня 2025 р.)* : у 2 т. / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Фенікс, 2025. Т. 2. С. 176-179. URL: <https://hdl.handle.net/11300/30525>.

126. Кисельов В. К. Особливості механізму конфіскації активів підсанкційних осіб як підстави припинення права власності в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 6. URL: http://lsej.org.ua/6_2025/14.pdf (дата звернення: 14.04.2026).

127. Кисельов В. К. Особливості розгляду цивільних справ щодо захисту права власності. *Новели цивільного процесуального законодавства: цивільна юрисдикція, процесуальні строки : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 8 квітня 2024 р.)* / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2024. 139 с. С. 85-88. URL: <https://hdl.handle.net/11300/27821> (дата звернення: 14.04.2026).

128. Кисельов В. К. Особливості судового доказування в окремих категоріях справ про припинення права власності в умовах воєнного стану. *Академічні візії*. 2026. № 51. С. 1-13. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18921918> (дата звернення: 14.04.2026).

129. Кисельов В. К. Практика Європейського суду з прав людини у справах щодо знищення майна та припинення права власності в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник*. 2025. № 4. С. 338-248. DOI: <https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2025.26> (дата звернення: 14.04.2026).

130. Кисельов В. К. Проблеми вдосконалення строків розгляду цивільних справ. *Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії : матер. круглого столу (м. Одеса, 27 лист. 2015 р.)* / уклад.: І. В. Андронов, Н. В. Волкова, Р. Ф. Гонгало ; НУ ОЮА, Каф. цив. проц. Одеса : Фенікс, 2015. С. 20-22. URL: <http://hdl.handle.net/11300/4101> (дата звернення: 14.04.2026).

131. Кияниця М. Припинення права власності та проблеми його захисту / М. Кияниця. URL: http://www.rusnauka.com/34_NIEK_2013/Pravo/9_151776.doc.html (дата звернення: 14.04.2026).

132. Ківалова Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди за цивільним законодавством України: теоретичні проблеми : автореф дис. ... докт. юрид. наук.: спец. 12.00.03. Одеса, 2008. 40 с.

133. Кісель В. Й. Трансформація концепцій про сутність права власності. *Форум права*. 2015. № 1. С. 135–140. URL: http://nbuv.gov.ua/pdf/FP_index.htm_2015_1_23.pdf (дата звернення: 14.04.2026).
134. Клименко О. М. До питання про участь судових органів у механізмах примусового відчуження об'єктів права приватної власності, зумовленого суспільною необхідністю. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 1 (9). С. 107-115.
135. Клименко О. М. Правова природа та розвиток інституту реквізиції в праві України. *Вісник Київського нац. університету ім. Т.Г. Шевченка. Сер.: Юридичні науки*. 2012. Вип. 91. С. 56-59.
136. Ковальчук О. А. Юридична природа інституту визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 208–214. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303192> (дата звернення: 14.04.2026).
137. Ковачев П. І. Проблематика предметної юрисдикції справ про цивільну конфіскацію активів за наслідками застосування санкцій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. № 86. Том 2. С. 119–124. DOI: <https://doi.org/10.2414/4/2307-3322.2024.86.2.19> (дата звернення: 14.04.2026).
138. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 14.04.2026).
139. Кожевнікова А. Засоби захисту прав людини в умовах російсько-українського конфлікту. *Юридичний вісник*. 2020. № 2. С. 233-242. URL: http://www.yurvisnyk.in.ua/v2_2020/34.pdf (дата звернення: 14.04.2026).
140. Козюбра М. І. Верховенство права – основоположний принцип правової і політичної систем України : [підрозд. 1.7] / М. І. Козюбра. *Правова система України: історія, стан та перспективи: У 5 т. Т. 1. Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України*. Х. : Право, 2008. С. 148-173.

141. Кологойда О. Блокування і стягнення активів підсанкційних осіб. *Право України*. 2024. № 9. С. 28-49. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2024-09-028> (дата звернення: 14.04.2026).

142. Конвенція про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах : Конвенція; Гаазька конференція з МПП від 15.11.1965 р. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_890 (дата звернення: 14.04.2026).

143. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : Конвенція; Рада Європи від 04.11.1950 р. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_004 (дата звернення: 14.04.2026).

144. Конвенція про захист цивільного населення під час війни : Конвенція; ООН від 12.08.1949 р. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_154 (дата звернення: 14.04.2026).

145. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 14.04.2026).

146. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім “АртЕк”, 2020. 128 с.

147. Короєд С. О. Грошові кошти як об’єкт примусового відчуження в умовах правового режиму воєнного стану. *Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 95. Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2024. 312 с. С. 79-88. URL: <https://derzhava-i-pravo.com.ua/files/issues/Держава%20і%20право.%20Випуск%2095.pdf> (дата звернення: 14.04.2026).

148. Короєд С. О. Проблеми стягнення з держави компенсації за використання майна громадян у військових цілях. *Держава і право*. 2023. Вип. 94. С. 100–110.

149. Короєд С. О. Тенденції судової практики розгляду справ щодо мобілізованого (примусово відчуженого) майна та способи захисту прав його власників. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 11. С. 772, 773. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2023/187.pdf (дата звернення: 14.04.2026).

150. Коссак В. М. Речові права на нерухоме майно. *Право України*. 2014. № 2. С. 131-137.

151. Коссак В. М., Андрусів У. Б. Реквізиція як підстава припинення права власності в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2023. Випуск 76: частина 1. С. 169-175. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/06/28.pdf> (дата звернення: 14.04.2026).

152. Коссе Д. Д. Значення та сутність правового режиму в правовій системі України. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 25-29.

153. Коструба А. Націоналізація власності в контексті механізму правоприпинення речових відносин. *Право України*. 2014. № 8. С. 225-233. URL: <https://ssrn.com/abstract=3580636> (дата звернення: 14.04.2026).

154. Коструба А. Окреме провадження як форма встановлення правоприпиняючих фактів у цивільних правовідносинах. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2013. № 10 (1). С. 134-142. URL: <https://hal.science/hal-02468636/document> (дата звернення: 14.04.2026).

155. Коструба А. Правоприпиняюча властивість юридичних фактів у цивільному праві України (в аспекті поділу на дії та події). *Право України*. 2011. № 6. С. 161-168. URL: <https://hal.science/hal-02545363/document> (дата звернення: 14.04.2026).

156. Коцюбко І. В. Юрисдикційний механізм застосування санкції у вигляді стягнення в дохід держави активів підсанкційних осіб. Дис. ... доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2025. 208 с. URL: <https://scc.knu.ua/zdobuvach-phd?id=336404> (дата звернення: 14.04.2026).

157. Крат В. Про інститут реквізиції в цивільному праві. *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/prescentr/news/1263315/?fbclid=IwAR0suNuxzabZi1IUmXCYZeCy_SFHHWprVHYTLMKoOzCN-j4q_l1TmEA8Ptg (дата звернення: 14.04.2026).
158. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 14.04.2026).
159. Крупник Р. В. Охорона та захист майнових прав власника (володільця) у разі примусового вилучення земельної ділянки: цивільно-правовий аспект : дис. ... доктора філософії в галузі права. 2020. 233 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2021/01/dis_krupnyk.pdf (дата звернення: 14.04.2026).
160. Кулик С. Правовий режим воєнного стану. Теоретико-Методологічні аспекти. *Слово національної школи суддів України*. 2022. № 1–2. (38–39). С. 95-103. URL: https://slovo.nsj.gov.ua/images/pdf/2022_1_2_38_39/Kulik.pdf (дата звернення: 14.04.2026).
161. Кулинич О. П. Цивільно-правові способи захисту права приватної власності на земельні ділянки : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2015. 237 с.
162. Куртов А. І., Іващенко С. М., Гашенко С. В. Особливості правового режиму воєнного стану в Україні. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2025. № 1(13). С. 123-129. URL: <https://policeyistika.dnuvs.ukr.education/index.php/policeyistyka/article/view/246/219> (дата звернення: 14.04.2026).
163. Кучер В. О. Право власності в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. № 90. Том 2. С. 112-117. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.2.15> (дата звернення: 14.04.2026).
164. Кушнерук Д. В. Спеціальні підстави виникнення права державної власності примусового характеру. *Часопис цивілістики*. 2019. Вип. 33. С. 24-30.

165. Лазарєв В. В., Малиновська Т. М. Особливості гарантування прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні. *Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану* : зб. наук. пр. (м. Харків, 26 трав. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. тактич. та спец. фізич. підготовки ф-ту № 3, Наук. парк «Наука та безпека». Харків : ХНУВС, 2022. С. 71-73.

166. Липницька Є. О. Суспільні потреби у відносинах відчуження земельних ділянок приватної власності. *Приватне та публічне право*. 2019. № 2. С. 80-84.

167. Лисенко С. В. Обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану: міжнародно-правові аспекти. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2023. № 1. С. 89–94.

168. Лист № 10919/32/10-25 від 07.05.2025 р. : Міністерство розвитку громад та територій України. URL: https://dostup.org.ua/request/145508/response/436749/attach/5/07.05.2025.pdf?cookie_passthrough=1 (дата звернення: 14.04.2026).

169. Лист № 12650/32/10-25 від 28.05.2025 р. : Міністерство розвитку громад та територій України. URL: <https://dostup.org.ua/request/145508/response/437046/attach/4/28.05.2025.pdf> (дата звернення: 14.04.2026).

170. Літвінова І. Ф., Голух В. С. Передача, примусове відчуження або вилучення майна під час воєнного стану. *Юридичний вісник*. 2024. № 3 (72). С. 206-211. URL: https://law.kai.edu.ua/wp-content/uploads/2025/01/yuv_3_72_2024_verstka.pdf (дата звернення: 14.04.2026).

171. Луспеник Д. Д. Доказування у цивільному процесі: що нового у ЦПК та чому суд наділений правом витребування доказів. *Верховний Суд*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/622362> (дата звернення: 14.04.2026).

172. Майданик Р. Пропорційність (співмірність) і право власності: доктрина і судова практика. *Право України*. 2016. С. 41-54.

173. Макаренко В. С. Щодо поняття примусового припинення права користування земельною ділянкою. *Форум права*. 2011. № 2. С. 546-550. URL: <http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11mvckzd.pdf> (дата звернення: 14.04.2026).

174. Макух О. В. До проблеми забезпечення балансу приватний і публічних інтересів при регулюванні фінансових відносин (на прикладі рішень Європейського суду з прав людини. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право*. 2016. № 2(14). С. 103-111. URL: <https://visnyk.iful.edu.ua/wp-content/uploads/2019/02/14-17-16.pdf> (дата звернення: 14.04.2026).

175. Мамедова С. М., Ровінська В.В. Проблемні аспекти компенсації за пошкоджені та знищені внаслідок збройної агресії об'єкти нерухомого майна. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 4. С. 181-184. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/41> (дата звернення: 14.04.2026).

176. Мамушкіна А. І. Способи відшкодування майнової шкоди, завданої терористичним актом. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2018. Вип. 32. С. 60-63. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2018_32_16 (дата звернення: 14.04.2026).

177. Маркович Х. М. Права і свободи людини в умовах воєнного стану. Фокус пріоритетів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 95-99. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/09/15.pdf> (дата звернення: 14.04.2026).

178. Медведєва М. Юрисдикційні імунітети держав у контексті відшкодування Росією шкоди, завданої Україні внаслідок збройної агресії. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 44-52. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/11983/1/5.pdf> (дата звернення: 14.04.2026).

179. Методика визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією Російської

Федерації, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності, затверджена Наказом Міністерства економіки України та Фонду державного майна України, від 18.10.2022 р. № 3904/1223. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1522-22> (дата звернення: 14.04.2026).

180. Михайлов Д. В українців на руках може бути до 5 млн одиниць незареєстрованої зброї — МВС. *Суспільне новини.* URL: <https://suspilne.media/825231-v-ukrainciv-na-rukah-moze-buti-do-5-mln-odinic-nezareestrovanoi-zbroi-mvs> (дата звернення: 14.04.2026).

181. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : Пакт; ООН від 16.12.1966 р. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_043 (дата звернення: 14.04.2026).

182. Москалюк Н. Б. Гносеологічні аспекти націоналізації в системі набуття прав державної власності. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2017. Вип. 6 (21). Т. 1. С. 106–111.

183. Москалюк Н. Б. Теоретичні та практичні проблеми права державної власності та його реалізації : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Тернопіль : ЗУНУ, 2021. 474 с.

184. Набуття та припинення права власності в Україні (проблеми теорії та практики): Монографія / За заг. ред. академіка НАПрН України В. В. Луця. К.: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2013. 358 с.

185. Наконечний А. Б. Основні поняття та категорії інституту примусового відчуження. *Актуальні проблеми держави і права.* 2014. Вип. 71. С. 312-319.

186. Наконечний А. Б. Примусове відчуження земельних ділянок за законодавством України : дис ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Націон. універ-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2015. 225 с.

187. Науково-експертний висновок до Концепції оновлення Цивільного кодексу України: брошура / під заг. ред. члена-кореспондента НАН України

В.А. Устименка. Київ : НАН України, ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова НАН України», 2021. 112 с.

188. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2 т. 3-є вид., перероб. і доп. / К.: Юрінком Інтер, 2008. Т. 1. / за ред. О.В. Дзери. 832 с.

189. Національний компенсаційний механізм за пошкодження та знищення об'єктів нерухомого майна: досвід, виклики та перспективи вдосконалення. БФ «Право на захист». URL: https://r2p.org.ua/storage/documents/72f594464e66a08830e67601f3b75cb92ebc70d6_original.pdf (дата звернення: 14.04.2026).

190. Некіт К. Г. Обмеження права приватної власності в умовах воєнного стану / Проблеми здійснення та захисту цивільних прав в умовах воєнного стану : монографія [Електронне видання] / за ред.: Є. О. Харитонов, О. І. Харитонові, К. Г. Некіт ; упор.-укл. Ю. С. Маршук ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2023. 336 с. URL: <https://hdl.handle.net/11300/23423> (дата звернення: 14.04.2026).

191. Нівня М. І. Суб'єктний склад правовідносин примусового відчуження нерухомого майна у зв'язку із суспільною необхідністю. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 25. С. 42-48. URL: <http://clj.nuoua.od.ua/index.php/25-2017> (дата звернення: 14.04.2026).

192. Окрема думка (збіжна) судді Конституційного Суду України Лемака В.В. стосовно Рішення Конституційного Суду України (другий сенат) у справі за конституційною скаргою Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16-3 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (справа про посиленний соціальний захист військовослужбовців). *Конституційний Суд України*. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p2_2022_1.pdf (дата звернення: 14.04.2026).

193. Олешко О. М. Цивільно-правовий захист права власності від порушень, не пов'язаних із позбавленням володіння : дис. ... д-ра філософії: спец. «081 – Право». Київ, 2026.

194. Оновлення Цивільного кодексу України: формування підходів : колективна монографія / за ред. проф. Довгєрта А.С. і проф. Харитоновє Є.О. Одєса : Видавничий дїм «Гєльветика», 2020. 674 с.

195. Остапенко А. А. Особливості порядку примусового відчуження майна суб'єктів господарювання в умовах правового режиму воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. № 85. Том 2. С. 24-31. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.2.3> (дата звернення: 14.04.2026).

196. Павлюк Р. В. Урегулювання примусового відчуження акцій в умовах правового режиму воєнного або надзвичайного стану. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2024. № 2. С. 14-21. URL: <https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-2-3> (дата звернення: 14.04.2026).

197. Пацурківський Ю. П. Основні підходи до визначення поняття та природи власності в цивільних правовідносинах. *Науковий вісник Чернівецького університету: Правознавство*. 2013. Вип. 682. С. 59-64.

198. Пацурківський Ю. П. Припинення права власності як форма його реалізації. *Форум права*. 2013. № 3. С. 453-459. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index (дата звернення: 14.04.2026).

199. Перелік видів майна, що не може перебувати у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України : Постанова Верховної Ради України від 17.06.1992 р. № 2471-XII. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2471-12#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

200. Погребняк С. Тест на пропорційність. *Юрист України*. 2013. № 2. С. 5–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uy_2013_2_3 (дата звернення: 14.04.2026).

201. Погрібна О. В. Захист права приватної власності на житло : дис. ... д-ра філософії: спец. «081 – Право». Київ, 2024. 276 с.

202. Погрібний С. Лекція-презентація «Актуальна практика Верховного Суду щодо захисту права власності в умовах воєнного стану». *Верховний Суд*.

URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Zah_pr_vlasn_voennii_stan_Pogribnii.pdf (дата звернення: 14.04.2026).

203. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин в цивільному праві України. К.: Правова єдність, 2009. 304 с.

204. Поєдинок В.В. Питання правового регулювання примусових вилучень інвестицій. *Вісник господарського судочинства*. 2013. № 1. С. 109-117.

205. Положення про військово-транспортний обов'язок : постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2000 р. № 1921 (в редакції від 17 червня 2015 р. № 405). *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1921-2000-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

206. Порівняльна таблиця до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень книги третьої». *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/files/knyga3.pdf> (дата звернення: 14.04.2026).

207. Порядок відомчої реєстрації та ведення обліку транспортних засобів Збройних Сил України : постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2009 р. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1032-2009-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

208. Порядок державної реєстрації (перереєстрації), зняття з обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів, мотоколясок, інших прирівняних до них транспортних засобів та мопедів : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.09.1998 р. № 1388. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1388-98-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

209. Порядок надання та визначення розміру грошової допомоги постраждалим від надзвичайних ситуацій та розміру грошової компенсації постраждалим, житлові будинки (квартири) яких зруйновано внаслідок надзвичайної ситуації воєнного характеру, спричиненої збройною агресією Російської Федерації», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 18.12.2013 р. № 947 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 02.09.2020 р. № 767). *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/767-2020-%D0%BF#n33> (дата звернення: 14.04.2026).

210. Порядок погодження рішень військового командування про примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану», який затверджено Наказом Міністерства оборони України від 14.10.2024 р. № 685. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1715-24#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

211. Порядок реалізації експериментального проекту щодо проведення обстеження знищених окремих категорій об'єктів нерухомого майна, зокрема із застосуванням інформаційних продуктів дистанційного зондування, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 27.10.2023 р. № 1185. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1185-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

212. Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду від 23 січня 2025 р. у справі № 991/9618/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124859027> (дата звернення: 14.04.2026).

213. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 березня 2018 р. у справі № 914/881/17. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/VS180369?an=1> (дата звернення: 14.04.2026).

214. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 13 вересня 2023 р. у справі № 757/64569/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114203267> (дата звернення: 14.04.2026).

215. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 березня 2020 р. у справі № 129/1033/13. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88952196> (дата звернення: 14.04.2026).

216. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 вересня 2020 р. у справі № 910/378/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92270718> (дата звернення: 14.04.2026).

217. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 жовтня 2024 р. у справі № 712/3525/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123313995> (дата звернення: 14.04.2026).

218. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27 лютого 2025 р. у справі № 990/41/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125933383> (дата звернення: 14.04.2026).

219. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 4 вересня 2019 р. у справі № 265/6582/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86310215> (дата звернення: 14.04.2026).

220. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 6 липня 2023 р. у справі № 9901/635/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112516539> (дата звернення: 14.04.2026).

221. Постанова Верховного Суду від 02 лютого 2024 р. у справі № 242/2367/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116731841> (дата звернення: 14.04.2026).

222. Постанова Верховного Суду від 02 травня 2024 р. у справі № 442/2666/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118820417> (дата звернення: 14.04.2026).

223. Постанова Верховного Суду від 03 березня 2020 р. у справі № 850/8/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88061961> (дата звернення: 14.04.2026).

224. Постанова Верховного Суду від 03 червня 2020 р. у справі № 357/13182/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89928706> (дата звернення: 14.04.2026).

225. Постанова Верховного Суду від 05 жовтня 2021 р. у справі № 480/159/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100189538> (дата звернення: 14.04.2026).

226. Постанова Верховного Суду від 09 червня 2022 р. у справі № 759/18854/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104748109> (дата звернення: 14.04.2026).

227. Постанова Верховного Суду від 11 грудня 2019 р. у справі № 359/10663/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86401317> (дата звернення: 14.04.2026).

228. Постанова Верховного Суду від 12 травня 2022 р. в справі № 635/6172/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104728593> (дата звернення: 14.04.2026).

229. Постанова Верховного Суду від 13 серпня 2025 року у справі № 757/339/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129666577> (дата звернення: 14.04.2026).

230. Постанова Верховного Суду від 14 квітня 2022 р. у справі № 308/9708/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104086064> (дата звернення: 14.04.2026).

231. Постанова Верховного Суду від 14 січня 2026 р. у справі № 553/88/25. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/133578770> (дата звернення: 14.04.2026).

232. Постанова Верховного Суду від 14 січня 2026 р. у справі № 916/4944/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/133555340> (дата звернення: 14.04.2026).

233. Постанова Верховного Суду від 16 лютого 2024 р. у справі № 910/10009/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/117402189> (дата звернення: 14.04.2026).

234. Постанова Верховного Суду від 17 серпня 2021 р. у справі № 851/19/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/990941> (дата звернення: 14.04.2026).

235. Постанова Верховного Суду від 17 січня 2019 р. у справі № 708/254/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79297956> (дата звернення: 14.04.2026).

236. Постанова Верховного Суду від 18 вересня 2024 р. у справі № 172/22/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121925074> (дата звернення: 14.04.2026).

237. Постанова Верховного Суду від 18 січня 2023 р. у справі 663/1322/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108553594> (дата звернення: 14.04.2026).

238. Постанова Верховного Суду від 18 травня 2022 р. у справі № 428/11673/19. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104635313> (дата звернення: 14.04.2026).

239. Постанова Верховного Суду від 19 березня 2025 р. у справі № 852/2а-6/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125967785> (дата звернення: 14.04.2026).

240. Постанова Верховного Суду від 2 жовтня 2024 р. у справі № 852/2а-1/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122522089> (дата звернення: 14.04.2026).

241. Постанова Верховного Суду від 23 вересня 2024 р. у справі № 480/4146/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/12180> (дата звернення: 14.04.2026).

242. Постанова Верховного Суду від 23 вересня 2025 р. у справі № 915/596/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130707912> (дата звернення: 14.04.2026).

243. Постанова Верховного Суду від 24 липня 2024 р. у справі № 910/14243/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120626000> (дата звернення: 14.04.2026).

244. Постанова Верховного Суду від 25 квітня 2025 р. у справі 200/5556/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126885224> (дата звернення: 14.04.2026).

245. Постанова Верховного Суду від 26 серпня 2021 р. у справі № 480/4146/20. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99182522> (дата звернення: 14.04.2026).

246. Постанова Верховного Суду від 6 лютого 2019 р. у справі № 911/1357/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79834975> (дата звернення: 14.04.2026).

247. Постанова Вищого антикорупційного суду від 02 грудня 2024 р. у справі № 991/9618/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123749144> (дата звернення: 14.04.2026).

248. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення функціонування Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 13.06.2023 № 624. Законодавство України. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/624-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

249. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення стабільності фінансової системи», від 18.12.2016 р. № 961. База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/961-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

250. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання здійснення повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 31.10.2012 р. № 998. База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/998-2012-%D0%BF> (дата звернення: 14.04.2026).

251. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання організації роботи комісії з розгляду питань щодо надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 19.05.2023 р. № 516. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/516-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

252. Постанова Кабінету Міністрів України «Порядок надання та визначення розміру грошової допомоги постраждалим від надзвичайних ситуацій, які залишилися на попередньому місці проживання» від 18.12.2013 р. № 947. *Законодавство України. Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/947-2013-%D0%BF/ed20131218#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

253. Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо регулювання відносин, пов'язаних з наданням компенсації за об'єкти нерухомого майна, знищені та пошкоджені внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 16.01.2024 р. № 39. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39-2024-%D0%BF#n42> (дата звернення: 14.04.2026).

254. Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо передачі майна для задоволення потреб функціонування держави в умовах воєнного стану» від 16.09.2022 р. № 1043. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1043-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

255. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна» від 30.05.2023 р. № 600. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада*

України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/600-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

256. Постанова Кабінету Міністрів України «Про збір, обробку та облік інформації про пошкоджене та знищене нерухоме майно внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 26.03.2023 р. № 380. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/380-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

257. Постанова Кабінету Міністрів України «Про участь держави у виведенні системно важливого банку з ринку» від 21 липня 2023 р. № 739. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/739-2023-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

258. Постанова Першого апеляційного адміністративного суду від 14 січня 2025 р. у справі № 200/5556/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124393330> (дата звернення: 14.04.2026).

259. Постанова Хмельницького апеляційного суду від 20 лютого 2024 р. у справі № 686/21400/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117125564> (дата звернення: 14.04.2026).

260. Постанова Черкаського апеляційного суду від 13 травня 2025 р. у справі № 712/692/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127387006> (дата звернення: 14.04.2026).

261. Пошиванюк Т. Проблеми забезпечення права на захист під час війни. *Публічне право* 2024. № 3 (55). С 5-12. URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/55/3.pdf> (дата звернення: 14.04.2026).

262. Права внутрішньо переміщених осіб: навчальний посібник / [С.Б. Булеца, О.І. Котляр, Я.В. Лазур та ін.]; за заг. ред.: д-ра юрид. наук, проф. О.Я. Рогача; д-ра юрид. наук, проф. М.В. Савчина. Ужгород: РІК-У, 2017. 436 с.

263. Право власності в Україні: Навч. посіб. / О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова, О. А. Підпригора та ін.; За заг. ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. К.: Юрінком Інтер, 2000. 816 с.

264. Право власності: способи захисту крізь призму судової практики : монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2023. 616 с.

265. Практичне керівництво із застосування Гаазької конвенції про вручення за кордоном судових та позасудових документів у цивільних або комерційних справах : Інструкція; Гаазька конференція з МПП від 01.12.2005 р. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/998_a890 (дата звернення: 14.04.2026).

266. Представники ВС говорили про вдосконалення механізмів підтвердження права власності на зруйноване росією майно. *Верховний Суд*. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1598767> (дата звернення: 14.04.2026).

267. Пріоритетні кроки Української Держави після деокупації Криму / Представництво Президента України в АР Крим: URL: <https://ppu.gov.ua/documents/priorytetni-kroky-ukrayinskoyi-derzhavy-pislya-deokupatsiyi-krymu/> (дата звернення: 14.04.2026).

268. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.12.2015 р. № 1127. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1127-2015-%D0%BF> (дата звернення: 14.04.2026).

269. Про затвердження Порядку ведення Державного реєстру речових прав на нерухоме майно : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.10.2011 р. № 1141. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1141-2011-%D0%BF> (дата звернення: 14.04.2026).

270. Про затвердження Порядку ведення Реєстру прав власності на нерухоме майно : Наказ Міністерства юстиції України; Порядок від 28.01.2003 р. № 7/5. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0067-03> (дата звернення: 14.04.2026).

271. Про наслідки війни в Україні у сфері захисту прав людини: Меморандум Комісара Ради Європи з прав людини. URL: <https://rm.coe.int/-/1680a7390c> (дата звернення: 14.04.2026).

272. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо удосконалення розгляду окремих категорій судових справ у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації № 7520 від 05.07.2022 р. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/39874> (дата звернення: 14.04.2026).

273. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо судового розгляду справ про відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії проти України № 7520-1 від 18.07.2022 р. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40016> (дата звернення: 14.04.2026).

274. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» щодо забезпечення механізму державної реєстрації права власності на нерухоме майно за відсутності доступу до матеріалів підприємств бюро технічної інвентаризації № 11440 від 24.07.2024 р. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/44615> (дата звернення: 14.04.2026).

275. Проект Закону про обмеження імунітету іноземних держав та їх посадових і службових осіб від пред'явлення позовів та стягнення шкоди, завданої на території України смертю або ушкодженням здоров'я, а також шкоди, завданої майну внаслідок збройної агресії, тимчасової окупації території України, інших дій чи бездіяльності № 7520-2 від 19.07.2022 р. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40048> (дата звернення: 14.04.2026).

276. Проект Закону України «Про внесення змін до Закону України "Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів" щодо уточнення окремих положень»

№ 7169. База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/39237> (дата звернення: 14.04.2026).

277. Проект Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного), № 14394 від 22.01.2026 р. База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528> (дата звернення: 14.04.2026).

278. Резолюція 1708 (2010) «Вирішення майнових питань біженців і внутрішньо переміщених осіб» від 28 січня 2010 року : Парламентська Асамблея Ради Європи. URL: <https://rm.coe.int/16806b5a6dv>

279. Резолюція CM/Res(2023)3. Про встановлення Розширеної часткової угоди про Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України : Резолюція; Комітет Міністрів Ради Європи від 12.05.2023 № CM/Res(2023)3. База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/961_001-23 (дата звернення: 14.04.2026).

280. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Невід’ємний суверенітет над природними ресурсами» від 14 грудня 1962 року. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU62011> (дата звернення: 14.04.2026).

281. Результати пошуку законопроектів, зареєстрованих Верховною Радою України. База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc2_5_1_J?ses=10008&num_s=2&num=&date1=&date2=&name_zp=%ED%E0%F6%B3%EE%ED%E0%EB%B3%E7%E0%F6&out_type=&id= (дата звернення: 14.04.2026).

282. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу : монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнецової. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 690 с.

283. Рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі «Ілашку та інші проти Молдови та Росії» (Заява № 48787/99) від 08.07.2004 р. URL: <https://rm.coe.int/16806b5966> (дата звернення: 14.04.2026).

284. Рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі «Катан та інші проти Молдови та Росії» (Заяви № № 43370/04, 8252/05 та 18454/06) від 19.10.2012 р.

URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-126861&filename=001-126861.pdf> (дата звернення: 14.04.2026).

285. Рішення Вищого антикорупційного суду від 05 березня 2025 р. у справі № 991/14304/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125741922> (дата звернення: 14.04.2026).

286. Рішення Вищого антикорупційного суду від 20 березня 2023 р. у справі № 991/1914/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109643500> (дата звернення: 14.04.2026).

287. Рішення Галицького районного суду Івано-Франківської області у справі № 341/872/25 від 16.07.2025 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128908783v>

288. Рішення Господарського суду Львівської області від 28 травня 2024 р. у справі № 914/832/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119416491> (дата звернення: 14.04.2026).

289. Рішення Господарського суду міста Києва від 02 жовтня 2023 р. у справі № 910/9159/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115407980> (дата звернення: 14.04.2026).

290. Рішення Господарського суду Харківської області від 04 вересня 2023 р. у справі № 922/2981/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113463287> (дата звернення: 14.04.2026).

291. Рішення Донецького окружного адміністративного суду від 30 вересня 2024 р. у справі № 200/5556/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121967435> (дата звернення: 14.04.2026).

292. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16-3 Закону України „Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей“ (справа про посилений соціальний захист військовослужбовців) від 06.04.2022 р. № 1-р(II)/2022. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада*

України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-22#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

293. Рішення Європейського суду з прав людини. Справа «Серявін та інші проти України» (Заява № 4909/04). Страсбург, від 10.05.2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_672#Text (дата звернення: 14.04.2026).

294. Рішення Європейського суду з прав людини. Справа «Щокін проти України» (Заяви № 23759/03 та № 37943/06). Страсбург, від 14. 01.2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text (дата звернення: 14.04.2026).

295. Рішення Ірпінського міського суду Київської області від 22 травня 2025 р. у справі № 367/4216/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/127387006> (дата звернення: 14.04.2026).

296. Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) у справі за конституційною скаргою товариства з обмеженою відповідальністю „МЕТРО КЕШ ЕНД КЕРІ УКРАЇНА» щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців двадцять четвертого, двадцять п'ятого, двадцять шостого розділу I Закону України „Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо уточнення деяких положень та усунення суперечностей, що виникли при прийнятті Закону України „Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні» від 23 березня 2017 р. № 1989–VIII від 5 червня 2019 р. № 3-р(I)/2019. *Конституційний Суд України*. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/3_p1_2019.pdf (дата звернення: 14.04.2026).

297. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 1, 2, 4, 6 Закону України "Про передачу колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства "Градобанк" у державну власність", Постанови Верховної Ради України "Про визнання колекції образотворчого мистецтва національним надбанням України" : Рішення Конституційного суду України; Окрема думка від

16.10.2008 № 24-рп/2008. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v024p710-08#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

298. Рішення Миколаївського окружного адміністративного суду від 13 серпня 2024 р. у справі № 400/3394/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120979306> (дата звернення: 14.04.2026).

299. Рішення Московського районного суду м. Харкова від 30 січня 2024 р. у справі № 643/11479/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116702557> (дата звернення: 14.04.2026).

300. Рішення Новомосковського міськрайонного суду Донецької області від 17 липня 2024 р. у справі № 183/4061/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120444482> (дата звернення: 14.04.2026).

301. Рішення Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 19 вересня 2025 р. у справі № 243/7789/25. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130331206> (дата звернення: 14.04.2026).

302. Рішення Соснівського районного суду м. Черкаси від 03 грудня 2024 р. у справі № 712/692/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124010482> (дата звернення: 14.04.2026).

303. Рішення у справі «Чирагов проти Вірменії» від 16 червня 2015 р. (Заява № 13216/05). *Європейський суд з прав людини.* URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Chiragov_v_Vurm.pdf (дата звернення: 14.04.2026).

304. Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 04 березня 2024 р. у справі № 520/33823/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117447797> (дата звернення: 14.04.2026).

305. Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 07 жовтня 2024 р. у справі № 520/20774/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/122131026> (дата звернення: 14.04.2026).

306. Рішення Хмельницького міськрайонного суду від 30.11.2023 р. у справі № 686/21400/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/115539393> (дата звернення: 14.04.2026).

307. Розгляд окремих категорій справ у цивільному судочинстві : підруч. / Н. Ю. Голубєва, І. В. Андронов, Н. В. Волкова [та ін.] ; за ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2024. 592 с.

308. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до плану заходів з реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» від 04 квітня 2023 р. № 288-р. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/288-2023-%D1%80#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

309. Ромовська З. В. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс. Підручник. К.: Атіка. 2005. 560 с

310. Рябченко Ю. Ю. Стандарт доказування цивільному процесуальному праві: постановка проблеми. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 136-139. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-2/35> (дата звернення: 14.04.2026).

311. Скочиляс-Павлів О. В. Здійснення адміністративного судочинства вищим антикорупційним судом у справах про застосування санкцій. *Право і суспільство*. 2023. № 2. Т. 2. С. 182–186. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.2.2.27> (дата звернення: 14.04.2026).

312. Скупінський О. В., Гніденко В. І. Prima facie докази у практиці ЄСПЛ. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2020. № 1 (39). С. 110-118. DOI <https://doi.org/10.33216/2218-5461-2020-39-1-110-118> (дата звернення: 14.04.2026).

313. Сластнікова Г. О. Досудове вирішення та судовий розгляд спорів щодо вилучення або примусового відчуження майна для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності : дис... д-ра філософії., спец. «081 – Право». Дніпро, 2022. 194 с.

314. Спасибо-Фатєєва І. В. Право власності: способи захисту крізь призму судової практики: монографія. Харків: ЕКУС, 2023. 616 с

315. Спасибо-Фатєєва І. В. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар. Том 3. Право власності та інші речові права. ЕКУС, 2023. 808 с.

316. Справа «Druzstevni Zalozna Pria and others v. Czech Republic» : рішення Європейського суду з прав людини від 31 січня 2006 р. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-87882> (дата звернення: 14.04.2026).

317. Ступак О. Судовий імунітет держави *Юридична практика. Судовий Форум*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_prezent/Prezentatsiia_15_16_09_2022_Stupak.pdf (дата звернення: 14.04.2026).

318. Суєтнов Є. П. Відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності : дис. ... к-та юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. 195 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0413U002143> (дата звернення: 14.04.2026).

319. Суслін С. В., Столбовий В. М. Роль міжнародного гуманітарного права у захисті майна під час воєнних дій. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2024. вип. 41. С. 118-125. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.12804926> (дата звернення: 14.04.2026).

320. Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем : монографія / за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2014. 391 с.

321. Суєтнов Є. П. Актуальні питання відчуження земельних ділянок для суспільних потреб та з мотивів суспільної необхідності. *Теоретичні та практичні проблеми земельної реформи в Україні : зб. наук. пр. за матеріалами круглого столу*, 15 лист. 2019 р. Харків : НДІ ПЗІР НАПрНУ, 2019. С. 23-28.

322. Термін «Товар». Законодавство України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/30438> (дата звернення: 14.04.2026).

323. Тихий В. А. Проблеми реалізації прав людини під час воєнного стану в Україні. *Економіка та право*. 2022. № 5. С. 32–39.

324. Томаров І. Стандарт доказування при доведенні збитків. 30/01/2020. *Василь Кісіль і Партнери*. URL: <https://vkr.ua/publication/standart-dokazuvannya-pri-dovedenni-rozmiru-zbitkiv> (дата звернення: 14.04.2026).

325. Туцький Ю. Місце публічного суб'єкта в структурі правовідношення викупу земельних ділянок для суспільних потреб. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип. 93. С. 99-102. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2012_93_30 (дата звернення: 14.04.2026).

326. Угода про сприяння та взаємний захист інвестицій між Урядом України та Урядом Держави Катар : Угода Кабінету Міністрів України; Катар; Міжнародний документ від 20.03.2018 р. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/634_004-18 (дата звернення: 14.04.2026).

327. Указ Президента України від 14 квітня 2014 р. № 405 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 р. «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України». *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/405/2014#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

328. Уркевич В. Проблеми подолання судового імунітету держави-агресора : Презентація 11 квітня 2025 року. *Верховний Суд*. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/Prezent_Probl_podol_sud_imyn_agresora.pdf (дата звернення: 14.04.2026).

329. Ухвала Верховного Суду від 04 березня 2020 р. у справі № 237/557/18. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88337636> (дата звернення: 14.04.2026).

330. Харитонов Є. О. Деякі питання класифікації юридичних фактів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 42. С. 73-81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2008_42_15 (дата звернення: 14.04.2026).
331. Харченко О. С. Підстави припинення права власності : дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2007. 205 с.
332. Христова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини як новий напрям дослідження у вітчизняній теоретичній юриспруденції. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 2 (69). С. 30–41. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/varnyu_2012_2_5 (дата звернення: 14.04.2026).
333. Христова Г. Типи і особливості зобов'язань держави у сфері прав людини. *Національний юридичний журнал: Теорія і практика*. 2018. С. 22-28. URL: http://jurnaluljuridic.in.ua/archive/2018/4/part_2/5.pdf (дата звернення: 14.04.2026).
334. Цибенко С. Б. Вимога «якості» закону як один з основних принципів верховенства права. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2021. № 4. С. 31-35. URL: <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/97/88> (дата звернення: 14.04.2026).
335. Цивільне право України : підруч. / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. К., 2003. 776 с.
336. Цивільне право України: У 2-х кн.. / За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової. К.: Юрінком Інтер, 1999. Кн.1. 864 с.
337. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Х. : Право, 2011. Т. 1. 656 с.
338. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути : монографія / В.В. Комаров, К.В. Гусаров, Н.Ю. Сакара та ін. ; за ред. В.В. Комарова. Харків : Право, 2016. 848 с.
339. Цивільний Кодекс України № 435-IV від 16.01.2003 р. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

340. Цивільний Кодекс України в редакції 1963 р. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text> (дата звернення: 14.04.2026).

341. Цивільний кодекс України: Коментар. Харків: ТОВ «Одіссей», 2003. 856 с. URL: <https://hal.science/hal-02545363/document> (дата звернення: 14.04.2026).

342. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар. Т. 3. Право власності та інші речові права [Текст] / [Р. А. Майданик та ін.]. 2023. 807 с.

343. Цивільний процесуальний кодекс України № 1618-IV від 18.03.2004 р. *База даних «Законодавство України» : Верховна Рада України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1618-15> (дата звернення: 14.04.2026)

344. Чаплик І. Д. Ознаки реквізиції за цивільним законодавством України. *Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Львів, 10 грудня 2021 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 404 с. С. 384–387.

345. Чепис О. І. Баланс інтересів суб'єктів праві інтелектуальної власності крізь призму принципів пропорційності та справедливості. *Актуальні проблеми держави і права.* 2020. Вип. 85. С. 241-246. URL: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i85.1875> (дата звернення: 14.04.2026).

346. Червоний Ю. С. Деякі проблеми правового регулювання відносин власності за Цивільним і Господарським кодексом України. *Вісник Академії правових наук України : зб. наук. праць.* 2005. № 1. С.64-79.

347. Червоний Ю. С., Кисельов В. К. Глава 26 «Право спільної власності», III книги «Право власності та інші речові права». Цивільний кодекс України: Коментар. Х.: ТОВ «Одіссей», 2003. 856 с.

348. Черняк Ю. В. Питання юрисдикційного імунітету у практиці Верховного Суду (на прикладі цивільних позовів до Російської Федерації про відшкодування шкоди). *Український часопис міжнародного права.* 2022. № 3.

С. 60–66. URL: <https://jusintergentes.com.ua/images/2022/3/Cherniak.pdf> (дата звернення: 14.04.2026).

349. Шарковський Д. Де межа між національними інтересами та захистом права власності. *Vbpartners*. URL: <https://vbpartners.ua/publikacziyi/de-mezha-mizh-naczionalnymy-interesamy-ta-zahystom-prava-vlasnosti> (дата звернення: 14.04.2026).

350. Швець О. В. Правова природа процедури ліквідації юридичної особи. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. № 10-1. Т. 1. С. 233-236.

351. Шлоер Б. Принцип адекватності в європейському та українському публічному праві. *Український правовий часопис*. 2003. № 3 (8). С. 3–27.

352. Щербатюк О. В. Стягнення в дохід держави підсанкційних активів та верховенство право. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2025. Випуск 90. Частина 4. С. 362-366. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.52> (дата звернення: 14.04.2026).

353. Юрій Семенович Червоний : книга пам'яті / уклад. Н. Ю. Голубєва, Т. А. Стоянова, І. М. Ілліопол та ін. ; за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. 212 с.

354. Якими можуть бути підходи щодо документів, виданих в окупації? : Аналітична записка. URL: https://r2p.org.ua/storage/documents/093b00c58c2b1f04ee638b1ebb003f9d56a6b639_original.pdf (дата звернення: 14.04.2026).

355. Яковюк І., Туренко А. Конфіскація російських активів для відновлення України: правові проблеми реалізації. *Проблеми законності*. 2023. № 161. С. 6–29. URL: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.161.277365> (дата звернення: 14.04.2026).

356. Якубовська Н. О. Міжнародні інвестиційні угоди: історія виникнення та еволюція. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (керівник авт. кол.), Л. І. Кормич (ред.), М. А. Польовий (відп. секр.) [та ін.] ; ОНЮА, Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса, 2009. Вип. 36. С. 93-101.

357. Ярошенко М. В., Бондаренко Є. І. Стабільність інституту права власності та вилучення активів і корпоративних прав російських компаній: правове регулювання в Україні та досвід країн ЄС. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2022. Вип. 74. Ч. 1. С. 158-165. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/01/29.pdf> (дата звернення: 14.04.2026).

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1) Кисельов В. К. Особливості механізму конфіскації активів підсанкційних осіб як підстави припинення права власності в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 6. С. 64-68. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/12>.

2) Кисельов В. К. Практика Європейського суду з прав людини у справах щодо знищення майна та припинення права власності в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник*. 2025. № 4. С. 338-248. DOI: <https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2025.26>.

3) Кисельов В. К. Особливості судового доказування в окремих категоріях справ про припинення права власності в умовах воєнного стану. *Академічні візії*. 2026. № 51. С. 1-13. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18921918>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4) Кисельов В. К. Проблеми вдосконалення строків розгляду цивільних справ. *Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії : матер. круглого столу (м. Одеса, 27 лист. 2015 р.)* / уклад.: І. В. Андронов, Н. В. Волкова, Р. Ф. Гонгало ; НУ ОЮА, Каф. цив. проц. Одеса : Фенікс, 2015. С. 20-22. URL: <http://hdl.handle.net/11300/4101>.

5) Кисельов В. К. Актуальні питання поділу майна, що перебуває у спільній частковій власності. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 18 грудня 2015 року)*. Одеса : Фенікс, 2015. 152 с. С. 30-32. URL: <http://hdl.handle.net/11300/3613>.

6) Кисельов В. К. Юрисдикція спорів, пов'язаних із примусовим відчуженням майна у фізичних осіб в умовах правового режиму воєнного стану. *Цивільне судочинство та виконавче провадження в умовах воєнного стану : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 16 грудня 2022 р.)* / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2022. С. 90-95. URL: <https://hdl.handle.net/11300/22983>.

7) Кисельов В. К. Особливості здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.)* / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 652-656. URL: <https://hdl.handle.net/11300/26944>.

8) Кисельов В. К. Застосування реквізиції у сучасних умовах. *Правнича мова в галузі приватного права : матеріали Всеукр. кругл. столу. (м. Одеса, 29 березня 2024 р.)* / упоряд.: І. В. Давидова, А. О. Сурник ; за заг. ред.: С. Харитоновна, І. Давидової ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2024. 88 с. URL: <https://hdl.handle.net/11300/27835>.

9) Кисельов В. К. Особливості розгляду цивільних справ щодо захисту права власності. *Новели цивільного процесуального законодавства: цивільна юрисдикція, процесуальні строки : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 8 квітня 2024 р.)* / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2024. 139 с. С. 85-88. URL: <https://hdl.handle.net/11300/27821>.

10) Кисельов В. К. Деякі питання припинення права спільної часткової власності у судовій практиці. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 травня 2025 р.)* : у 2 т. / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Фенікс, 2025. Т. 2. С. 176-179. URL: <https://hdl.handle.net/11300/30525>.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертацію виконано та обговорено на кафедрі цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національного університету «Одеська юридична академія». Теоретичні висновки, сформульовані у дисертації, доповідалися та обговорювалися на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях, круглих столах: круглому столі «Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії (м. Одеса, 27 лист. 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції ім. Ю. С. Червоного «Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні» (м. Одеса, 18 грудня 2015 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції ім. Ю. С. Червоного «Цивільне судочинство та виконавче провадження в умовах воєнного стану» (м. Одеса, 16 грудня 2022 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів ХХІ століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень». (м. Одеса, 19 травня 2023 р.), Всеукраїнській круглий стіл «Правнича мова в галузі приватного права» (м. Одеса, 29 березня 2024 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Новели цивільного процесуального законодавства: цивільна юрисдикція, процесуальні строки» (м. Одеса, 8 квітня 2024 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час» (м. Одеса, 16 травня 2025 р.).

**ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО ЧИННОГО
ЗАКОНОДАВСТВА ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПРОВЕДЕНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ**

1. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III
Викласти ч. 1, 2. ст. 142 у наступній редакції:

Стаття 142. Добровільна відмова від права власності або права постійного користування земельною ділянкою

1. Припинення права власності на земельну ділянку у разі добровільної відмови власника землі на користь держави або територіальної громади здійснюється за його *нотаріально посвідченою* заявою до відповідного органу.

2. Органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування після отримання нотаріально посвідченої заяви власника про відмову від права власності на земельну ділянку, зобов'язані прийняти рішення щодо прийняття у власність земельної ділянки.

2. Закон України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17 травня 2012 р. № 4765-VI

Доповнити ст. 4 частиною 6 наступного змісту:

6. Рішення про примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану може бути оскаржено в судовому порядку виключно з підстав недотримання процедури примусового відчуження або вилучення майна. Суд не вправі надавати оцінку необхідності, доцільності та ефективності рішення про примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного стану.

Оскарження зазначених рішень не зупиняє їхню дію.

Викласти ч. 1, 2 ст. 12 у наступній редакції:

Стаття 12. Порядок повернення примусово відчуженого майна, що збереглося, та надання взамін іншого майна

1. У разі якщо після скасування правового режиму воєнного чи надзвичайного стану майно, яке було примусово відчужене, збереглося, а колишній власник або уповноважена ним особа наполягає на поверненні майна, таке повернення здійснюється в *позасудовому порядку*.

2. Підставою для повернення майна є *рішення компетентного органу, на підставі якого складається акт про повернення майна.*

Акт підписується колишнім власником майна або його законним представником і уповноваженими особами військового командування та

органу, що погодив рішення про примусове відчуження майна, або військового командування чи органу, що прийняв таке рішення, і скріплюється печатками військового командування та/або зазначених органів.

У разі повернення майна особі у неї поновлюється право власності на це майно. Одночасно особа зобов'язується повернути грошову суму, яка була нею одержана у зв'язку з відчуженням майна, з вирахуванням розумної плати за використання цього майна *та різниці у вартості майна, що повертається, встановленої за результатами оцінки.*

Відмова у поверненні майна та оцінка майна, за якою попередньому власнику повертається майно, можуть бути оскаржені до суду.

3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV

Частину 4 статті 23 «Суд першої інстанції» викласти у наступній редакції:

4. Справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, *про застосування санкцій, передбаченої пунктом 1-1 частини першої статті 4 Закону України "Про санкції",* розглядаються Вищим антикорупційним судом.

Частину 3 статті 24 «Суд апеляційної інстанції» викласти у наступній редакції:

3. Справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, *про застосування санкцій, передбаченої пунктом 1-1 частини першої статті 4 Закону України "Про санкції",* в апеляційному порядку переглядаються Апеляційною палатою Вищого антикорупційного суду.

Частину 1 статті 34 «Склад суду» викласти у наступній редакції:

1. Цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються одноособово суддею, який є головуючим і діє від імені суду, якщо інше не передбачено цим Кодексом.

Справи про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, *про застосування санкцій, передбаченої пунктом 1-1 частини першої статті 4 Закону України "Про санкції",* розглядаються колегіально Вищим антикорупційним судом у складі трьох суддів.

Доповнити статтю 81 «Обов'язок доказування і подання доказів» частиною 3-1 наступного змісту:

3-1. У справах про відшкодування шкоди, завданою державою, визнаною Верховною Радою України агресором, її органами, службовими чи посадовими особами, пов'язаними з державою-агресором особами та утвореннями, позивач зобов'язаний навести у позові фактичні дані, які підтверджують зв'язок між завданою шкодою та збройною агресією. У разі визнання судом достатньої доведеності зазначених фактів на підставі

поданих позивачем доказів спростування факту завдання шкоди чи її розміру покладається на відповідача.

Частину 4 статті 89 «Оцінка доказів» викласти у наступній редакції:

4. У справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, *про застосування санкцій, передбаченої пунктом 1-1 частини першої статті 4 Закону України "Про санкції"*, суд виносить рішення на користь тієї сторони, сукупність доказів якої є більш переконливою порівняно з сукупністю доказів іншої сторони.

Частину 4 статті 116 «Підстави та порядок забезпечення доказів» доповнити абзацом третім наступного змісту:

Забезпечення доказів у справах *про застосування санкцій, передбаченої пунктом 1-1 частини першої статті 4 Закону України "Про санкції"* здійснюється Вищим антикорупційним судом за заявою позивача.

Частину 11 статті 128 «Судові повістки» викласти у наступній редакції:

11. Відповідач, третя особа, свідок, зареєстроване місце проживання (перебування), місцезнаходження чи місце роботи якого невідоме, *компетентний орган держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором*, а також заінтересована особа у справах про видачу обмежувального припису викликаються до суду через оголошення на офіційному веб-сайті судової влади України, яке повинно бути розміщене не пізніше ніж за десять днів, а у разі розгляду справи про видачу обмежувального припису - не пізніше 24 годин до дати відповідного судового засідання. З опублікуванням оголошення про виклик особа вважається повідомленою про дату, час і місце розгляду справи.

Доповнити положення ЦПК України статтею 317-1 наступного змісту:

Стаття 317-1. Особливості провадження у справах про встановлення факту знищення майна, що знаходиться на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії або на тимчасово окупованій території України

1. Заява про встановлення факту знищення майна, що знаходиться на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії або на тимчасово окупованій території України, може бути подана власником майна до будь-якого місцевого суду України, що здійснює правосуддя, незалежно від місця проживання (перебування) заявника.

2. У рішенні про встановлення факту знищення майна, що знаходиться на територіях, на яких ведуться (велися) бойові дії або на тимчасово окупованій території України мають бути зазначені встановлені судом дані про дату знищення майна.

У разі неможливості встановлення точної дати знищення майна, майно визнається судом знищеним з найбільш раннього встановленого та підтвердженого доказами факту припинення існування майна.

Доповнити розділ III ЦПК України Главою 13 наступного змісту:

Глава 13. Особливості позовного провадження у справах про застосування санкцій

Стаття 292-1. Особливості провадження у справах про застосування санкцій

1. Позовна заява про застосування санкції, передбаченої пунктом 1-1 частини першої статті 4 Закону України "Про санкції", подається до Вищого антикорупційного суду протягом строку дії правового режиму воєнного стану. Крім вимог, передбачених статтею 175 цього Кодексу, позовна заява повинна містити:

1) обґрунтування підстави для застосування санкції, передбаченої пунктом 1-1 частини першої статті 4 Закону України "Про санкції", та вимоги позивача;

2) перелік майна (активів), яке (які) підлягає (підлягають) стягненню в дохід держави на підставі пункту 1-1 частини першої статті 4 Закону України "Про санкції";

У разі недотримання вимог до позовної заяви суд залишає позовну заяву без руху та надає відповідачу строк, але не більше ніж 24 години, для усунення недоліків. Невиконання вимог суду в установленний строк має наслідком повернення позивачу позовної заяви та доданих до неї документів. Повернення позовної заяви не є перешкодою для повторного звернення з нею до суду після усунення її недоліків.

2. У п'ятиденний строк з дня одержання позовної заяви особа, щодо якої ставиться питання про застосування санкції, передбаченої пунктом 1-1 частини першої статті 4 Закону України "Про санкції", має право подати відзив на позовну заяву.

3. Не допускається врегулювання спору за участі судді, укладення сторонами мирової угоди та зупинення провадження у справі з підстав, передбачених пунктом 6 частини першої статті 251 цього Кодексу.

4. Справа про застосування санкції, передбаченої пунктом 1-1 частини першої статті 4 Закону України "Про санкції", вирішується колегією у складі трьох суддів Вищого антикорупційного суду протягом 30 днів з дня надходження позовної заяви до суду в порядку спрощеного позовного провадження.

5. Позовна заява розглядається в судовому засіданні з повідомленням про дату, час та місце судового засідання позивача, відповідача (особи, щодо якої ставиться питання про застосування санкції, передбаченої пунктом 1-1 частини першої статті 4 Закону України "Про санкції"), інших учасників справи та їх представників.

Неприбуття в судове засідання учасника справи та його представника, належним чином повідомленого про дату, час та місце розгляду справи, не перешкоджає розгляду справи в суді першої інстанції та не може бути підставою для зупинення строків її розгляду, відкладення засідання на інший час чи дату або оголошення перерви в судовому засіданні.

6. За результатами розгляду позовної заяви Вищий антикорупційний суд ухвалює одне з таких рішень:

1) про задоволення позовних вимог повністю або частково та застосування до фізичної або юридичної особи санкції, передбаченої пунктом 1-1 частини першої статті 4 Закону України "Про санкції";

2) про відмову у задоволенні позову.

Повне рішення суду підписується всім складом суду та не пізніше наступного дня після його підписання копія такого рішення надсилається учасникам справи, їх представникам до електронного кабінету (у разі наявності) та опубліковується на офіційному веб-сайті Вищого антикорупційного суду.

7. Апеляційна скарга на рішення Вищого антикорупційного суду може бути подана учасником справи та/або його представником до Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду протягом п'яти днів з дня проголошення рішення суду.

Якщо в судовому засіданні було проголошено скорочене (вступну та резолютивну частини) рішення суду, зазначений строк обчислюється з дня складення повного рішення суду та його опублікування на офіційному веб-сайті Вищого антикорупційного суду.

Учасники справи, які не були присутні при проголошенні рішення суду, а також особа, яка не брала участі у справі, якщо суд вирішив питання про її права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, мають право оскаржити рішення суду протягом п'яти днів з дня його опублікування на офіційному веб-сайті Вищого антикорупційного суду.

Розгляд апеляційної скарги здійснюється Апеляційною палатою Вищого антикорупційного суду протягом 15 днів з дня надходження апеляційної скарги до суду.

Якщо після відкриття апеляційного провадження за апеляційною скаргою, поданою особою з підстави вирішення судом питання про її права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, встановлено, що судом першої інстанції у рішенні суду питання про права, свободи, інтереси та (або) обов'язки такої особи не вирішувалося, Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду закриває апеляційне провадження у справі в частині розгляду такої скарги, постановляючи ухвалу, яка не підлягає оскарженню в касаційному порядку.

Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду переглядає справу за наявними в ній і додатково поданими доказами та перевіряє законність і обґрунтованість рішення суду першої інстанції в межах доводів та вимог апеляційної скарги.

За результатами розгляду апеляційної скарги Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду ухвалює одне з таких рішень:

1) про залишення судового рішення без змін, а апеляційної скарги - без задоволення;

2) про зміну судового рішення;

3) про скасування судового рішення та ухвалення нового рішення.

Постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду набирає законної сили негайно після її проголошення та не підлягає оскарженню в касаційному порядку.

Повна постанова Апеляційної палати Вищого антикорупційного суду підписується всім складом суду та не пізніше наступного дня після її підписання копія такої постанови вручається (видається або надсилається) учасникам справи, їх представникам, особі, яка не брала участі у справі та подала апеляційну скаргу з підстави вирішення судом питання про її права, свободи, інтереси та/або обов'язки, до електронного кабінету (у разі його наявності) та опубліковується на офіційному веб-сайті Вищого антикорупційного суду.

8. Судове рішення про застосування санкції, передбаченої пунктом 1-1 частини першої статті 4 Закону України "Про санкції", в день набрання ним законної сили надсилається до органу, який здійснює повноваження у сфері управління активами, щодо яких ухвалено судове рішення про застосування такої санкції, для визначення порядку та способу його виконання, а також до апарату Ради національної безпеки і оборони України.

4. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. № 2747-IV

Частину 3 статті 20, частину 5 статті 22, частину 7 статті 122, статтю 283-1 – виключити.

5. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. № 389-VIII

Статтю 12⁻² «Діяльність судів, органів та установ системи правосуддя в умовах воєнного стану» доповнити ч. 3 наступного змісту:

3. В умовах правового режиму воєнного стану передбачена Законом України «Про міжнародне приватне право» згода компетентних органів держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, на пред'явлення позову до іноземної держави, залучення іноземної держави до участі у справі як відповідача або третьої особи, накладення арешту на майно, яке належить іноземній державі та знаходиться на території України, застосування щодо такого майна інших засобів забезпечення позову і звернення стягнення на таке майно, - не вимагається.

**Акти про впровадження наукових розробок
дисертаційного дослідження Кисельова Вадима Костянтиновича на
тему «Особливості розгляду судових справ про припинення права
власності в умовах воєнного стану» на здобуття наукового ступеня
доктора філософії за спеціальністю 081 – Право**

ЗАТВЕРДЖУЮ
Голова Пересипського районного
суду м. Одеси
Віктор ПОЗНЯК
02 квітня 2026 року
АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Кисельова Вадима Костянтиновича на тему «Особливості розгляду
судових справ про припинення права власності в умовах воєнного
стану» у діяльність Пересипського районного суду м. Одеси**

Комісія у складі: голови Пересипського районного суду м. Одеси, Віктора Позняка, судді Пересипського районного суду м. Одеси Дмитра Шкорупєєва, судді Пересипського районного суду м. Одеси Інни Середи, за результатом обговорення результатів дисертаційного дослідження Кисельова Вадима Костянтиновича на тему «Особливості розгляду судових справ про припинення права власності в умовах воєнного стану» склала цей акт з приводу того, що теоретичні та практичні результати дисертаційного дослідження можуть бути впроваджені у практичну діяльність Пересипського районного суду м. Одеси.

За результатами опрацювання матеріалів дисертаційного дослідження встановлено, що викладені в ньому наукові положення та висновки мають високий рівень теоретичної обґрунтованості, відзначаються актуальністю та безпосередньою практичною спрямованістю, а також можуть бути ефективно використані у правозастосовній діяльності суду при розгляді цивільних справ, пов'язаних із припиненням права власності в умовах правового режиму воєнного стану.

У діяльності суду впроваджено підходи до визначення юрисдикції спорів про припинення права власності, що ґрунтуються на необхідності комплексної оцінки характеру спірних правовідносин, предмета та підстав позову, а також правових наслідків заявлених вимог. Враховано, що навіть за участю суб'єкта владних повноважень такі спори можуть мати цивільно-правову природу, якщо предметом судового захисту є право власності, його припинення чи питання відшкодування шкоди.

У практиці розгляду справ про відшкодування шкоди, завданої внаслідок знищення або пошкодження майна, застосовано підходи до судового доказування, що передбачають можливість використання сукупності непрямих доказів, а також оцінку обставин з урахуванням імовірності, зумовленої об'єктивною складністю отримання повного обсягу доказової інформації в умовах воєнного стану. Враховано також сформульовану у дослідженні презумпцію причинно-наслідкового зв'язку між знищенням або пошкодженням майна та бойовими діями на відповідній території, що сприяє належному перерозподілу тягара доказування між сторонами спору.

Крім того, у діяльності суду враховано підходи до застосування компенсаційних механізмів, зокрема щодо визначення моменту знищення майна у випадках, коли встановлення точної календарної дати є неможливим, що має важливе значення для забезпечення ефективного захисту прав осіб, які зазнали майнових втрат.

Крім того, рекомендовано до ознайомлення колективом суду наступних публікацій автора:

1) Кисельов В. К. Особливості механізму конфіскації активів підсанкційних осіб як підстави припинення права власності в умовах воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 6. С. 64-68. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/12>.

2) Кисельов В. К. Практика Європейського суду з прав людини у справах щодо знищення майна та припинення права власності в умовах воєнного стану. Юридичний вісник. 2025. № 4. С. 338-248. DOI: <https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2025.26>.

3) Кисельов В. К. Особливості судового доказування в окремих категоріях справ про припинення права власності в умовах воєнного стану. Академічні візії. 2026. № 51. С. 1-13. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18921918>.

З огляду на викладене, результати дисертаційного дослідження Кисельова В. К. є науково обґрунтованими, мають істотне практичне значення та можуть бути рекомендовані для подальшого використання у діяльності судів України.

Голова комісії _____ Віктор ПОЗНЯК

Суддя _____ Дмитро Шкорупеєв

Суддя _____ Інна Серeda

А К Т

про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження
Кисельова Вадима Костянтиновича на тему «Особливості розгляду судових
справ про припинення права власності в умовах воєнного стану» у навчальну та
науково-дослідну діяльність Національного університету «Одеська юридична
академія»

Комісія у складі:

голови – проректора з навчальної роботи Національного університету
«Одеська юридична академія», доктора юридичних наук, професора
Г. О. Ульянової,

членів комісії – декана факультету цивільної та господарської юстиції
Національного університету «Одеська юридична академія», кандидата
юридичних наук, доцента Є. С. Хижняка, начальника навчально-методичного
відділу Національного університету «Одеська юридична академія»
Л. В. Кузнецової, завідувача кафедри цивільного, нотаріального та
виконавчого процесу Національного університету «Одеська юридична
академія», доктора юридичних наук, професора Н. Ю. Голубевої,

склала цей акт з приводу того, що теоретичні та практичні результати
дисертаційного дослідження Кисельова Вадима Костянтиновича на тему
«Особливості розгляду судових справ про припинення права власності в умовах
воєнного стану» здійснювалися в межах науково-дослідного плану кафедри
цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національного університету
«Одеська юридична академія» «Захист прав людини в порядку цивільного

судочинства в цифрову еру» на 2021-2025 рр., що є складовою частиною плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Правове та соціальне життя людини в людиноцентристському вимірі в цифрову еру» на 2021-2025 рр. (державний реєстраційний номер 0122U000266).

Комісією встановлено, що результати наукових розробок дисертаційного дослідження фактично використовуються в навчальному процесі Національного університету «Одеська юридична академія» при викладанні навчальних дисциплін «Цивільний процес», «Цивільне право», «Сучасні проблеми цивільного та цивільно-процесуального права», «Розгляд окремих категорій цивільних справ в судах», підготовці підручників, навчально-методичних посібників, курсів лекцій, практикумів із зазначених дисциплін та у науково-дослідній роботі викладачів та здобувачів вищої освіти.

У навчальній діяльності університету впроваджено наукові положення щодо трансформації інституту припинення права власності в умовах воєнного стану, зокрема розуміння воєнного стану як спеціального правового режиму, що впливає на підстави, порядок та гарантії припинення права власності. Зазначені положення використовуються під час викладання навчальних дисциплін, підготовки лекційних матеріалів, практичних занять, кейсів і навчально-методичних розробок, що дозволяє формувати у здобувачів освіти системне бачення співвідношення приватних і публічних інтересів у сфері захисту права власності. У науково-дослідній діяльності університету використано результати дисертаційного дослідження при підготовці наукових публікацій, виконанні науково-дослідних робіт, а також у процесі формування наукових підходів до вдосконалення цивільного та цивільного процесуального законодавства України. Зокрема, положення щодо презумпції причинно-наслідкового зв'язку між знищенням майна та бойовими діями, перерозподілу тягара доказування, а також визначення меж судового контролю у справах про примусове припинення права власності використовуються при підготовці наукових висновків, аналітичних матеріалів і рекомендацій.

Крім того, рекомендовано до використання у навчальному процесі наступні публікації:

- 1) Кисельов В. К. Особливості механізму конфіскації активів підсанкційних осіб як підстави припинення права власності в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 6. С. 64-68. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-6/12>.
- 2) Кисельов В. К. Практика Європейського суду з прав людини у справах щодо знищення майна та припинення права власності в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник*. 2025. № 4. С. 338-248. DOI: <https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2025.26>.
- 3) Кисельов В. К. Особливості судового доказування в окремих категоріях справ про припинення права власності в умовах воєнного стану. *Академічні візії*. 2026. № 51. С. 1-13. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18921918>.
- 4) Кисельов В. К. Проблеми вдосконалення строків розгляду цивільних справ. *Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії : матер. круглого столу (м. Одеса, 27 лист. 2015 р.)* / уклад.: І. В. Андронов, Н. В. Волкова, Р. Ф. Гонгало ; НУ ОЮА, Каф. цив. проц. Одеса : Фенікс, 2015. С. 20-22. URL: <http://hdl.handle.net/11300/4101>.
- 5) Кисельов В. К. Актуальні питання поділу майна, що перебуває у спільній частковій власності. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 18 грудня 2015 року)*. Одеса : Фенікс, 2015. 152 с. С. 30-32. URL: <http://hdl.handle.net/11300/3613>.
- 6) Кисельов В. К. Юрисдикція спорів, пов'язаних із примусовим відчуженням майна у фізичних осіб в умовах правового режиму воєнного стану. *Цивільне судочинство та виконавче провадження в умовах воєнного стану : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 16 грудня 2022 р.)* / за заг. ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Фенікс, 2022. С. 90-95. URL: <https://hdl.handle.net/11300/22983>.

7) Кисельов В. К. Особливості здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 652-656. URL: <https://hdl.handle.net/11300/26944>.

8) Кисельов В. К. Застосування реквізиції у сучасних умовах. *Правнича мова в галузі приватного права : матеріали Всеукр. кругл. столу*. (м. Одеса, 29 березня 2024 р.) / упоряд.: І. В. Давидова, А. О. Сурник ; за заг. ред.: Є. Харитонова, І. Давидової ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2024. 88 с. URL: <https://hdl.handle.net/11300/27835>.

9) Кисельов В. К. Особливості розгляду цивільних справ щодо захисту права власності. *Новели цивільного процесуального законодавства: цивільна юрисдикція, процесуальні строки* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 8 квітня 2024 р.) / за заг. ред. Н. Ю. Голубевої ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2024. 139 с. С. 85-88. URL: <https://hdl.handle.net/11300/27821>.

10) Кисельов В. К. Деякі питання припинення права спільної часткової власності у судовій практиці. *Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 16 травня 2025 р.) : у 2 т. / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Фенікс, 2025. Т. 2. С. 176-179. URL: <https://hdl.handle.net/11300/30525>.

Голова комісії:

Члени комісії:

_____ Галина УЛЬЯНОВА
 _____ Євген ХИЖНЯК
 _____ Людмила КУЗНЕЦОВА
 _____ Неллі ГОЛУБЄВА